

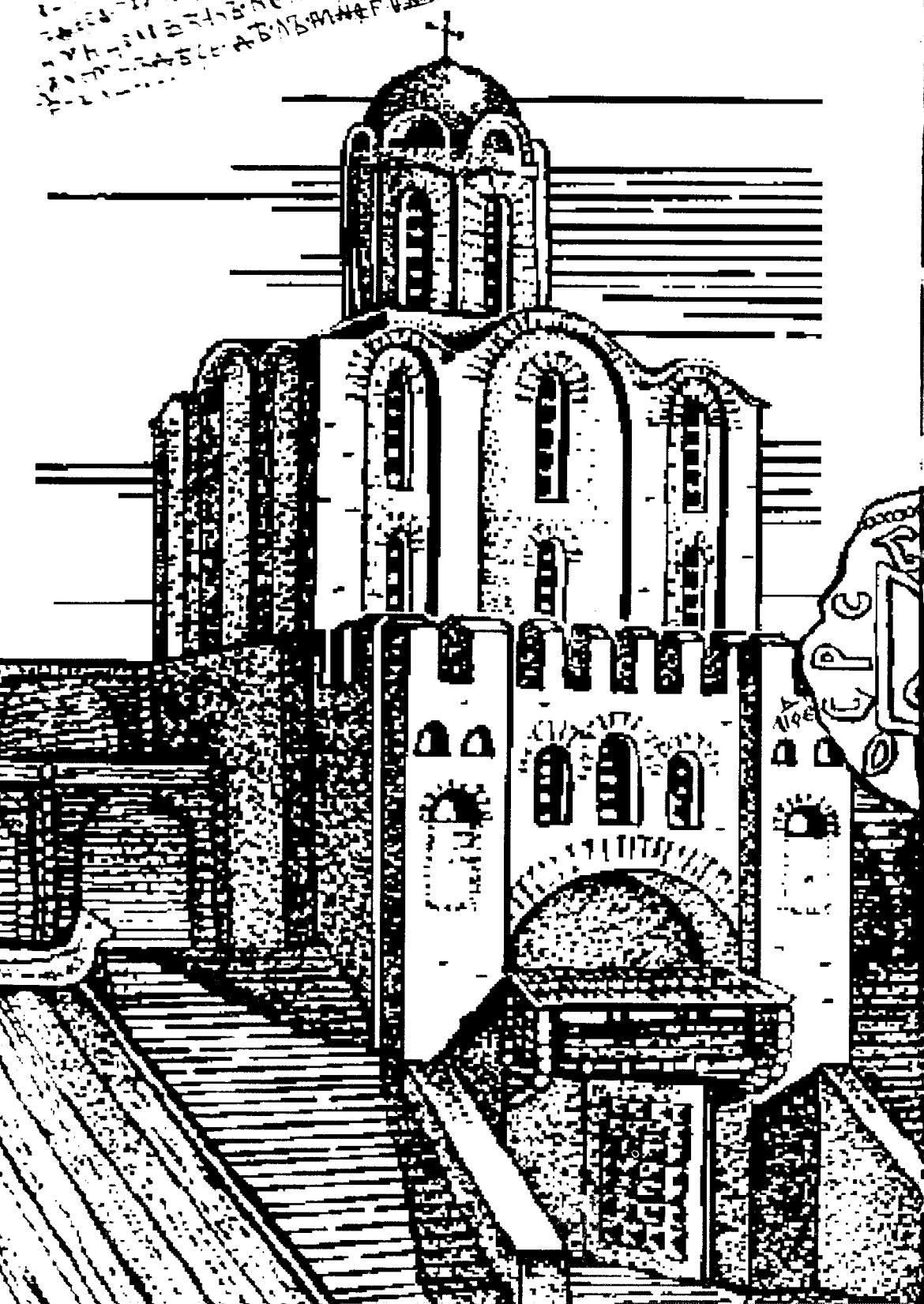
І.А.КОЛЯДА, К.І.КРИЛАЧ, С.П.ЮРЕНКО

7

Історія УКРАЇНИ

Підручник
для 7 класу

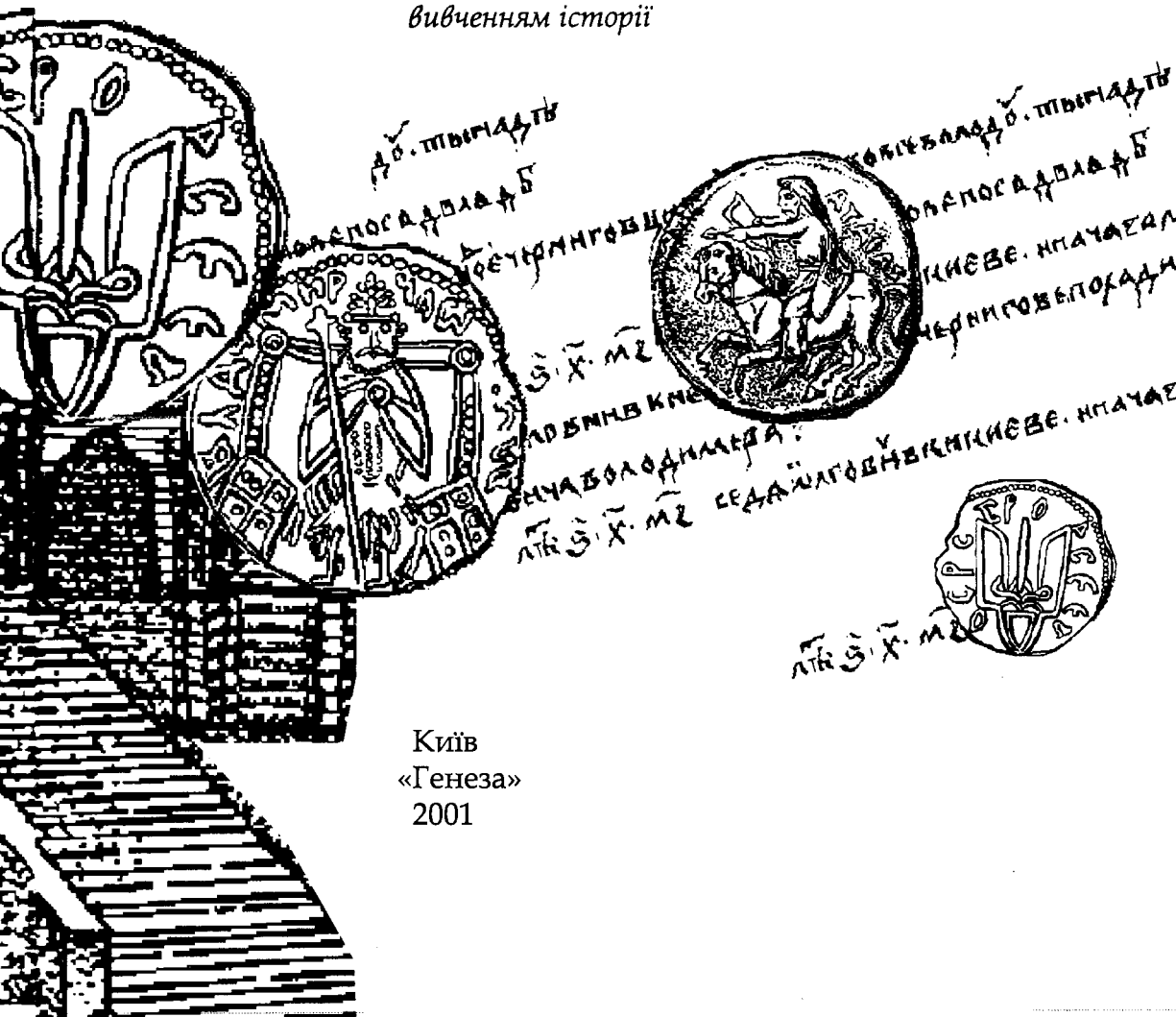

К.І.КРИЛАЧ
І.А.КОЛЯДА
С.П.ЮРЕНКО

Історія УКРАЇНИ

Підручник
для 7
класу

Затверджено
Міністерством освіти
і науки України
як підручник
для загальноосвітніх
навчальних закладів
з поглибленим
вивченням історії

Київ
«Генеза»
2001

ББК 63.3 (4 УКР)я 721
К-62

Затверджено Міністерством освіти і науки України як підручник для 7 класу середніх загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням історії згідно з рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України (протокол № 1/4-19 від 27.07.2000 р.).

К-62 **Криlach К.І., Коляда І.А., Юренко С.П.**
Історія України: Підруч. для 7 кл. серед. загальноосв. навч. закл. – Вид. 2-ге, допов. – К.: Генеза, 2001. – 328 с.: іл., карти.
ISBN 966-504-089-8

У підручнику розповідається про історичні події, що відбувалися на теренах сучасної України від найдавніших часів до кінця XV ст. Матеріал охоплює періоди первісної історії, зародження перших державних утворень – грецьких колоній у Причорномор'ї й ранньослов'янських племінних об'єднань, князівської держави часів Київської Русі і Галицько-Волинської держави та польсько-литовську добу.

ББК 63.3 (4 УКР)я 721

ISBN 966-504-089-8

© Криlach К.І., Коляда І.А.,
Юренко С.П., 2001
© Видавництво «Генеза»,
художнє оформлення, 2001

Будьмо знайомі!

З 6-го класу ви розпочали вивчати систематичний курс історії як всесвітньої, так і її складової частини – історії України, а закінчите аж в 11-му класі. Простежите шлях, який пройшло людство від найдавніших часів до наших днів, ознайомтесь із сторінками щасливими й трагічними. Історія – цікава, складна наука, ще з часів її «батька» Геродота і до сьогодні сперечаються вчені, шукаючи відповідь на запитання: «Що таке історія?» Одні бачать історію як діяння видатних осіб – царів, полководців, мислителів, винахідників. Це вони воюють, видають закони, а народ – то лише виконавець їхньої волі, від нього нічого не залежить. Інші говорять, що історія – це розвиток знарядь праці та форм володіння ними. Ще інші трактують історію як постійну боротьбу Добра і Зла. Все залежить від того, якої позиції дотримується людина. Але ні в кого немає сумнівів, що історію потрібно вивчати. Немає жодної країни у світі, де б не вивчалась історія. Ми повернемося до цієї розмови наприкінці навчального року, коли ви перегорнете останні сторінки підручника і здобудете певні знання з історії, щоб мати й свою думку. А зараз пропонуємо вам ознайомитися з давньою та середньовічною історією України. Вирушаючи у подорож «давніми шляхами» нашої історії, ми повинні чітко усвідомити її мету.

Отож, по-перше: хто ми? що ми? чий ми діти?

По-друге: чи подібна наша історія до історії інших країн і народів?

По-третє: які уроки, який досвід ми можемо винести з минулого?

По-четверте: ми повинні вчитися мислити – порівнювати, аналізувати, робити висновки.

Ми разом спробуємо зазирнути за мури часу, «побачити, почути й зрозуміти» людей, що жили задовго до нашого народження. Між нами лежать тисячоліття, ми дуже різні, предки наші не так думали, відчували, не те цінували. Проте у нас багато спільного. Вони – наші пращури, а ми – їхні нащадки. Давайте прислухаємося, придивимось... Можливо, щось зрозуміємо?

Ми (автори) намагалися провести вас давніми шляхами нашої історії, користуючись такими дороговказами, як писемні джерела (їх ви зустрінете у тексті параграфів – вони виділені шрифтом), праці видатних істориків минулого, найновіші досягнення сучасних археології, етнографії, лінгвістики, історії тощо. При викладі матеріалу ми намагалися наводити різні точки зору щодо висвітлюваних фактів, історичних явищ, процесів для того, щоб ви зрозуміли: наука перебуває у процесі постійного розвитку, в ній не існує усталених істин. І, можливо, якраз декому з вас, найдопитливіших, вдасться в майбутньому ліквідувати якусь «білу пляму» нашої історії, сказати в ній своє слово. З цією метою ми ввели також рубрику «Погляд історика», де ви зможете ознайомитися з цікавими, інколи зовсім протилежними, думками вчених, письменників, політичних і громадських діячів щодо тієї чи іншої проблеми. Це спонукатиме вас до роздумів, ніби запрошуючи до дискусії. Може, зважиться? Принаймні, ми на це розраховуємо.

У підручнику наводяться десятки різних понять, термінів, одні з яких є досить важливими для засвоєння, інші – менш важливі. Їх пояснення ви знайдете в словнику-довіднику наприкінці підручника. Матеріал для додаткового читання подано дрібнішим шрифтом – він не обов'язковий для вивчення.

У роботі з текстами вам допоможе і ряд довідкових матеріалів: словнички, покажчик персоналій тощо. А щоб ваша довготривала подорож була ще більш цікавою та вражаючою, автори пропонують прочитати, крім текстів параграфів, історичні романи, повісті, оповідання, рекомендований перелік яких уміщено наприкінці підручника.

Що ж, розпочнемо нашу подорож.

ЗИЧИМО УСПІХІВ!

РОЗДІЛ

1

ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

§ 1–2

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ. НАЙДАВНІШЕ НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Походження людини

Коли, на думку
вчених, з'явилися
люди на нашій
планеті? Де було
знайдено останки
найдавніших
людей?
Які ще існують
гіпотези походження
людини?

Єдиної точки зору щодо походження людини сьогодні не існує. Але найприйнятніша така.

Спільним прашуром людей та сучасних людиноподібних мавп вважається викопна людиноподібна мавпа – дріопітек (жила бл. 20–14 млн років тому на території Африки, Південної Азії та Південної Європи). Близько 5 млн років тому дріопітеків змінили австралопітеки – людиномавпи (або мавпи, що перебували на порозі олюднення) – безпосередні предки сучасної людини. Їхні останки знайдено лише в Африці. Після австралопітеків настала доба найдавнішої людини.

Найдавніша людина

Кого ж слід вважати найдавнішою людиною? Щодо цього існує дві точки зору.

1. Людиною можна вважати ту істоту, для якої праця стала необхідністю і яка уміє виготовляти знаряддя праці й не може існувати без них.

2. Ознакою появи найдавнішої людини мають бути не найдавніші знаряддя праці, а утвердження основних біологічних відмінностей між мавпою та людиною: пряма хода (прямоходіння), розвинута рука з протиставленим великим пальцем та високорозвинутий мозок з об'ємом не менше 800 см³.

Чому найдавнішу
людину названо
«людиною вмілою»?

З огляду на це, одна частина дослідників вважає найдавнішою людиною істоту, яку названо «людиною вмілою» – *Homo habilis*, або презинджантропом (кістки знайдено більш як у 10 пунктах Східної та Південної Африки, поряд із ними виявлено найдавніші знаряддя праці); інша частина вчених – архантропа (пітекантропа), відомого ще під назвою «людина прямоходяча» (останки його виявлено в Африці, Південно-Східній Азії, на території сучасної Європи).

Які найдавніші
знаряддя праці
відомі вченим?

Прибічники обох точок зору сходяться в одному: найдавніша людина з'явилася близько 2–3 млн років тому.

Які фактори сприяли розвиткові людини?

На думку деяких учених, вирішальним чинником в олюдненні мавпи та подальшому розвитку людської істоти були природні умови. Учені надають виняткового значення різким змінам екологічної ситуації в давнину.

Упродовж існування найдавнішої людини на Землі постійно зберігалася тенденція до пониження температури. Часи наступу **льодовиків** змінювалися міжльодовиковими періодами. Під впливом зледенінь змінювався рослинний і тваринний світ. Різкі зміни в природному середовищі стимулювали розвиток, були своєрідним фільтром, який могли подолати лише найорганізованіші групи тварин, а потім і **гомінідів**.

Як вважають науковці, ряд рис людини не можна пояснити самою лише **еволюцією** від мавпи (наприклад, протиставлення великого пальця й долоні людської руки на відміну від мавпячої лапи, на якій великий палець паралельний долоні). Такі нові риси могли з'явитися лише внаслідок мутації того гурту мавп, який стояв біля витоків людського роду. Однією з можливих причин **мутації** називають вплив радіоактивного випромінювання з уранових покладів півдня Африки під час давніх глобальних **катаклізмів**.

Вони також вважають, що внаслідок всесвітніх катастроф ситуація, яка зумовлювала появу першолюдини, могла повторюватися.

Найдавніша людина на території України

На теренах України людина з'явилася понад мільйон років тому. Хоча залишків кісток архантропів (пітекантропів) не знайдено, саме вони, на думку вчених, були найдавнішими людьми, бо саме до цього часу належать знайдені й досліджені **стоянки**.

На терасі лівого берега р.Тиса, висотою 100–120 м, біля села Королеве Виноградівського району на Закарпатті археологи знайшли й дослідили велику стоянку, що існувала 1 млн років тому. Знахідки кам'яних виробів (рубил, ножів, скребачок) біля села Королеве – найдавніше свідчення про життя первісної людини на території не тільки України, а й усієї Східної Європи.

Історія первіснообщинного суспільства була найтривалішою в історії людства. Її періодизація становить складну і ще не до кінця вирішену наукову проблему.

Археологічна періодизація

Ми з вами вже розпочали ознайомлення з **антропологічною періодизацією**. Але не менш важливою є й **археологічна періодизація**. У кожному великому регіоні вона має деякі відмінності. Для території України більш-менш усталеною є така загальна археологічна періодизація.

I. Кам'яний вік, який учені поділяють на три періоди:

палеоліт – давній кам'яний вік (від давньогрецького «палайос» – давній і «літос» – камінь). На території України він тривав від появи людини до 10 тис. років тому;

мезоліт – середній кам'яний вік («мезо» – посередині) – IX–VI тис. до н.е.;

неоліт – новий кам'яний вік («нео» – новий) – VI–IV тис. до н.е.

II. Мідно-бронзовий вік:

енеоліт (мідний вік) – IV–III тис. до н.е.

бронзовий вік – II – поч. I тис. до н.е.

III. Залізний вік – I тис. до н.е.

Саме за цими періодами ми й простежимо зміни у способі та організації життя людини.

В який період
з'явилися люди на
території України?

Палеоліт. Архантропи

В епоху палеоліту, коли територію України заселяли архантропи (зріст 150–180 см, середній об'єм мозку 1000 см³), природні умови істотно

відрізнялися від теперішніх. Клімат був відносно теплий і вологий. Великі простори вкривали широколисті ліси, луки. Тваринний світ теж був інший: тут жили стародавні слон, носоріг, гіпопотам, шаблезубий тигр, лев, печерний ведмідь.

Збиральництво, полювання

Основним заняттям наших предків було **збиральництво** — вони харчувалися корінцями, ягодами та іншими плодами, збирали слимаків, їстівних комах, пташині яйця. Поступово дедалі більшу роль почало відігравати **полювання**.

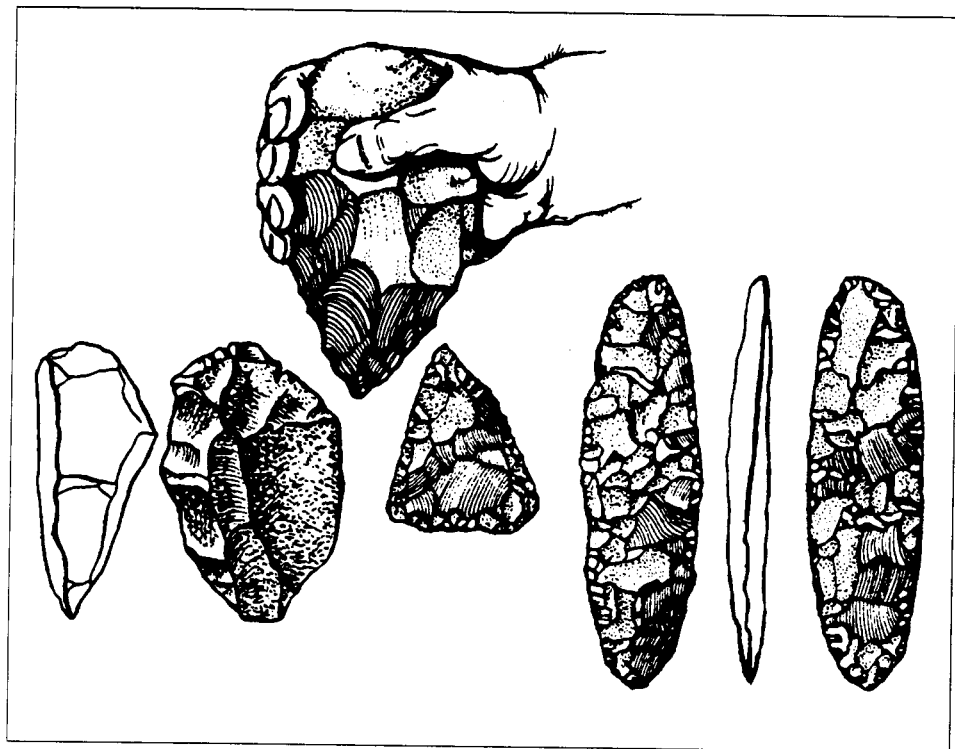
Первісний гурт

Яке
значення в житті
людини
мав вогонь?

Тогочасні люди не знали ні одягу, ні спеціально збудованих помешкань. Жили вони великими первісними **гуртами**.

Спілкувалися з допомогою міміки та звуків. Знали вогонь і користувались ним, але добувати ще не вміли. Основним знаряддям праці було рубило, якому шляхом оббивання надавали мигдалеподібну форму.

Кам'яні знаряддя
праці неандертальця
(ранній палеоліт).

Неандертальці

Звідки
походить назва
«неандерталець»?

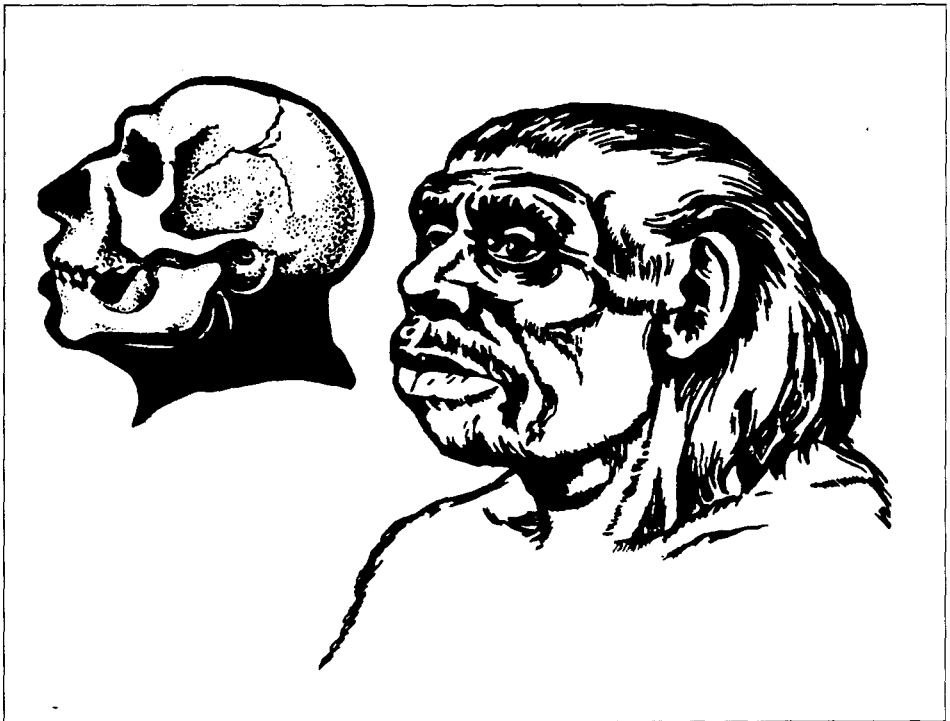
Реконструкція
за черепом зовнішнього
вигляду неандер-
тальської людини.

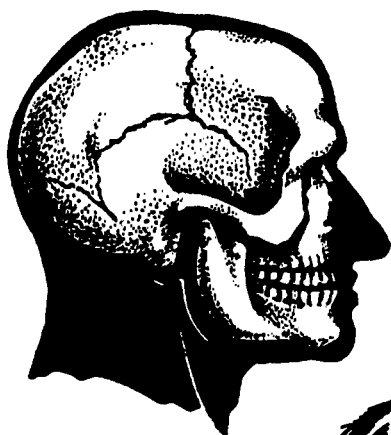
250–100 тис. років тому сталося значне похолодання: площа криги досягла максимуму, льодовик уперше вкрив значну територію сучасної України, зупинившись на широтах нинішніх міст Львова та Дніпропетровська. Великих змін зазнав рослинний і тваринний світ. Зникли або відійшли на південь теплолюбні тварини, а їхнє місце заступили мамонти, шерстисті носороги, тури, зубри.

Близько 150–100 тис. років тому архантропів змінили палеоантропи – неандертальці. Кремені, невеликого зросту (160 см), з об'ємом мозку близько 1400 см³. Вони мали дуже похилий лоб з великим надорбітальним валиком, лицева частина черепа значно виступала вперед.

Похолодження спонукало неандертальців не лише користуватися вогнем, а й навчитися його добувати. Вони інтенсивно заселяли печери, навчилися споруджувати житла, робити примітивний одяг зі шкур тварин.

Залишки жител неандертальців досліджені на стоянці поблизу с. Молодове на Дністрі. Округлі за формою, обкладені кістками мамонтів, вони вкривалися шкурами тварин.

Саме неандертальці були найдавнішою первісною людиною, існування якої на території України засвідчене знахідками не тільки стоянок та знарядь праці, а й людських кісток – антропологічного матеріалу. Ці знахідки зроблено в Криму.

У печері Кіік-Коба розкопано два поховання в ямах, видовбаних у підлозі гроту. В одній знайдено залишки жінки віком близько 35 років, скорченої на правому боці. У другій – кістяк дитини віком 6–8 місяців.

Удосконалилися знаряддя праці: рубила дещо зменшуються в розмірі, з'являються проколки, гостроконечники, які правили за вістря для списів, скребки – за ножі. Археологами знайдено стоянки-майстерні для виготовлення знарядь праці.

Громада

Зазнають змін і відносини між людьми: на зміну первісному гурту приходять громада (дородова община). Людям цієї доби притаманні протилежні властивості: з одного боку, є приклади канібалізму (людожерства), причиною якого могли бути голод або ритуал (вважалося, що найкращі властивості жертви переходили до учасників ритуальної учти), а з другого – приклади піклування про хворих та старих членів громади. Середня тривалість життя людини того часу становила 20 років.

На думку вчених, у цей час з'являються й перші релігійні уявлення у формі **тотемізму**.

Упорядкування відносин між людьми (виробничих, статевих) дало поштовх для подальшого розвитку людини.

Кроманьйонець

Як треба було організувати полювання на тварин, зокрема на мамонта?

◀ Колективне полювання кроманьйонців на мамонта; уявний зовнішній вигляд кроманьйонця.

Близько 40–35 тис. років тому з'являється людина сучасного фізичного типу – кроманьйонець (або «людина розумна» – *Homo sapiens*). Кроманьйонці були краще пристосовані до життя, ніж неандертальці. Головним їхнім заняттям було загінне полювання на мамонтів, диких коней, бізонів, північних оленів. Удосконалюються знаряддя праці: з'являються ножеподібні пластини, скребла, різці, наконечники дротиків, списів. Почалося виготовлення знарядь праці з кістки та рогу – гарпунів, наконечників списів, голок.

Житла, розміри яких не перевищували 20–25 м², споруджувалися головним чином із кісток та бивнів мамонта. Черепа й інші великі кістки,

неглибоко вкопані по колу, становили основу стінок – опору для жердин і бивнів, що створювали каркас покрівлі. Житлові споруди досліджено в Мізині (Чернігівщина), Межирічах (Черкащина).

Для побудови одного з жител у Межирічах було використано близько 300 лише великих кісток мамонта, зокрема 42 черепи, 95 нижніх щелеп, 42 лопатки. Виявлено сліди вогнищ для обігрівання житла взимку. На місці жител і навколо них зібрано тисячі різних предметів. Розкопано по кілька жител, які утворювали невеликі **поселення**.

*Уявний вигляд
комплексу жител
на пізньопалеолітичній
стоянці
в Межирічах.*

Рід Змінюється й форма співжиття людей – формується родова організація суспільства. Люди цього часу вже володіли складною мовою.

Що таке рід?

У житті первісного суспільства велику роль відігравала жінка-мати. Спорідненість у роді визначалася за материнською лінією, тому деякі вчені вважають, що це зумовило виникнення **матріархату**. (Це підтверджують численні знахідки стилізованих статуеток жінки-матері, прародительки).

Релігійні вірування

. Кроманьйонці намагалися зрозуміти, осягнути й пояснити навколишній світ, що привело до розвитку релігійних уявлень та вірувань у формі тотемізму, анімізму.

Мистецтво

Поясніть, чому розвиток релігійних уявлень та вірувань в свою чергу приводив до розвитку мистецтва.

Чому вчені назвали кроманьйонця «людиною розумною»?

Стародавнє житло з кісток мамонта. 20–18 тис. років тому.

Під час розкопок Мізинської стоянки було знайдено браслети, зроблені з бивня мамонта, вкриті складним орнаментом, – унікальні твори **мистецтва** того часу, рівних яким у Європі поки що не знайдено. Археологами виявлено зображення на кістках, вирізьблені з бивня мамонта численні жіночі фігурки, постави яких свідчать, що існували танці й музика. В Мізині знайдено кістки мамонта, розписані червоною фарбою, що були стародавніми ударними музичними інструментами. Розвиток релігійних уявлень зумовив появу **магії**. Обряди справлялися в культових приміщеннях або **святилищах** – природних і рукотворних. Одним із таких природних святилищ, на думку вчених, була Кам'яна Могила (Запорізька обл.).

На території України відкрито ряд пам'яток палеоліту. Найвідомішими є Королеве (Закарпаття), Амвросіївка (Донеччина), Мізин (Черні-

чи в стоянці доби
палеоліту на
території вашого
району, області?
Додайтеся про це
у краєзнавчому
музеї.

гівщина), Гінці (Полтавщина), Кирилівська стоянка (Київ). Доба палеоліту характеризується завершенням процесу відокремлення людини від тваринного світу, подальшою еволюцією, розселенням, ускладненням знарядь праці, вдосконаленням способів ведення **привласнюючого господарства**, в якому переважали мисливство, збиральництво, пізніше – рибальство.

12 тис. років тому відбулися такі зміни на нашій планеті, що можна говорити про друге народження людини. Льодовик, який вкривав Європу, раптом відступив, «народився» Гольфстрім, температура підвищилася відразу на 30° за Цельсієм, рівень Світового океану піднявся приблизно на 130 метрів, шельф було затоплено.

На півдні Східної Європи замість старих **ландшафтних смуг** – північної (тундри або лісотундри) та південної (холодного степу) – виникли нові: північна лісова (вкрита спочатку хвойним лісом, а потім – листяним) та південна степова, які простягалися від Чорного моря до Середньої Наддніпрянщини. Ця місцевість мала, певно, вигляд не суходолу, а водної поверхні з численними островами. Величезні обшири досить теплої води стали чудовим середовищем для багатьох видів птахів, риб, раків, молюсків. Процес утворення сучасного ґрунту ще не розпочався, тодішня земна поверхня являла собою верхній шар материка, яким у рівнинних місцях були суглинок або пісок. По планеті стали розселятися люди сучасного типу. Вірогідно, що вони були нащадками тих людей, котрі пережили небувалу катастрофу.

Пригадайте,
як у Біблії
описано про
всесвітній потоп.

Біблія та міфи ста сорока народів світу говорять про потоп. Факт його не підлягає сумніву. Але чому стався потоп? На думку вчених, приблизно 11800 років тому сталася глобальна катастрофа (можливо, внаслідок падіння гігантського метеорита в Атлантиці), що призвела до значних змін. Танення європейського льодовика спричинило зміни рельєфу і ґрунтів. Тварини, що вижили (саме тоді загинуло близько 10 видів трав'яїдних тварин, зокрема мамонти), пересувалися на північ, услід за ними рухались і мисливці. Згодом Європу почали заселяти племена з півдня та сходу. Цей процес розселення тривав упродовж тисячоліть.

Мезоліт

Мезоліт — доба кам'яного віку, що утвердилася з початком сучасних післяльодовикових природно-кліматичних умов (9–6 тис. років тому).

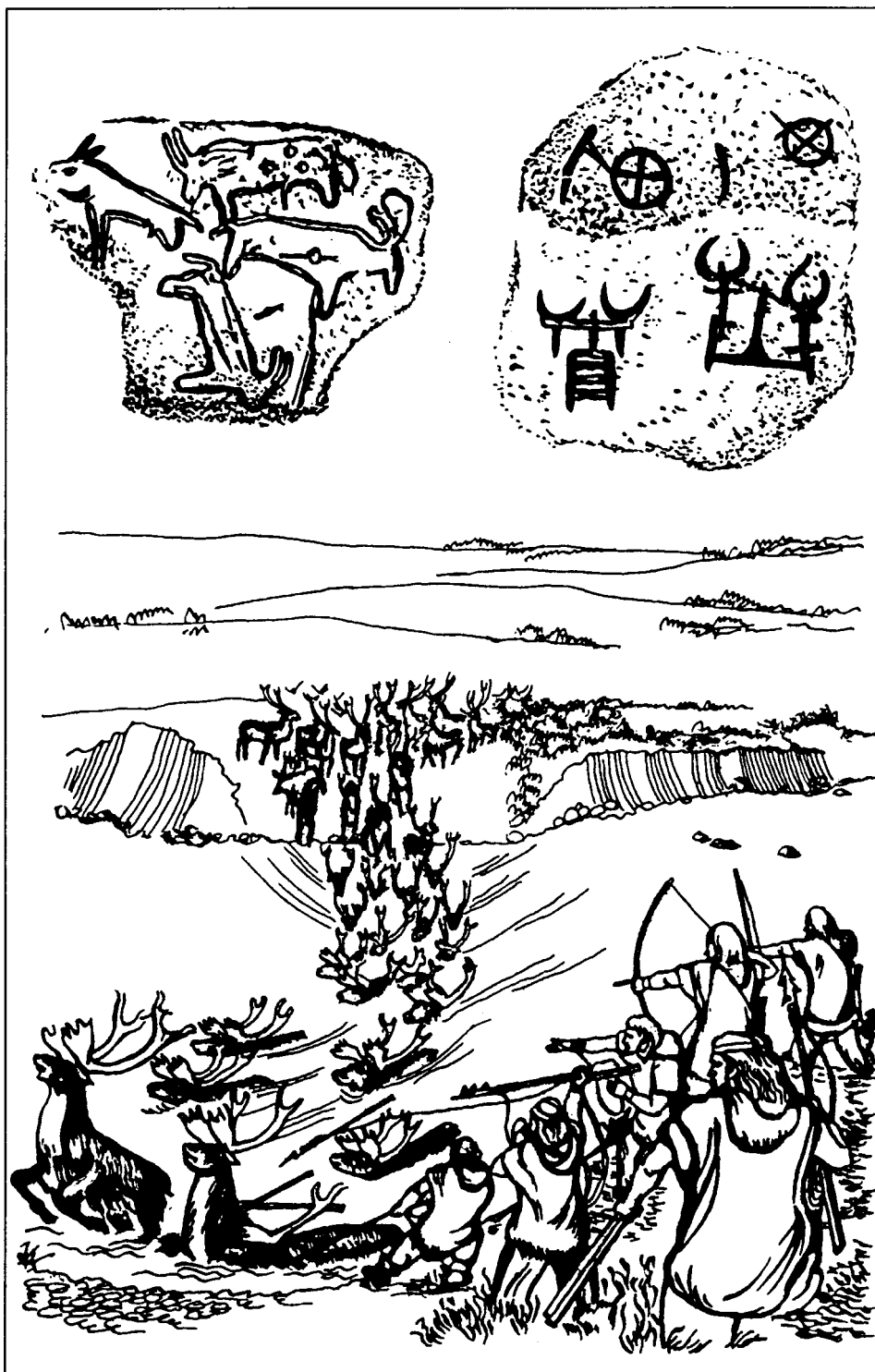
Яке значення мало винайдення луку?

Вимирання великих, повільних у рухах звірів призвело до зміни способів полювання, появи нових знарядь праці. Було винайдено першу механічну зброю — лук і стріли. Відбувся перехід первісних колективів від загінно-облавного до індивідуального мисливства.

Заняття первісної людини доби мезоліту

Велике значення для людей мали такі тварини, як бик, кінь, благородний олень, кабан. Другим за значенням заняттям людей стало рибальство (спочатку гарпуном, списом, а далі вудкою, сітями). Важливим було також річкове збиральництво — ловля раків, молюсків. Зміни в мисливському господарстві привели до приручення собаки, який став надійним помічником у полюванні. Кістки собаки виявлено на місцях мезолітичних стоянок, зокрема Шан-Коба в Криму. Мирне в Причорномор'ї. Далі удосконалюється техніка обробки каменю. Люди навчилися виготовляти мікроліти («мікро» — малий) — пластини завтовшки 1 мм. Вони вкладалися в основу з кістки або дерева (наконечники списів, гарпунів, стріл, ножі). Поширені були й великі знаряддя праці (макроліти) — кремінні сокири, тесла для обробки дерева під час спорудження жител, плотів (саме тоді виник цей водний транспорт, а пізніше — й човни). Виявлено цікаві наскельні зображення мезолітичного часу — в гротах Криму і на плитах Кам'яної Могили. Це зображення диких тварин (бика, лані) та сцен полювання.

Частина науковців вважає, що в той час ще не існувало ніяких відмінностей між окремими групами людей: усі вони були первісними мисливцями й збирачами, хоча деякі не жили постійно на одному місці, а інші були відносно осілими. Окремі дослідники доводять, що відмінності вже простежуються. Визначилася нерівномірність розвитку окремих територій внаслідок відмінностей природних умов. (За характером знарядь праці на території України виділяють дві зони: південну, де використовувалися виключно мікролітичні знаряддя, та північну, де були поширені й мікроліти, і макроліти). Але не тільки природні відмінності спричинювали цю різницю. У мезоліті вже почала складатися племінна організація.

Плем'я

Що таке плем'я?

Плем'я або група споріднених племен були носіями певної культури. Завершився процес формування великих рас. Зростає чисельність населення порівняно з палеолітом. (За підрахунками вчених, у мезоліті на Землі було близько 5 млн чоловік, у палеоліті – близько 3).

В Україні виявлено понад 400 стоянок цього періоду (Фат'ма-Коба, Мурза-Коба – Крим; Білолісся, Мирне – Північне Причорномор'я; Дробишце – Сіверський Дінець; Бородянка – Київщина та ін.). Він став часом значних досягнень людства: адаптації до навколишнього середовища, всебічного розвитку **привласнюючого господарства**, удосконалення знарядь праці, помітних змін у соціальному устрої та духовному житті.

Словничок

Екологія – взаємозв'язок між організмом і оточуючим середовищем.

Екологічні кризи – критичні періоди у розвитку живих істот, у тому числі й людини, що характеризуються різким погіршенням умов їхнього існування (клімату).

Льодовик – скупчення великих мас льоду, що утворюється на земній поверхні.

Еволюція – процес зміни, розвитку чого, чого-небудь, поступова зміна в бік поліпшення.

Мутація – раптова зміна спадкових ознак і властивостей організму.

Катаклізм – руйнівний переворот, катастрофа.

Святилище – храм.

Ландшафт – загальний вигляд місцевості; частина земної поверхні з певним поєднанням рельєфу, клімату, ґрунтів, рослинного і тваринного світу.

Прогрес – поступальний рух, розвиток.

Погляд історика

«Чоловік перебував довгий процес розвою від чоловікоподібної мавпи до того, що ми називаємо людиною, Homo sapiens.

...Розуміється, тільки приблизно... можна означити момент, коли з-поміж чоловікоподібних приматів, чи «гомінідів», як їх ще називають, виступає створіння, яке можемо признати людиною».

Михайло Грушевський.

«Історія починається там, де людиноподібна істота вдається до обробки каменю та інших природних матеріалів.

...Користування штучно створеними знаряддями зумовило справжній переворот у ході загальнолюдського прогресу».

Михайло Брайчевський.

◀ Малюнки на плитах Кам'яної Могили. Сезонне полювання «на плаву» на північних оленів у мезоліті.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

Бл. 1 млн р. т. –
залюднення
території України.

Бл. 1 млн р. т. –
10 тис. р. т. –
палеоліт.

150–100 тис. р. т.
– поява
неандертальців.

40–35 тис. р. т. –
поява «людини
розумної» –
кроманьйонця.

IX–VI тис. до н. е. –
мезоліт.

1. Коли на Землі з'явилася найдавніша людина? Як вона називається?
2. У чому полягає основна відмінність найдавніших людей від тварин?
3. Внаслідок чого почався процес олюднення мавп?
4. Як називаються перші гомініди на території України? Коли вони тут з'явилися? Що про це свідчить?
5. До якого часу належать відомі на сьогодні рештки людей на території України?
6. На які періоди вчені поділяють кам'яний вік? Що покладено в основу цього поділу?
7. Яка різниця між епохами палеоліту і мезоліту?
8. Чому з найдавніших часів люди жили колективами? Простежте, як змінювалися форми співжиття людей (форми соціальної організації).
9. У правильній послідовності випишіть назви первісних людей, що населяли територію України протягом палеоліту.
10. Як змінювалися знаряддя праці та основні заняття людей протягом палеоліту та мезоліту?
11. Схарактеризуйте досягнення палеолітичної та мезолітичної людини:
а) в матеріальній сфері; б) у духовній сфері.

§ 3–4

ПОЯВА СКОТАРСТВА І ЗЕМЛЕРОБСТВА

Неоліт

Неоліт (новий кам'яний вік, VI–IV тис. до н. е.) характеризується великими змінами у розвитку господарства і суспільних відносинах.

У неолітичний час склалися три основні ландшафтні смуги Східної Європи: Лісова, Лісостепова та Степова. Дещо інший вигляд мав тоді український степ: береги численних річок (значна частина яких на сьогодні вже зникла) являли собою порослі лісом **оази**, що простягалися аж до самого моря. В епоху неоліту почалося пониження рівня вод, а також формування **гумусу**.

Скотарство. Землеробство

В епоху неоліту виникли скотарство й землеробство.

Майже всіх свійських тварин (бика, свиню, козу, вівцю) приручено в неоліті. У різних народів послідовність приручення була різною. На думку

З яких занять
виникли скотарство
й землеробство?
Що вам відомо про
це з 6-го класу?

вчених, у межах півдня Східної Європи першими свійськими тваринами стали бик і свиня. Вівцю й козу одомашнено наприкінці V тис. до н.е. Саме з цієї епохи худоба стає не лише постачальником м'яса, кістки, рогу, вовни, а й тягловою силою. Розвиваються засоби пересування. До епохи неоліту належать численні знахідки човнів, весел, лиж і саней. У цей час людина винайшла колісний транспорт і вітрильний човен.

Вирощування хлібних злаків – пшениці, ячменю – вперше почалося на нагір'ях Західного Ірану. Малої Азії і Палестини, де росли дикі предки цих рослин. Вважають, що на територію України злаки потрапили через Балкани та Кавказ.

На території України найдавнішою знахідкою, що засвідчує заняття землеробством, є фрагмент кераміки з відбитком зерна культурного ячменю, виявлений під час розкопок неолітичного поселення на південній околиці Києва (колишнє село Чапаєвка). Цій знахідці 6–5 тис. років. Земля оброблялася мотиками, виготовленими переважно з кістки й рогу, зерно подрібнювалося кам'яними зернотерками.

Нові способи обробки каменю

Удосконалюється техніка обробки каменю, з'являються такі способи, як розпилювання, шліфування, свердління. Люди навчилися виготовляти кам'яний посуд. Вдосконалюються старі знаряддя праці, виникають нові. Поширюються інструменти для обробки дерева – сокири, тесла.

Кераміка

Чому поява
кераміки сприяла
поліпшенню умов
життя людей?

Найхарактернішою ознакою неоліту є поява кераміки – глиняного посуду, що сприяло значному поліпшенню умов життя.

У межах Східної Європи глиняний посуд з'являється в V тис. до н.е. Він був гостродонний і погано обпалений. Ліпили його з глиняних качалочок так званим джгутовим способом. Обпалювався він на вогнищах догори дном. У гостродонних горщиках на відкритих вогнищах швидше закипала вода. З часом техніка виготовлення кераміки вдосконалюється: у глину домішують траву, полову, товчені мушлі, пісок, посуд вкривають орнаментом. Особливо був

поширений візерунок із відтисків гребінцевого штампу, прокреслений лініями ямок наколів тощо. За технологією, формою, орнаментацією глиняний посуд у різних племен чи їхніх груп був далеко не однаковим, бо кожна група первісного населення все це часто робила по-своєму. Тому для вчених знахідки кераміки мають велике значення, оскільки допомагають за її типами визначати район поширення культури окремих племен, територію їхнього розселення.

Прядіння та ткацтво

З'являється прядіння. Для одержання ниток спочатку використовують волокно диких рослин, а згодом, із розвитком тваринництва, – вовну. Разом із прядінням виникло ткацтво, внаслідок чого було створено ще один штучний продукт – тканину. Тривалий час ткацтво розвивалося без спеціального верстата, лишаючись по суті плетінням, однак у неоліті в Північному Причорномор'ї з'явився перший примітивний ткацький верстат.

Неолітична революція

Епоха неоліту була переламним етапом в історії людства, який учені інколи називають неолітичною революцією. Суть її полягає в переході суспільства від привласнюючих форм господарства (мисливства, рибальства, збиральництва) до **відтворюючих** – землеробства й скотарства. Однак в епоху неоліту відтворююче господарство існувало лише у південних і в частини західних племен України й відігравало при цьому допоміжну роль. Панівним залишалося привласнююче господарство.

Згадайте, скільки людей населяло Землю у палеоліті та мезоліті.

В доаграрні, дохлібні часи (палеоліт, мезоліт) демографічна місткість довкілля, тобто чисельність людей, яка може прогодуватися на певній території, була дуже незначною. Вживання хліба – ось що стало вирішальним чинником стародавнього демографічного поступу. За підрахунками вчених, в період неоліту на Землі було понад 80 млн чол.

Парна сім'я

Розвиток господарства сприяв формуванню суспільних відносин. Зміцнювалася парна сім'я. На зміну ранньородовій общині мисливців і рибалок прийшла пізньородова община землеробів-скотарів та скотарів-рибалок.

Родова община

Рід був колективом кривних родичів, об'єднаних спільною власністю, спільним господарським життям. Члени роду повинні були надавати один одному всіляку підтримку, зокрема брати участь у кривній помсті. Рід мав певну, звичайно, тотемну самоназву, з нею, як правило, були пов'язані й особисті імена родичів. Рід мав свою раду, до якої входили всі його дорослі члени і де вирішувалися найважливіші питання господарського, громадського, духовного життя, свого старійшину, одного або кількох вождів, які очолювали родичів під час війни. У кожного роду був свій могильник. Знайдені у деяких могильниках кам'яні булави б'ють на думку дослідників, першими символами влади, що почала зароджуватися.

Плем'я

У неоліті завершується формування племені з усіма його ознаками: родинні зв'язки між членами, поділ на роди, племінна територія, певна спільна господарська діяльність (наприклад, племінні полювання), мова племені, самосвідомість і самоназва, певні спільні звичаї та обряди і нарешті – формування органів влади.

Яке значення мали зміни, що сталися в суспільних відносинах?

Рада племені, що складалася зі старійшин та військових вождів усіх родів, мала пильнувати загальні інтереси племені. Їй належало право затверджувати обрання родових старійшин та вождів і в разі потреби усувати їх (навіть проти бажання роду). Вона вирішувала міжродові конфлікти й регулювала відносини з іншими племенами, приймала й посилювала посольства, оголошувала війну та укладала мир. Рада вирішувала найважливіші справи й збиралася нечасто. У проміжках між її засіданнями одного зі старійшин обирали головним – його вважали ніби постійним представником ради. Кожний член племені мав право вільно висловити свою думку як на родовій, так і на племінній радах. Старійшини та військові вожді обиралися й обіймали свої посади доти, доки їхні дії відповідали інтересам родичів. За негідний вчинок їм висловлювали недовіру й усували від влади.

Індоевропейці

Вчені вважають, що починаючи з періоду неоліту відбувається процес формування індоевропейської мовної сім'ї, до якої належать

слов'янські, романські, германські, іранські, індійські, грецька та інші сучасні й мертві мови. Індоевропейські племена тривалий час мешкали на одній території. Про це свідчать дослідження лінгвістів: у багатьох народів, що належать до індоевропейської мовної сім'ї, є схожі слова – «агні» (вогонь), «дахши» (той, що дає). Розселення індоевропейців на величезних просторах від Атлантики до Індії поклало початок формуванню окремих мов.

Система світогляду

Зміни в господарській діяльності людини, зміцнення родової організації сприяли появі нових рис у духовній культурі. Починає формуватися розвинута система світогляду.

Визначення часу прильоту птахів із вирію, руху риби до нерестовищ, орієнтація у відкритому водному просторі та на суходолі, заняття землеробством, скотарством могли ґрунтуватися на врахуванні закономірностей руху небесних тіл. (Наявність астрономічних знань і приладів у народів за доби неоліту підтверджується археологічними та етнографічними матеріалами). У мистецтві з'являються виразні **астрально-космічні** символи. Саме добі неоліту відповідають найдавніші **космогонічні міфи**.

Формуються уявлення про **божества** (замість уявлень про **духів**). Саме з цього часу збереглися імена найважливіших божеств. Виникає розуміння закону як всеосяжної основи існування природи й суспільства. За «законом», усе, що відбувалося в природі й суспільстві, почало сприйматися як космос – порядок. Ядром закону був рух Сонця в колі зодіаку, а найвищим святом і початком дії закону – свято початку року й першого (головного) сузір'я зодіаку – весняне рівнодення.

Чому саме в епоху неоліту сталися такі значні зрушення в духовній культурі?

Нові галузі господарства та пов'язані з ними предмети набули важливої космічної символіки. Посуд став одним із найважливіших символів Всесвіту, Сонця, неба. Виробництво посуду здійснювалося спочатку спеціально призначеними людьми в певні дні року й супроводжувалося певними обрядами. Покровителями гончарства часто вважали основних богів, а гончарі користувалися великою повагою. Не пізніше

неоліту мали з'явитися й уявлення про нитку долі, про нитку як основу Всесвіту, про тканину як Всесвіт.

Із неоліту до наших днів збереглася міфологія. Яскравим її прикладом є **міфи** про священний шлюб, ідея якого збереглася у фольклорі різних народів, зокрема слов'ян.

В епоху неоліту далі розвивалися релігійні уявлення людей. Так, факти трупоспалення свідчать про те, що посилювалася віра в потойбічне життя.

Розвивається й мистецтво. Справжнім досягненням неолітичної епохи на території України в галузі образотворчого мистецтва слід вважати зображення на плитах Кам'яної Могили.

Кам'яна Могила

Кам'яна Могила – колишній острів, а нині пагорб, який підноситься на 15 м у степу над р. Молочна поблизу Мелітополя (Запорізька обл.). За часів танення льодовика це був величезний (площею біля 3 га) пісковиковий щит. Ріка підмивала його основу, спека й морози розкололи його на безліч плит. У численних гротах ховалися від негоди мисливці, потім скотарі, і в усі часи здійснювали обряди жерці. Всесвітню славу Кам'яній Могилі принесли численні зображення (більше 1000), вибиті чи прокреслені на досить твердому пісковику. Тут можна побачити й чіткі зрозумілі малюнки, й таємничі сплетіння різних символів. Танці навколо вбитого мамонта й перегони середньовічних вершників – такий культурно-хронологічний діапазон малюнків на цьому пагорбі.

З якими формами
релігійних вірувань
зустрілись
археологи, дослід-
жуючи Кам'яну
Могилу?

Значна частина цих зображень зосереджена в так званому Гроті мамонта, вони вкривають його стелю і стіни. Тут є зображення чотирьох биків, що утворили оборонне коло, а трохи далі – група з трьох оленів, що йдуть один за одним. Загалом у Гроті мамонта налічується 15 зображень окремих фігур. Усі вони мають сліди пофарбування червоною охрою. Сюди піднімалися лише служителі культу для здійснення магічних обрядів. Мабуть, не випадково всі фігури тварин «поранені» якимось гострим інструментом. Ці картини передають процес символічного вбивання диких тварин, що в первісному суспільстві завжди передувало реальному полюванню.

Кам'яна Могила – унікальна пам'ятка природи та історії. Вона є важливим історичним джерелом для розуміння характеру образотворчого мистецтва та вірувань давнього населення України і пам'яткою світового значення.

Пам'ятки епохи неоліту залишили мешканці як степової та південної лісостепової зон, знайомі з відтворюючим господарством, так і лісостепової та лісової зон, які продовжували вдосконалювати способи мисливства, рибальства та збиральництва.

Загалом епоха неоліту для всіх природних зон характеризується зростанням відносної осілості населення й **інтенсивності** освоєння територій.

Енеоліт

Чому поява мідних знарядь праці не призвела до зникнення кам'яних, навпаки – вони ще переважали?

Енеоліт – мідно-кам'яний вік, або мідний, – у межах України датується IV–III тис. до н.е. Сама назва свідчить про те, що зміни цієї епохи пов'язані насамперед із поширенням мідних виробів. Людство опанувало перші метали – мідь і золото. Самородну мідь спочатку кували, щоб виготовити певні вироби, а потім навчилися плавити її з руди. Виникають копальні мідної руди. В Україні вони відомі на Донбасі поблизу сіл Клинове, Пилипчатине та ін. Артемівського району.

Утвердження провідної ролі відтворюючого господарства – характерна ознака енеоліту.

Орне землеробство

Виникає **орне землеробство** з використанням тяглової сили – бика. Розпочалося вирощування майже всіх тих зернових та садово-городніх культур, що й тепер культивуються в Україні. Було повністю сформоване стадо свійських тварин, зокрема коня, – його привчають до верхової їзди. Особливо великого значення набуло використання великої рогатої худоби, зокрема як тяглової сили – бик тягнув рала, волокуші, сани, вози. Поява воза із суцільним колесом (без шпич) дала можливість перевозити великі вантажі на далекі відстані, сприяла налагодженню постійних контактів між віддаленими районами, а також масовому розселенню людей. Відомо багато знахідок коліс на території України. Вперше їх було знайдено в кургані Сторожова Могила поблизу Дніпро-

петровська. Зображення двоколісних гарб є на плитах Кам'яної Могили.

Натуральний характер обміну

Значно поживався обмін між племенами, він мав організований натуральний характер й досить високий рівень. Поглибилася спеціалізація господарства окремих регіонів. Залежно від конкретних природних умов і традицій розвитку господарства в одних групах населення основну роль відігравало землеробство, а в інших – скотарство.

Племена скотарських культур заселяли звичайно території на південь та південний схід від землеробських. Їм були властиві рухливий характер життя, білий примітивна кераміка, часто гостродонна. Ці племена першими почали використовувати колесо й пристосували коня до верхової їзди: вони першими почали насипати кургани на місцях поховань.

Згадайте, що ви
знаєте про аріїв
із курсу всесвітньої
історії.

Дослідження археологів дають можливість припустити, що це були племена аріїв, котрі в сер. II тис. до н.е. внаслідок довгої посухи змушені були переселитися, частина їх дійшла аж до Індії.

Удосконалюються ремесла – металообробне, гончарне. Сформувалися навіть ремісничі центри, найдавніші з яких простежені в культурі трипільських племен. Поліпшуються умови побуту: люди навчилися будувати досить складні житла, було винайдено піч, стіл. Вважається, що саме в мідному віці люди почали вживати молочні продукти.

Відповідно до змін у господарській діяльності відбуваються і зміни у віруваннях. Це відбилося в обряді курганних поховань, кам'яній скульптурі, глиняній пластиці, орнаментиці.

Простежуються помітні зміни в соціальній структурі суспільства. Посилюється батьківське право у роді, племені.

Розшарування общини

Розвиток господарства сприяв розшаруванню общини, збагаченню вождів, знаті. Зростає порівняно з неолітом кількість символів влади вождів – кам'яних булав, скіпетрів, (у вигляді голови коня, бика). З'являються скарби, що складаються з мідних виробів і крем'яних шліфованих знарядь. Розшарування суспільства,

Яке значення мала
поява городищ?

виокремлення знаті, процес формування етнічних спільнот спричинювали міжплеменні сутички, що в свою чергу зумовило виникнення укріплених поселень – **городищ**. Найдавнішими з них в Україні є Михайлівка на Нижньому Дніпрі, Маяки поблизу Одеси, Козаровичі на Київщині. Значного поширення набуває зброя – бойові молоти і сокири-молоти. Спочатку їх виготовляли з рогу оленя, а потім – переважно з каменю.

Розвиток господарства, здобуття нових знань та уявлень, пожвавлення обміну та контактів зумовили необхідність збереження та передачі інформації. Виникла нагальна потреба її стислого запису з опорою на символи, зрозумілі всім.

Які системи
письма виникають
у державах
Стародавнього
Сходу?

Як зберігало та передавало інформацію тодішнє населення України? На думку окремих дослідників, це робилося за допомогою символіки форм предметів, об'єктів, їх орнаментациї. Деякі знаки на предметах цього часу, можливо, слід сприймати як знаки письма.

Словничок

Оаза – те саме, що й оазис: ділянка землі, місцевість, що відрізняється від навколишнього середовища більшою кількістю рослинності.

Гумус – складова частина ґрунту, утворена з перегнилих рослинних і тваринних решток внаслідок життєдіяльності ґрунтових мікроорганізмів.

Астральний – зоряний.

Космогонія – розділ астрономії, що вивчає походження й розвиток небесних тіл та їхніх систем.

Міф – стародавня народна оповідь про явища природи, історичні події, богів, обожнених героїв, уявних істот тощо. Міфологія – сукупність міфів якого-небудь народу; наука про міфи.

Божество – те саме, що й бог.

Бог – у релігійних віруваннях – надприродна істота, що створила світ і керує ним.

Дух – за міфологічними і релігійними уявленнями – добра або зла безтілесна надприродна істота, що бере участь у житті природи і людини.

Інтенсивний – напружений, посилений, який дає найбільшу продуктивність.

Погляд історика

«Повецтво, рибацтво й просте збирання їдкого матеріалу перестали бути самотніми спосабами виживлення чоловіка. Він уже господарить».

Михайло Грушевський.

«Обробляти землю й вирощувати деякі рослини людина навчилася ще в ранній період неолітичної доби. Були то городні культури, насамперед цибуля й часник. Вони відігравали допоміжну роль в загальному балансі споживання. На перший план землеробство висувається тоді, коли наші предки освоїли польові культури, насамперед злакові: ячмінь, просо, пшеницю, трохи пізніше – жито. З цього починається хліборобство, яке справді означало революційний переверот в економіці осілих народів».

Михайло Брайчевський.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати.

VI–IV тис. до н.е. – неоліт.

VI тис. до н.е. – одне з перших археологічних свідчень про заняття землеробством на території України.

IV–III тис. до н.е. – енеоліт.

1. Чому період VI–IV тис. до н.е. називається неолітом?
2. Які винаходи було зроблено в епоху неоліту? Які штучні матеріали освоїли люди? Яке значення для дослідників-археологів має кераміка?
3. Чому зміни епохи неоліту називають «неолітичною революцією»? У чому полягає суть цієї революції?
4. Які зміни сталися в житті людей з переходом від привласнюючого до відтворюючого господарства? Згадайте, до яких наслідків призвів цей перехід у долинах великих річок (Ніл... *продовжіть перелік*). Коли люди почали займатися землеробством на території України?
5. Як ви думаєте, чому саме в епоху неоліту з'являються землеробство, скотарство?
6. Назвіть зміни, що сталися в епоху неоліту:
а) в суспільних відносинах; б) у духовному житті.
7. Які характерні ознаки енеоліту?
8. Коли, на думку вчених, почалося майнове та соціальне розшарування суспільства? Які були його причини?
9. Яку роль у житті первісної людини відігравали релігія та мистецтво?

§ 5

ТРИПІЛЬСЬКІ ПЛЕМЕНА

Напр. XIX ст. видатний український археолог Вікентій Хвойка (чех за походженням) відкрив і почав досліджувати поселення стародавніх людей поблизу с. Трипілля на Київщині. Згодом подібні **селища** почали знаходити і в інших районах України. **Археологічні пам'ятки** такого типу дістали назву трипільської культури.

Трипільська культура

Здійснюючи розкопки й досліджуючи знайдені матеріали, вчені дійшли висновку, що племена трипільської культури жили на великих просторах від Дніпра до Балкан (в Україні – це лісостепове Правобережжя, Подністров'я, басейн Південного Бугу, Волинь та частково Лівобережжя) від кінця V тис. – поч. IV до н.е. до сер. III тис. до н.е.

Сліди трипільської культури виявлено також і в Лівобережній Україні. Зокрема, пізньотрипільські пам'ятки відомі в Бориспільському, Переяслав-Хмельницькому районах Київської обл.

Розкопки трипільських поселень дають можливість досить повно відтворити їх вигляд і деякі особливості побуту населення.

Трипільці селились як на відкритих високих рівнинах, так і в долинах між ними, в ярах, на берегах невеликих річок. Характерно, що територія розташування трипільських селищ в основному збігається з територією поширення чорнозему в Україні.

Селища

Селища були маленькі (до 10 жител), середні (до 30 жител) й великі (1000 жител). Протягом останніх десятиріч українські археологи дослідили ряд великих трипільських поселень, головним чином на Черкащині – Майданецьке, Доброводи, Тальянки.

Протоміста

На поселенні Майданецьке площею 250 га будинки були розміщені концентричними колами, розділеними радіальними вулицями. У ньому було близько двох тисяч жител і могло мешкати 10 000 осіб. Подібні селища трипільців вражають своїми розмірами, часто перевершуючи за масштабами сучасні села. Було запропоновано вважати такі великі поселення **протомістами**.

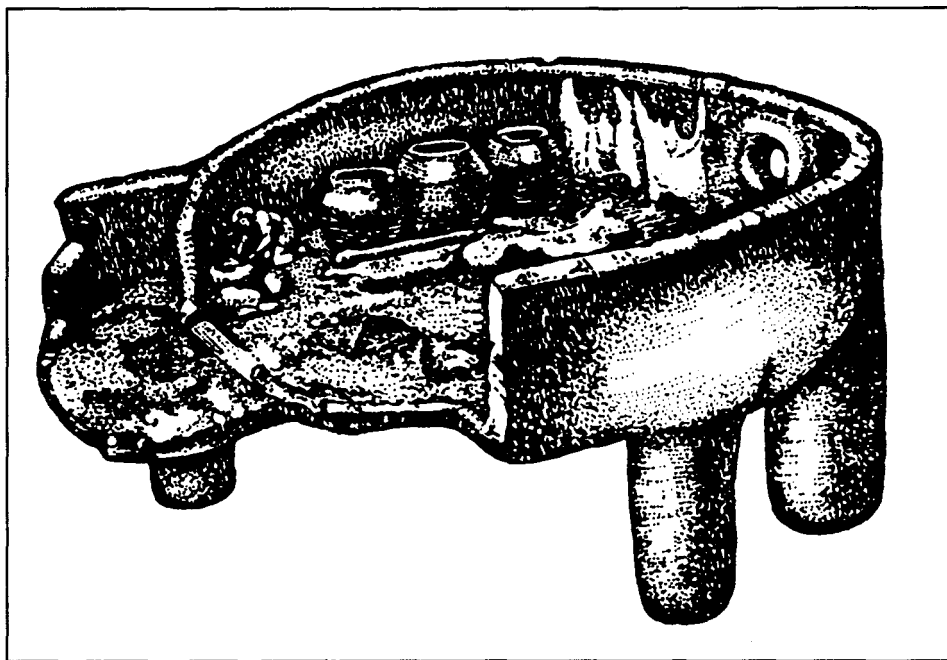
Житла

Житла в селищі трипільських часів були розташовані по колу (еліпсу), всередині залишалася вільна незабудована площа. Цей майдан, можливо, правив за загін для худоби.

Житла великі, прямокутної форми (4–5 метрів завширшки і до 15–20 метрів завдовжки), поділені на 2–3 кімнати, відокремлені дерев'яними перегородками, в кожній з яких була піч або груба з лежанками біля них. Підлога викладалася

з глиняних обпалених вальків, а зверху обмазувалася також глиною, яка добре захищала житло від вологи. Житла будувалися з дерев'яних брусів, поставлених сторч і обмазаних ззовні та зсередини товстим шаром глини, а в південних районах частіше з вальків глини (наприклад, у селищі Володимирівка на Уманщині). Траплялися й двоповерхові будинки, в яких 1-й поверх призначався для зберігання інвентарю, господарських занять, а 2-й – для житла. Покрівля була двосхилою, вкрита соломною.

*Глиняна модель
трипільського житла
(Черкащина).*

І ззовні, і зсередини житла розмальовувалися барвисто, досконало. Різнокольоровий розпис золотавого відтінку з жовто-брунатних, червонуватих, рожево-чорних смуг свідчить про художній смак трипільських жінок, які розмальовували стіни. При вході до житла було зображення символічного вічного дерева.

Своєрідним центром помешкання були глинобитні печі й хрестовидної форми олтарі. Поряд із ними стояв посуд, лежали кам'яні плити для розтирання зерна. Почесне місце відводилося фігуркам родинних божків. Тут жило 10–15 осіб – велика сім'я з представників 3–4 поколінь.

Зовнішній вигляд трипільців було важко **реконструювати**, бо вони за поховальним обрядом спалювали небіжчиків. Допомогли численні статуетки, а потім і знахідки з кількох поховань. Це дозволило дійти висновку, що трипільцям властиві були скошене чоло, вигнутий орлиний ніс, довгасте обличчя.

Господарство

Згадайте з курсу
всесвітньої історії,
які землеробські
цивілізації існували
на Землі паралельно
з трипільцями.

Хліборобство становило основу трипільського господарства. Трипільці вирощували ячмінь, пшеницю, просо, жито, бобові, льон, коноплі, різні городні культури. Землю обробляли **мотикою**, а також ралом. Можливо, вони вже знали **перелогову систему землеробства** й застосовували ярі та озимі посіви. Урожай збирали за допомогою серпів – дерев'яних або кістяних із кремінними вставками.

Кістяний серп з крем'яними вставками був досить досконалим знаряддям землероба: працюючи ним, жнець з однокоренного ужинку міг одержати 10 кг зерна.

Зерно розтирали кам'яними зернотерками. Вирощували трипільці й фруктові дерева – абрикоси, сливи, аличу.

Чому виникнення
землеробства
призвело
до перевертання
до життєвого
людського
суспільства?

Орачі-хлібороби користувалися землею лише протягом кількох років (аби не виснажувати її вкрай), потім освоювали нові землі, а на звільненій землі випасали худобу й тим самим відтворювали родючість ґрунту.

Значну роль у господарстві відігравало скотарство, що мало приселищний характер. Трипільці тримали переважно велику рогату (волів, корів) та дрібну (овець, кіз, свиней) худобу; коней було зовсім мало.

Допоміжну роль у господарстві відігравали мисливство і рибальство.

Ремесло

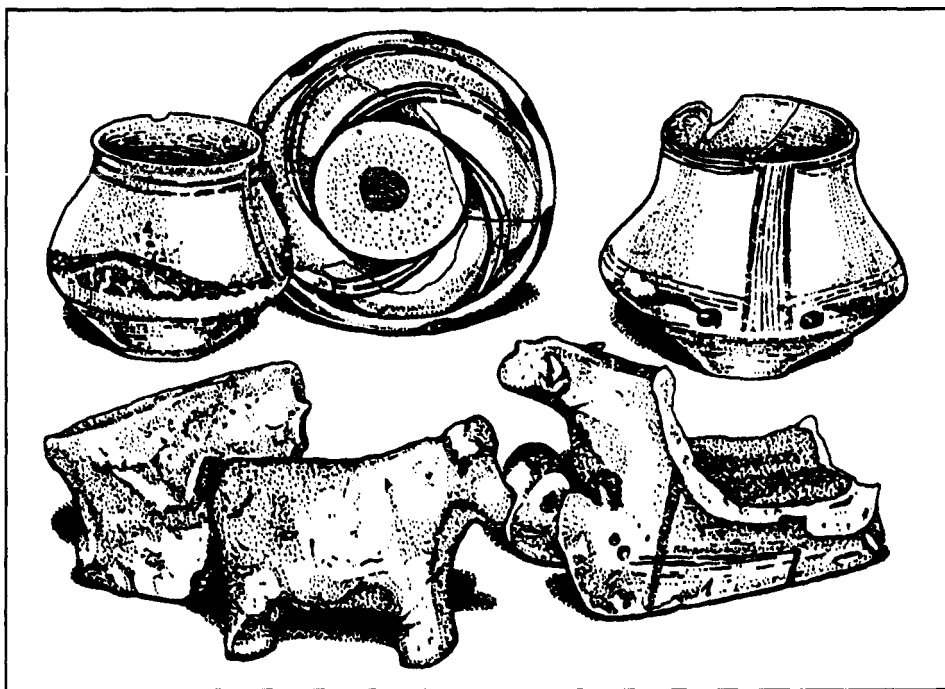
Господарство потребувало постійного виготовлення різноманітних знарядь праці. Основним матеріалом для цього й далі був камінь (кремій). Виникла окрема галузь виробництва, пов'язана з видобуванням і обробкою каменю (про це свідчить знайдена археологами штольна на Білій Горі поблизу с. Студениця в Середньому Подністров'ї). Трипільські каменярі виготовляли багато різноманітних кремінних виробів – сокири, долота, свердла, точила і т.ін.

Знаряддя праці виготовлялися також із кості, рогу, дерева, глини й міді (шильця, рибальські гачки, прикраси). Мідь кували, але вміли вже й плавити.

Розвивалися ткацтво, прядіння (про це свідчать знахідки глиняних прясел до веретен, тягарців для примітивного ткацького верстата; іноді на днищах посуду трапляються відбитки тканин. На поселенні Поливанів Яр Чернівецької обл. знайдено навіть клубочок обвуглених ниток).

Високого рівня досягло керамічне виробництво. Незважаючи на те, що трипільські гончарі не знали гончарного круга, їхні вироби вражають різноманітністю та витонченістю форм. Посуд виготовляли кухонний і столовий: кухонний – простий за формами – з глини з домішками товчених черепків або подрібненої мушлі, орнамент його небагатий; а столовий був значно досконаліший, типи його найрізноманітніші – горщики, миски, глечики, навіть цілі сервізи, розписані орнаментом у вигляді спіралей, кіл, зигзагів (вважають, що спіраль на трипільській кераміці є стилізованим зображенням змії) чорною, бурою, рідше білою фарбами на ясно-рожевому тлі.

*Трипільський посуд.
Санчата й бичок
з теракоти.*

Схарактеризуйте розвиток ремісничого виробництва у племен трипільської культури.

Трапляються й зображення людей та тварин. Посуд випалювався у спеціальних печах. Виготовлення оригінального глиняного посуду у трипільців було справою майстрів-професіоналів. Залишки цілого виробничого гончарного комплексу, що складався з двоярусних горнів, розміщених поруч з валом і ровом трипільського поселення, археологи дослідили біля м. Жванець Хмельницької обл. (Подністров'я). Це найбільший з відомих гончарних центрів Трипілля.

Форми господарства та побуту, що склалися у трипільців, проіснували аж до пізнього середньовіччя.

Мистецтво та релігія

Серед керамічних виробів важливе місце посідає оригінальна **пластика**. Статуетки та фігурки (переважно жінок), як часто і орнамент на кераміці, мали релігійне значення, пов'язане з культом плодючості, матері-прародительки тощо. Про обрядово-землеробський характер цих зображень свідчать добавки борошна та зерен злаків до глини, з якої виліплено фігурки жінок.

Висока мистецька майстерність трипільського керамічного розпису теж була зумовлена його магічним змістом і символічним значенням окремих орнаментальних сюжетів та композицій. Не випадково в орнаментальні схеми вписуються досить реалістичні зображення різних тварин, рослин, а також людини. Про ритуально-магічне призначення кераміки свідчать зображення жіночих постатей з чашами на колінах, які, безперечно, пов'язані з різними обрядами чаклування.

Саме зразки образотворчого мистецтва (розписи на кераміці, фігурки з глини) є яскравою етнографічною ознакою трипільської спільноти. Вони мають **сакральний** характер і відбивають певну систему уявлень ранньоземлеробського суспільства.

Чому культ родючості був основою релігійних уявлень трипільців?

Ідея родючості стала основною в уявленнях стародавніх землеробів, з нею була пов'язана ціла система релігійно-магічних обрядів, виконуваних під час зимово-весняних свят. Одне з центральних місць в уявленнях трипільців посідала богиня родючості – Велика Мати всього сущого, – значна кількість схематичних скульптурних зображень якої лишилася у

кожному ранньотрипільському поселенні. **Культом** родючості позначені знахідки великої кількості глиняних фігурок свійських тварин, переважно бика, свині, собаки, птахів, а також релігійно-магічні обряди поховань людей під домівкою, черепів свійських тварин у межах житла.

Свої погляди трипільці-землероби звернули до неба, бо саме від небесних світил залежала доля урожаю. Вони могли дати нивам рясні дощі й сонячне тепло, а могли побити врожай градом або знищити дощенту тривалою посухою. Божества стали небожителями – бог сонця, грози, грому.

Для хліборобів одвіку земля була живою істотою, втіленням жіночого начала й материнства, а сонце – чоловічого начала й батьківства.

Суспільний устрій

У кожному трипільському поселенні жили члени одного роду, на чолі якого стояв старійшина; в кожній будівлі – родичі або велика патріархальна сім'я. Але для кожної малої родини (парної сім'ї) виділявся окремий pokій.

Роди об'єднувалися у племена. Кожне плем'я мало свою територію і відрізнялося від інших трипільських племен своїм діалектом і певними особливостями побуту й культури.

Пізніше почали виникати міжплемінні об'єднання певного району. Їх було щонайменше три: у Наддніпрянщині, Побужжі та Подністрів'ї. Кожне мало свої особливості матеріальної та духовної культури. Наприклад, у племен Подністрів'я переважало виробництво глиняного поліхромного розписного посуду.

Ця своєрідність культури окремих трипільських міжплемінних об'єднань зумовлювалась сусідством, контактами, взаємовпливами з сусідніми племенами.

У ті прадавні часи трипільські племена не були замкнені в собі, вони входили до спільноти давньоземлеробських культур, складаючи їх найпівнічніше відгалуження. Вони мали широкі зв'язки з народами, що населяли Наддунав'я, Закавказзя, Малу Азію та Передню Азію, й входили до загального кола тодішнього культурного світу, де панівне місце належало Месопотамії та Єгипту.

Ще остаточно не вирішене питання про походження трипільської культури. Існує кілька

Про що свідчать розбіжності у діалектах та побуті різних трипільських племен?

точок зору. Деякі вчені вважають, що трипільці місцевого походження, інші – що носії цієї культури прийшли у межиріччя Дністра й Південного Бугу десь із Балкан або зі Східного Середземномор'я. Є погляд, згідно з яким трипільська культура виникла внаслідок поєднання місцевих та прийшлих елементів.

Немає спільної точки зору й щодо подальшої долі трипільських племен. Одні вчені вважають, що вони були знищені раптовим нападом, але, мабуть, не остаточно й не повністю, бо археологічні дослідження свідчать про безпосередню участь нащадків пізньотрипільського населення у формуванні більш пізніх культур на території України. Інші твердять, що внаслідок перенаселення вони змушені були розселятися на захід, північ, схід, **асимілюватися** з іншими народами й започатковувати нові етномовні групи населення Європи та Азії.

З якими давньо-землеробськими культурами ви ознайомилися, вивчаючи історію стародавнього світу?

Культура і, очевидно, мова етносу Лісостепової України у післятрипільські часи змінювалась не лише з просуванням із степів скотарських племен, а й зі зміною усього господарсько-культурного життя при поступовій переорієнтації на скотарство як провідну галузь виробництва.

Ось уже майже сто років у науці дискутується питання про те, чи можна вважати трипільців попередниками сучасного українського народу. Такі вчені, як В. Хвойка, В. Щербаківський та ін., вважають трипільців прямими предками нинішніх українців, інші заперечують це.

Які фактори привели до зміни господарсько-культурного життя населення Лісостепової України?

Трипільська культура мала виняткове значення у формуванні багатьох етнічних рис українського народу. В українському килимарстві, гончарстві, вишивках, писанках багато геометричних та рослинних орнаментів, які дуже нагадують орнамент енеолітичної доби в Україні й зокрема – трипільців.

Словничок

Олтар (віттар) – жертовник, місце для жертвоприношень.

Реконструювати – відтворити.

Пластика – скульптура.

Сакральний – такий, що стосується релігійного культу, обрядовий, ритуальний.

Культ – релігійне служіння божеству; релігійна обрядовість.

Діалект – місцевий різновид мови; говірка.

Асиміляція – поглинання, злиття одного народу з іншим шляхом засвоєння його мови, звичаїв, культури.

Погляд історика

«Наші предки вже у IV тис. до н.е. володіли культурою, яка мало в чому поступалася раннім цивілізаціям V–IV тис. до н.е. на Стародавньому Сході».

Дмитро Павлів.

«Носіями культури (трипільської. – Авт.) були хліборобські племена, які консолідувалися в більш масштабне етнічне утворення – нарід – один з попередників (може навіть основний) індоєвропейської етнічної сім'ї, зокрема слов'ян».

Михайло Брайчевський.

«Селища трипільської культури – класичний приклад общинного будівництва».

Михайло Брайчевський.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

Кінець V – IV тис. до н.е. – сер.

III тис. до н.е. – трипільська археологічна культура.

1. Хто відкрив археологічні пам'ятки трипільської культури і започаткував їх дослідження? Чому її так назвали?
2. Яку територію заселяли племена трипільської культури? (Простежте на карті.) Назвіть і покажіть на карті розкопані й досліджені археологами селища трипільців.
3. Розкажіть, як виглядали трипільське селище, житло. Що було основою трипільського господарства? Які ще галузі господарства були розвинуті?
4. Що ми знаємо про духовний світ трипільців? Як вони ставилися до природи? Трипільську культуру називають також культурою мальованої кераміки. Поясніть, чому.
5. Яким був суспільний устрій трипільців?
6. На основі прочитаного зробіть висновок про рівень розвитку племен трипільської культури і порівняйте його з рівнем розвитку інших давньоземлеробських культур, сучасних трипільській.
7. Зробіть висновки про значення трипільської культури в нашій історії.

§ 6–7

ЗАНЕПАД РОДОВОГО ЛАДУ.
КІММЕРІЙЦІ.

Епоха бронзи

Після мідно-кам'яного віку настає доба бронзи – останній великий період в історії первісно-общинного суспільства. У межах Східної Європи вона датується першими століттями II – початком I тис. до н.е.

Бронза – перший штучний метал, що являє собою сплав міді й олова. Бронза витіснила мідь, бо знаряддя з неї були твердішими, а температура плавлення бронзи значно нижча. Але витіснити з ужитку кам'яні знаряддя праці вона не могла. Поряд із бронзовими серпами, вістрями до списів широко використовувались і кремінні знаряддя цього типу, особливо на території Північної України. Це було зумовлене двома причинами: наявністю численних виходів на поверхню землі каменю та великою вартістю бронзи.

Яке значення мало використання бронзових знарядь праці?

Перші бронзові вироби потрапили на нашу територію з Балкан, Прикарпаття та Кавказу. Пізніше й на території України виникає кілька **металургійних** центрів, що використовували як місцеву, так і довізну **сировину**. Особливо багато майстерень, де виготовляли бронзові речі, досліджено в Північному Причорномор'ї.

Обстежуючи майстерню біля с. Волоське в Надпоріжжі, археологи знайшли близько 70 кам'яних і глиняних форм-**матриць** для виготовлення 17 предметів – серпів, ножів, сокир і т.ін.

Перший суспільний поділ праці

У бронзовому віці поглиблюється перший суспільний поділ праці (на думку деяких учених, він розпочався в мідному віці): хліборобські племена відокремлюються від скотарських. Лісостеп розвивався на хліборобській основі. Використання більш досконалих знарядь праці, виготовлених із бронзи, сприяло поширенню орного землеробства. З'являються нові види культурних рослин: поряд із кількома сортами пшениці, ячменю культивуються льон, коноплі, горох, сочевиця. Розвиваються садівництво та городництво. Археологи виявили кісточки вишні, сливи-угорки, насіння ріпи, цибулі, часнику та маку. Натомість у степових племен посилюється

роль **кочового скотарства**. Внаслідок першого суспільного поділу праці зросла її **продуктивність**, що призвело до посилення майнової нерівності.

Виявлені археологами скарби теж свідчать про це. Багато скарбів бронзових виробів знайдено у Причорномор'ї та на Закарпатті.

У цей час зростає роль чоловіка, завершується встановлення патріархальних відносин.

Спорудження малих за площею жител, де могла мешкати лише одна сім'я, свідчить про подальший процес виокремлення парної сім'ї в роду.

Згадайте ознаки
родового ладу
й доведіть, що він
занепадав.

Бронзовий вік – це період занепаду родового устрою. Завдяки удосконаленню способів пересування (використання коня та гарби на суші та парусних суден на воді) населення стало частіше мігрувати з місця на місце. Це зумовило розвиток обміну продуктами праці, але нерідко призводило і до військових сутичок. Переміщення й змішування племен були більш властиві південним степовим районам.

У добу бронзи активно утворювалися великі групи людей, які розмовляли спільною, зрозумілою всім їм мовою. Уже в першій пол. II тис. до н.е. чітко визначилися великі мовні групи.

Археологи та лінгвісти, антропологи вважають обґрунтованою думку, що носії культур шнурової кераміки в етнічному плані належали до індоєвропейської групи. Населення Волині, Правобережжя, Середнього Подніпров'я – тшинецької, білогрудівської й чорноліської культур – належало до праслов'янської етнічної спільноти. Степові простори ще з енеолітичного часу (ямна культура), а потім в епоху бронзи (культури багатоваликової кераміки, зрубна, білозерська) були заселені скотарськими племенами індоіранської етнічної спільноти. На Дністрі та на степовому Правобережжі мешкали носії фракійських культур – сабатинівської та Ноа. У культурах північного сходу України (мар'янівська та бондарихинська) дослідники вбачають представників фінно-угорської мовної групи.

Дослідження археологічних культур бронзового віку разом із даними порівняльного

мовознавства і **топоніміки** та антропології має важливе значення для з'ясування походження багатьох сучасних народів.

Ранній залізний вік

Яке значення мало використання заліза для подальшого розвитку суспільства?

На поч. I тис. до н.е. стародавнє населення на території України почало використовувати новий метал – залізо, що сприяло появі знарядь праці такої міцності й гостроти, яких не можна було виготовити з каменю, міді чи бронзи.

Поширення заліза у племен Південно-Східної Європи припадає на XI – сер. VII ст. до н.е. Період з IX ст. до н.е. до III–IV ст. н.е. називають раннім залізним віком на території України, коли кольорові метали та камінь поступаються місцем залізу.

На думку частини дослідників, перехід до раннього залізного віку на території України та сусідніх районів був зумовлений не тільки внутрішнім соціально-економічним розвитком, але й різкою зміною клімату, який наприкінці II тис. до н.е. став надзвичайно посушливим. Велика посуха XIII–XII ст. до н.е., неврожаї та голод у країнах Східного Середземномор'я засвідчені писемними джерелами.

На території України особливо тяжка ситуація склалась у степу, там стало неможливо займатися землеробством, а скотарство могло існувати лише як кочове. У зв'язку з цим різко зменшилася чисельність населення. Процеси **міграції** стали характерним явищем для степів Євразії. Знахідки археологів свідчать про інтенсивні економічні зв'язки племен Північного Причорномор'я з країнами Східного Середземномор'я, для яких був характерний високий рівень розвитку чорної металургії. У ранньому залізному віці у Лісостепу та на Поліссі приселищне тваринництво перетворилося на придомне й сформувалося стійлове утримання худоби. Основною галуззю господарства Лісостепу та Полісся стало орне землеробство, що базувалося на залізних знаряддях (сокира, рало). Відбувся другий великий суспільний поділ праці: ремесло відокремилося від землеробства і стало самостійним видом господарської діяльності із власними галузями – бронзоливарною, залізорудною. Виникло виробництво для обміну (товарне виробництво).

Який взаємозв'язок існує між суспільним поділом праці та продуктивністю праці? Чому з розвитком землеробства, скотарства та обробки металів виник обмін?

Кіммерійці

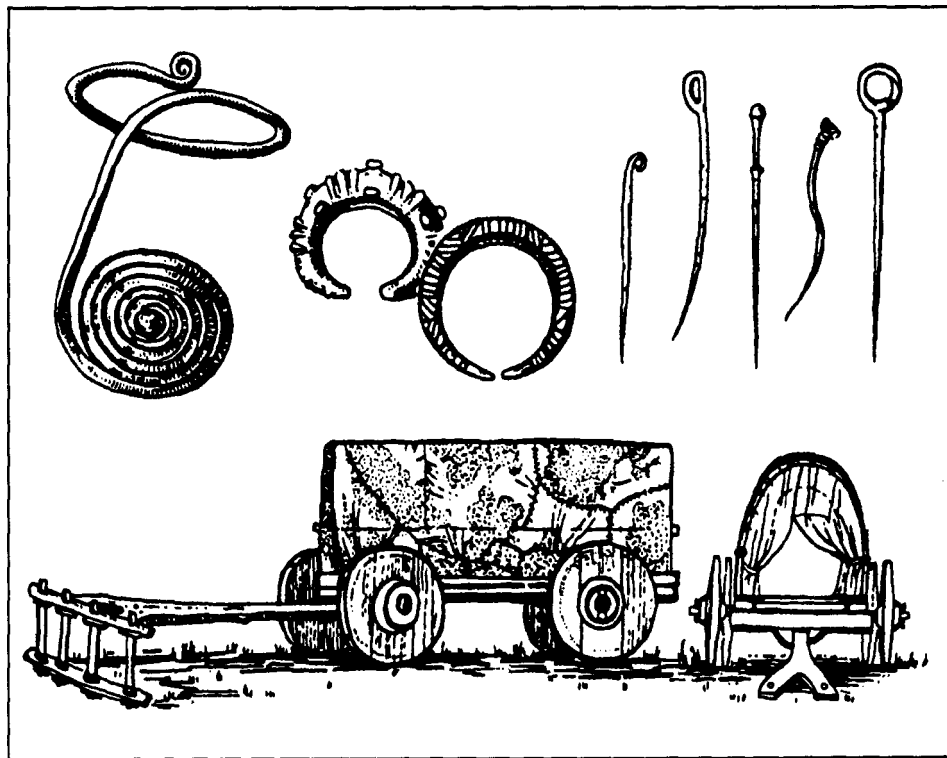
Віз, металеві та кістяні вироби періоду бронзи.

Розвиток землеробства, ремесла, торгівлі (зростання продуктивності праці) сприяв поглибленню соціальної та майнової нерівності, що відбилось у поховальному обряді.

Війна для значної частини населення стала своєрідним ремеслом. Похованих часто супроводжує зброя. Предмети озброєння – найбільш цінні та поширені вироби із заліза. В свою чергу, розвиток військової справи також сприяв розвитку залізоробного ремесла.

Ранній залізний вік – важливий період нашої історії. Його початок на території України був пов'язаний із виникненням найдавніших великих племінних союзів та рабовласницьких держав (Кіммерії, Скіфії, античних міст Північного Причорномор'я), з появою перших писемних відомостей про південну частину українських територій.

Першими з найдавніших жителів Причорноморських степів IX–VII ст. до н.е., назву яких донесли до нас писемні джерела (грецькі, асиріо-вавилонські, іудейські та перські), були

кіммерійці, що заселяли все Степове Причорномор'я від Дону до Дністра.

Про них є згадка в «Одіссеї» Гомера: «Закотилося сонце, і покрилися темнотою всі шляхи, а судно наше досягло меж глибокого Океану. Там народ і місто людей кіммерійських, оповиті імлою і хмарами; і ніколи сонце, що сяє, не зазирає до них своїми променями – ні тоді, коли сходить на зоряне небо, ні тоді, коли з неба схиляється до землі, але непроглядна ніч простяглася над жалюгідними смертними».

Кіммерійці також згадуються в одній з найдавніших частин Біблії – «Книзі Буття», – де плем'я «гімірру» – це «слуги Господні». (Назву «гімірр» кіммерійцям дали асирійські історики).

Територія розселення кіммерійців

Значно більше відомостей міститься у працях істориків давнини. Геродот, Страбон, Птолемей свідчать, що кіммерійці жили у Північному Причорномор'ї до приходу скіфів. Одним із місць їхнього проживання був район Керченської протоки. Тут збереглося багато топонімічних (місцевих) назв, в основі яких лежить етнічна назва цього народу: Боспор Кіммерійський, Кіммерійський вал, область Кіммерія, поселення Кіммерик, Кіммерида.

На основі археологічних досліджень є підстави вважати, що витоки кіммерійської культури в цілому слід пов'язувати з пам'ятками зрубної культури Степу. Зрубна культура бронзового і початку раннього залізного віків є, на думку вчених, найдавнішим періодом історії кіммерійських племен, а кіммерійський час на території Північного Причорномор'я слід визначати від сер. II тис. до VII ст. до н.е, тобто вісім століть.

Кіммерійці були численним і сильним народом, що об'єднував ряд племен. Спочатку вони вели осілий спосіб життя, але згодом маючи могутні кінні загони, почали здійснювати далекі завойовницькі походи. На початку I тис. до н.е. у них відбувся перехід від приселищного скотарства до кочового (провідну роль відігравало конярство: в гомерівській «Іліаді» мешканці далеких причорноморських степів зветься «дивними доїтелями кобилиць» і «млекоїдами»).

Тому головною цінністю кочовиків була худоба.

Згадайте, які зміни у природному середовищі сприяли зміні способу життя кіммерійців.

Кіммерійські пам'ятки представлено переважно курганными похованнями. На підставі речей, знайдених у них, археологи дізнаються про заняття та побут кіммерійців. Так, великого розвитку набуло лиття бронзи. А звідки вони брали метал? Учені в останні роки відкрили стародавні мідні копальні на Донбасі, й не виключено, що мідь для бронзоливарних майстерень була місцевого походження, а також постачалася з Карпат, Кавказу чи, можливо, навіть з Уралу.

Заняття кіммерійців

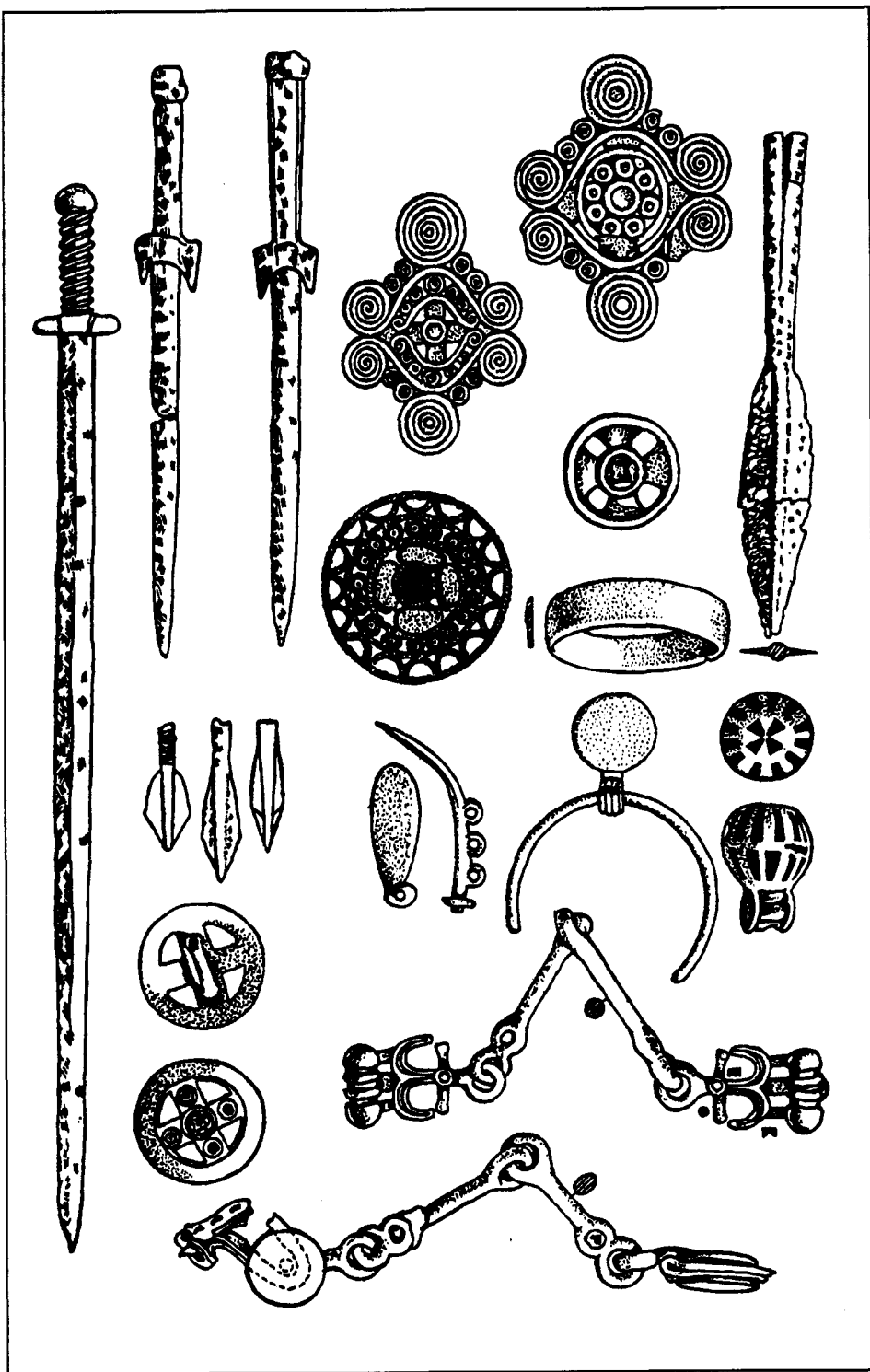
Кіммерійці раніше за інші народи Південно-Східної й Центральної Європи увійшли у безпосередній контакт з передовими країнами Східного Середземномор'я, оволоділи технікою виготовлення заліза й сталі. Сусідні племена і народи переймали у кіммерійців зразки зброї (залізні кинджали і мечі з бронзовими руків'ями), спорядження бойового коня. Кіммерійці відіграли велику роль у поширенні заліза не лише у Східній, а й у Центральній Європі.

У степовому Причорномор'ї досліджено впускне поховання в кургані неподалік с. Зольне поблизу Сімферополя. Могила – глибока (2,6 м) прямокутна яма, вздовж стін якої вбито в землю стовпчики, перекривав її дерев'яний настил. Кістяк чоловіка лежав у витягнутому положенні головою на південний захід. Біля нього – короткий залізний меч, точильний брусок, а на перекритті могили – бронзові, залізні й кістяні наконечники стріл, бронзові вудила, вуздечка.

Зовсім несподіваним виявилось значне поширення скляного різнокольорового намиста. Найчастіше зустрічаються прикраси бірюзового кольору: за східним повір'ям, бірюза була каменем кохання та вірності, а також оберігала коней від усіляких хвороб. При цьому найцікавішим виявилось те, що скло – місцевого виробництва.

Знайдений у похованнях глиняний посуд свідчить про високий розвиток керамічного виробництва.

Розкопки на Південному Бузі біля с. Сабатинівка Кіровоградської обл. допомогли вченим

реконструювати поселення кіммерійців, яке складалося з кількох десятків будівель напівземляного чи наземного типу, розташованих в один чи два ряди обабіч водойми. Будівельним матеріалом слугувало дерево або камінь.

Кіммерійці займали великі території, які дещо різнилися природними умовами. Більшість перейшла до напівкочових та кочових форм скотарства. Тому поселення, за окремими винятками, були тимчасовими.

Суспільний устрій кіммерійців

У кіммерійців існували патріархальні сім'ї, роди, що об'єднувалися у племена, племінні союзи, на чолі яких стояли вожді – царі.

Війни кіммерійців

Вони вели постійні грабіжницькі війни. Відомо, що у VIII – першій пол. VII ст. до н.е. кіммерійці здійснювали походи на Близький Схід – в Ассирію та Урарту. Під час одного з походів вони вдерлися до Лідії, дісталися Іонії, захопили столицю Ассирії Сарди, пограбували квітуче місто Магацію. Керували походами кіммерійські царі Дутраме, що відзначався особливою жорстокістю, та Теушпа.

Тривалий час із кіммерійцями воював асирійський цар Асаргаддон (VII ст. до н.е.). Він переміг завойовників і з гордістю повідомляв: «Теушпу, кіммерійця, земля якого далеко, я вбив і військо його знищив». Але це не зупинило войовничих кіммерійців. Боротьбу з північними чужинцями довелося продовжити іншому асирійському цареві – Ашурбаніпалу. Він змушений був констатувати, що кіммерійці «моїх пращурів не боялися і моїх, царя, ніг не обіймали».

Лише з визволенням Лідії з-під кіммерійського ярма за царя Атіата (VII ст. до н.е.) згадки про кіммерійців зникли з історичних джерел.

З Північного Причорномор'я кіммерійці були витіснені могутнішим і чисельнішим об'єднанням скіфських племен. Це сталося у VII ст. до н.е.

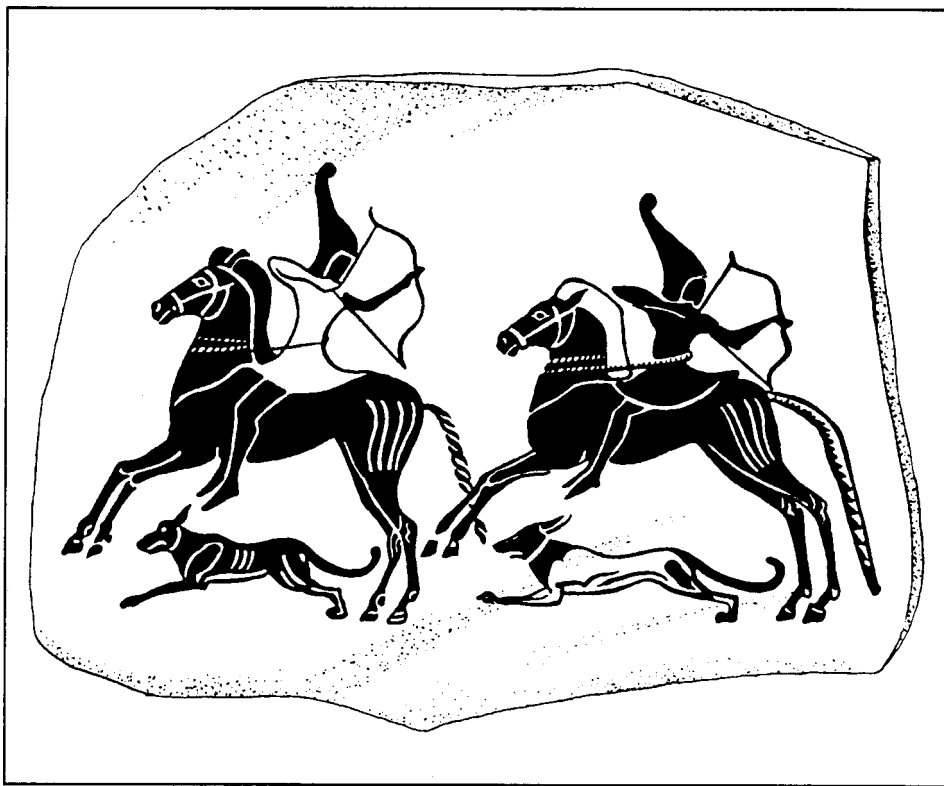
Ось як повідомляє про це грецький історик Геродот:

◀ Військове спорядження вершника. (XI–IX ст. до н.е.).

| «При наступі скіфів кіммерійці почали радитися між собою, і думки їх поділилися... На думку народу,

слід було відступити й не вступати у зіткнення з сильним військом, а царі пропонували боротися за батьківщину з загарбниками. Але ні народ не захотів слухати царів, ні царі народу; перший задумав віддалитися без бою, полишивши рідну землю ворогам, а царі вирішили не тікати з народом. Порішивши таким чином, царі поділилися між собою і стали битися між собою. Всіх царів, які перебили один одного, кіммерійський народ поховав біля ріки Тіраса (Дністра), після поховання віддалився з країни, так що скіфи, які вдерлися, зайняли країну, вже полишену населенням».

Однак як етнос кіммерійці зникли не відразу.

Зображення кіммерійських вершників на етрусській вазі. VI ст. до н.е.

Частина їх відкочувала на захід, а також у лісостепові райони України. Інша частина продовжувала протистояти скіфам у Малій Азії. Ті кіммерійці, що залишилися на півдні Східної Європи, увійшли до складу Скіфського племінного об'єднання. Частина кіммерійців, на думку вчених, мігрувала на Близький Схід.

Релігія, культура кіммерійців

У кіммерійців сформувалися складні релігійні уявлення та обряди. Про це свідчать поховання. У поховання жінок клали бронзові, золоті прикраси, скляне намисто, глиняний посуд; у поховання чоловіків – кинджали, наконечники стріл, вуздечки. На голови покійників надівали бронзові вінки.

Особливою пам'яткою кіммерійської культури є кам'яні стели, які хоча й не мають виразно відтвореної голови людини, але на них є зображення деталей одягу та зброї.

Зв'язки кіммерійців з іншими народами

Кіммерійці підтримували зв'язки із сусідами. В їхніх похованнях зустрічаються вироби з Приазов'я, Західного Сибіру, Кавказу.

До якого ж етносу належали кіммерійці? Вчені й сьогодні сперечаються щодо цього. Аналізуючи власні імена кіммерійців, лінгвісти доходять висновку, що вони, вірогідно, були іранцями.

Деякі вчені схильні вважати їх східною гілкою фракійських племен. Назва «кіммерійці» означає: «народ, який проживає на північ від кого-небудь».

Словничок

Металургія – галузь виробництва, що займається видобуванням металів з руд та їх первинною обробкою.

Сировина – видобутий або вироблений вихідний матеріал, призначений для подальшої обробки й одержання готових виробів.

Матриця – штамп із витисненням у ньому заглибленням, що точно відповідає формі оброблюваної деталі.

Топоніміка – розділ мовознавства, що вивчає походження, значення та правопис власних географічних назв.

Міграція – переселення окремих людей та цілих народів у межах країни або з однієї країни до іншої.

Погляд історика

«Продуктивність праці досягла такого рівня, коли обсяг виробленого продукту істотно перевищував мінімум життєвих потреб людини. Господарство було вже здатне забезпечити одержання гарантованого додаткового продукту, а відтак – нагромадження матеріальних ресурсів у руках конкретних колективів, а то й окремих осіб. Це в свою чергу тягло за собою майнове розшарування й, відповідно, присутні зміни в соціальній організації суспільства – початок формування панівної верхівки...

У скотарів на зміну материнській общині прийшла батьківська або патріархальна. Ідеться не про втрату жінкою свого панівного становища в первісному колективі (вона його ніколи не мала). Мова йде про втрату жінкою взагалі будь-яких прав, про перетворення її на річ, на власність батька і чоловіка, про позбавлення її можливості й найменшої ініціативи у визначенні власної долі. Патріархальний деспотизм відбився на всіх сторонах життя, спричинившись до духовного поневолення й зубожіння суспільства в цілому. Усі народи, що стали на цей шлях, були приречені тупцювати на місці, закріпостившись на патріархальній стадії розвитку».

Михайло Брайчевський.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

II – поч. I тис. до н.е. – бронзовий вік.

Поч. I тис. до н.е. – IV ст. н.е. – ранній залізний вік.

IX–VII ст. до н.е. – існування племенного союзу киммерійців.

1. Як вплинуло на хід історії використання бронзи та заліза?
2. У чому полягає суть I та II суспільних поділів праці? Які наслідки вони мали?
3. Які характерні ознаки епох:
а) бронзи?
б) заліза?
4. Назвіть великі мовні групи, які визначилися на території України в добу бронзи.
5. Наведіть докази того, що бронзовий вік – це період занепаду родового устрою.
6. Вкажіть територію розселення киммерійців.
7. Які джерела є основою наших знань про них?
8. Розкажіть про основні заняття киммерійців.
9. Схарактеризуйте їхній суспільний устрій.

§ 8

СКІФИ

У VII–III ст. до н.е. у степових районах Північного Причорномор'я, на території сучасної Південної і Південно-Східної України, а частково також у Криму панували скіфські племена.

Легенди про походження скіфів

«Першим прийшов на ці степові простори Таргітай – син Зевса та дочки ріки Борисфен. У нього було три сини. Під час правління синів на їх землю з неба впали золоті речі: плуг з ярмом, гостра з обох боків сокира та келих. Коли перші брати побачили золоті речі, то спробували їх взяти, але золото при їх наближенні спалахнуло вогнем. Лише при наближенні третього брата золото припинило палахкотіти, і він зміг взяти його з собою. За спільною угодою старші брати передали

йому після цього всю царську владу. Так молодший брат – Колаксай – став засновником племені царських скіфів».

«Одного разу, викрадаючи биків Геріона, Геракл прибув до невідомої степової землі. Тут його застала зима з морозами. Стомившись, він вирішив відпочити. Натягнувши на себе левову шкуру, заснув, а тим часом коні з його колісничі таємничо зникли. Прокинувшись, він почав шукати коней і прийшов таким чином до землі, яку називали Гілея. Тут у печері він знайшов дивовижної краси жінку-змію. Вона пообіцяла повернути коней Гераклові, якщо той подарує їй хвилини широкого кохання. Довго ще жінка-змія зволікала з часом. Але одного разу дозволила йому, взявши коней, повернутися назад, сказавши при цьому: «Я врятувала твоїх коней, а ти дав мені за це нагороду, бо я маю від тебе трьох синів. Порадь же мені, що робити з ними, коли вони досягнуть повноліття». Геракл на це порадив їй лишити жити в цій землі того з синів, котрий зможе натягувати тятину лука та оперезуватись так, як це робив він сам. Коли сини досягли повноліття, лише молодший на ймення Скіф зумів виконати завдання Геракла. Він і став правити цією землею».

Ось такі легенди про походження скіфів розповів нам давньогрецький історик Геродот (480 – 424 рр. до н.е.), але при цьому зауважив, що таке пояснення не є достовірним, і він схиляється до думки, що скіфи прийшли з-за Араксу (Волги), відступаючи під тиском племен масагетів.

Які існують гіпотези
щодо походження
скіфів?

На сьогодні питання походження скіфів остаточно не вирішене. Частина дослідників вважає степових скіфів прийшлими, враховуючи при цьому повідомлення Геродота та Арістея про прихід скіфів з Азії та посилаючись на ознаки матеріальної культури. Однак скіфські генеалогічні легенди говорять про їхнє місцеве походження. Деякі вчені вважають, що під час руйнування індоіранської спільноти у бронзовому віці пращури скіфів мігрували з Північного Причорномор'я на схід, діставшись Китаю. Пізніше частина їх повернулася назад уже в особі скіфів.

Територія розселення скіфів

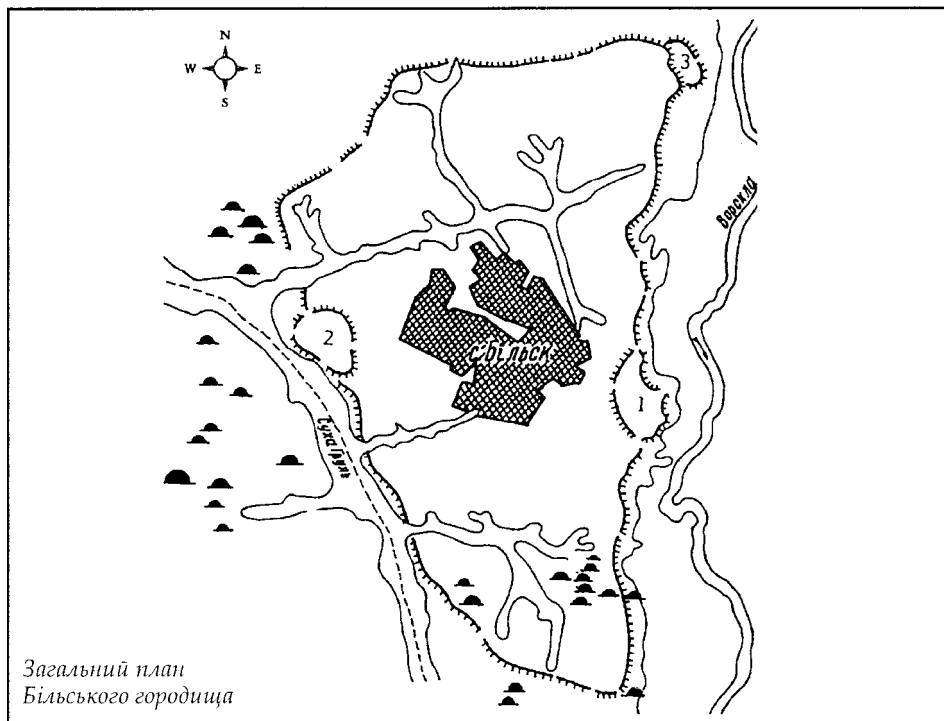
Територію, яку заселяли скіфи з VII ст. до н.е., називали Скіфією. Геродот показав її як чотирикутник, східний кордон якого проходив приблизно по р. Дон, західний – по р. Дністер, а також по нижній течії р. Дунай; північна межа захоплювала лісостепові райони.

Етнічний склад

За Геродотом, Скіфію населяло кілька народів, що різнилися між собою формами господарювання та побутом. Власне скіфи (царські скіфи та скіфи-кочівники) були скотарями-кочівниками. Вони мешкали у пониззі Дніпра, в Криму і далі на схід, до Меотиди (Азовського моря) та Танаїсу (Дону). У нижньому Побужжі мешкали каліпіді (єлліно-скіфи), які займалися хліборобством і були тісно пов'язані з грецьким містом-державою Ольвією. Близькими до каліпідів були алазони, що мешкали у Побужжі далі на північ, у лісостепу Правобережжя мешкали скіфи-орачі, а на Лівобережжі – скіфи-землероби, серед яких Геродот називає гелонів та будинів. Вони, як свідчить «батько історії», мали своїм адміністративно-політичним та культовим центром місто Гелон. Саме з ним, згідно з новітніми археологічними дослідженнями, нині ототожнюють найбільше на території Європи Більське городище.

**Більське
городище**

Більське городище – найбільше поселення Східної Європи доби раннього залізного віку. Його

площа становить понад 4 тис. га. Це складний комплекс, утворений із Західного (72 га), Східного (65,2 га) та Куземинського укріплень (15,4 га), що складають єдину систему Великого Більського укріплення (3868 га). Знаходиться пам'ятка на вододільному плато рр. Ворскла і Суха Грунь у межах Полтавської та Сумської областей.

З дослідженням Більського городища і його округи пов'язані імена відомих істориків та археологів – О.Ф. Шафонського, О.О. Бобринського, В.О. Городцова, І.А. Зарецького, Б.М. Гракова. Понад 40 років вивчав старожитності Більського городища відомий український археолог, професор Харківського університету Борис Шрамко.

Грандіозна фортеця була надійним захистом її мешканців від нападу ворога. Археологічні дослідження свідчать, що цілком здобути штурмом фортецю не вдавалося ніколи. Її надійно захищали потужні оборонні споруди, що складалися з глибоких ровів та високих валів, які вінчали дерев'яні стіни з вежами. Загальна довжина всіх оборонних споруд сягала близько 34 км. Збудувати її могли 30–50 тис. чоловік упродовж кількох сезонів.

Яких висновків про суспільний устрій населення Більського городища можна дійти на основі археологічних розкопок?

Більське городище було великим політичним та культурним центром скіфської доби. Під час розкопок виявлено залишки напівземляних та наземних жител, різноманітні споруди господарського призначення – льохи, ями-зерносховища, майстерні ремісників (ковалів, бронзоливарників, ювелірів, гончарів, косторізів). Досліджено двоповерхові дерев'яні споруди, жертovníки і храми, в одному з яких проводилися астрономічні спостереження. Численні знахідки антропо- та зооморфних статуєток свідчать про поширення у населення землеробських культів родючості.

Населення Більського городища займалося землеробством, городництвом, скотарством, мисливством, різноманітними ремеслами, домашніми промислами, торгівлею. Торговельні зв'язки були інтенсивними та широкомасштабними. Основний річковий шлях вів від Ворскли (Пантікапі) до Дніпра (Борисфена), далі – до грецького міста Ольвія на узбережжі Дніпро-Бузького лиману. Суходільний – через брід на Ворсклі – прямував до стародавнього Муравського шляху,

Яку роль
відігравало
Більське
городище
у VII – III ст.
до н.е.?

що тягнувся степами до Криму, де знаходився ряд давньогрецьких міст. Про зв'язки з багатьма центрами античного світу (Іонія, Аттика, Самос, Родос, Хіос, Лесбос, Фасос, Кос, Сінопа, Гераклея та ін.) свідчать знахідки античного розписного посуду, амфорної тари, скляних виробів тощо.

У процесі свого історичного розвитку Більське городище з центру племен перетворилося на міський центр, який ототожнюється дослідниками (В.М.Щербаківським, Б.А.Шрамком, Б.О.Рибаківим) зі згадуваним Геродотом містом Гелонном. Основою його розквіту були ремесла та торгівля. Так продовжувалося до III ст. до н.е., коли на півдні Східної Європи відбулися важливі політико-економічні зміни, зумовлені впливом кліматичних факторів, котрі порушили зв'язки Більського городища й призвели до занепаду місцевого ремесла та торгівлі, зниження врожайності сільськогосподарських культур. Життя на городищі поступово згасає і воно перестає існувати як значний центр ранньодержавного утворення лісостепових хліборобських племен VII–III ст. до н.е. – гелонів і будинів

Суспільний устрій

Скіфія являла собою складне політичне об'єднання (сформувалось у VII ст. до н.е., розквіт припадав на кінець V–IV ст. до н.е.), до складу якого входили різні за етнічним походженням племена – іраномовні скіфи, праслов'яни, фракійське населення. Панівне становище в ньому посідали царські скіфи. Інші скіфські й сусідні племена, згадувані Геродотом, сплачували їм данину. Вона складалася з продуктів землеробства (в основному пшениці) та ремісничих виробів (знарядь праці, зброї, кінського спорядження тощо). Із Скіфії йшов величезний потік хліба. Її володарі «перекачували» зерно із хліборобських районів Лісостепу до античних міст північного узбережжя Чорного моря. Одним із головних торгових партнерів Скіфії було Боспорське царство.

Багаті скіфи володіли основною масою худоби, мали численних рабів. Разом із рабами найтяжчу роботу виконували й збіднілі родичі. У скіфів утворилася рабовласницька держава на чолі з царем Атеєм (IV ст. до н.е.). Влада царя

обоютовалась і була дуже великою. Він спирався на раду старійшин та начальників, які очолювали військо. Скіфська держава виступає насамперед як військова.

Військо скіфів

Скіфи мали дисципліноване військо, організоване за племінним та родовим принципом. Усі чоловіки були воїнами. Повнолітнім вважався той скіф, який випивав кров убитого ним ворога. Скіфові належала частина здобичі, яка визначалась кількістю знищених ним ворогів. Тому для доказу він повинен був принести своєму цареві голови убитих. Скіфи відзначалися волелюбністю, хоробрістю, мужністю та витривалістю.

Стародавній історик Юстін писав: «Це був народ у праці – невтомний, у війнах – неприборканий, а міцність тіла його була незвичайною».

Основною зброєю скіфів були лук, довгий спис та короткий меч-акінак. Часто вістря своїх стріл вони просочували зміною отрутою, щоб «смертельна рана ворога була удвічі смертельною» (Овідій). Крім лука та стріл, непереможність скіфського воїна залежала від коня, що не знав втоми.

Переслідуючи киммерійців у VII ст. до н.е., скіфи вдерлися до Передньої Азії й завоювали Мідію, Сирію, Палестину. Після 38-річного панування у цих краях вони були розбиті мідійським царем Кіаксаром і на поч. VI ст. до н.е. повернулися до Північного Причорномор'я.

Що вам відомо
про війну скіфів
із персами
з курсу
всесвітньої
історії?

Особливо славною була перемога скіфів над персами. У 513 р. до н.е. перський цар Дарій I, правитель наймогутнішої на той час держави, яка охоплювала величезну територію від Балкан до Індії, виступив у похід проти скіфів. Численна армія Дарія, що, за словами Геродота, налічувала півмільйона воїнів, перейшла р. Дунай і заглибилась у Скіфію, діставшись її північно-східних кордонів. Скіфи розділили свої війська на три частини, якими командували царі Скопасис, Іданфірс, Таксакіс. Вони не вступали до відкритого бою з персами, а заманювали їх у глиб країни, водночас спалюючи траву в степу, отруюючи колодязі, перехоплювали військові окремі

загони. Згодом скіфи надіслали персам «листа»: птаха, мишу, жабу та п'ять стріл. Дарій подумав, що нарешті він переміг. Але жрець витлумачив справжній зміст «листа»: «Якщо ви, перси, не сховастесь у нори, як миші, не пірнете у воду, як жаби, не пурхнете у небесну далечинь, то поляжете від наших стріл».

Втративши значну частину війська, перси змушені були покинути землю скіфів.

Не вдалося підкорити скіфів і переможцеві Перської держави, творцеві могутньої імперії – Александру Македонському. 331 р. до н.е. скіфи розгромили вщент війська його полководця Зопіріона. Однак це вже був останній значний успіх Скіфії.

Господарство та побут

Як характеризує
скіфське
суспільство факт
насиленницького
умертвління
молодих жінок
після смерті
їхнього чоловіка?

Основою скіфського суспільства була невелика сім'я. Скіфи вели родовід за чоловічою лінією. Чоловікові дозволялося мати кількох жінок, старша з яких знаходилась у привілейованому становищі. Після його смерті молодші жінки мусили «піти за ним до краю предків» (їх насильно умертвляли під час поховання глави сім'ї).

Разом із численними стадами худоби скіфи кочували у пошуках багатих пасовищ. За житла скіфам правили повстані кибитки на чотирьох або шести колесах, запряжені двома чи трьома парами волів. Під товстою повстю, що вкривала кибитки, влітку можна було ховатися від спеки та дощу, а взимку – від холоду й снігу. Зазвичай, кибитки призначалися для жінок і дітей, чоловіки їздили верхи на конях.

Скіфський одяг був добре пристосований до умов кочового життя. Це шкіряні каптани та широкі вовняні шаровари, м'які чобітки, гостроконечні шапки-башлики. Одяг оздоблювався вишивкою. Вбрання знатних скіфів розшивалося золотом.

Особливості скіфського побуту добре ілюструються уривками з творів стародавніх авторів, сюжетами на витворах мистецтва. Так, за повідомленням Геродота, вони виробляли з кобилячого молока сир, що довго зберігався і був придатним для харчування в далеких походах.

◀ Військове спорядження і вбрання скіфів. V ст. до н.е.

Культура, релігія скіфів

Скіфами було створено високу на той час матеріальну й духовну культуру, що збагачувалася завдяки спілкуванню з грецькими колоністами, слов'янами, народами Кавказу, Сходу.

З глибини віків велично постає перед нами знаменитий скіфський мудрець Анахарсис, який жив у VI ст. до н.е. Його вважали одним із семи мудреців світу. В античні часи рідко хто користувався такою повагою, як легендарні сім мудреців.

Ось що розповідає про Анахарсиса Діоген Лаертський: «Анахарсис, скіф, син Гнура і брат Кадуїда, скіфського царя, по матері ж еллін й тому володіючий двома мовами. Він склав вірші на 800 рядків про звичаї скіфські та еллінські у простому житті та у війні; а в красномовстві своєму він був таким, що це від нього пішла приказка: «Говорить, як скіф».

Для прикладу наведемо невеличкий уривок із листа Анахарсиса.

«...Заздрість і пристрасть – певні ознаки негідної душі. Заздрість змушує гірко переживати, коли друзі і співгромадяни благоденствують, а пристрасть викликає надію, що спирається лише на порожні слова. Скіфи не люблять подібних людей, і радіють, коли іншим добре, і прагнуть лише того, що здається їм розумним».

Скіфські жіночі
прикраси та одяг.

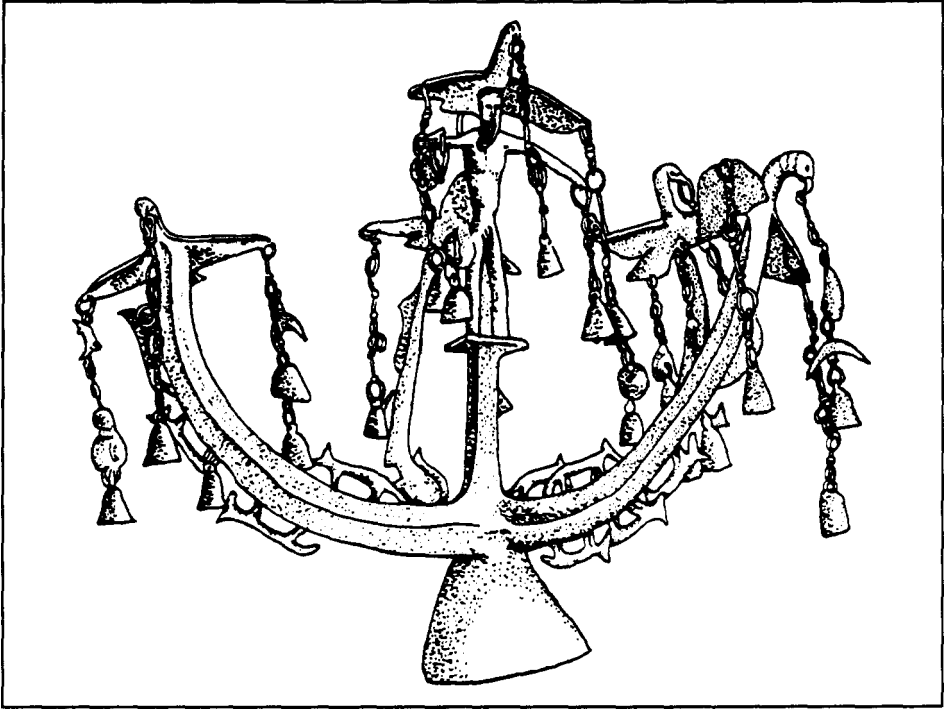

Скіфські кургани

Бронзове навершия із зображенням скіфського бога Папая.

Найважливішими пам'ятками скіфів є величезні кургани – «немов книги про велику і непросту історію цього народу, а також і про конкретне життя конкретної людини» (Б.Мозолевський).

Крім побутових речей, господарського інвентаря, у курганах знайдено всесвітньо відомі шедеври скіфського мистецтва, зроблені із золота та срібла: вазу (Чортомлицький курган), келих (курган Куль-Оба), золоту гривну

і золотий гребінь (курган Солоха), срібну чашу з прижиттєвим зображенням скіфа (курган Гайманова Могила) та всім відому нагрудну прикрасу – пектораль (курган Товста Могила).

«Два тижні по 16 годин щоденно, без відпочинку та без вихідних до болі в очах вдивлявся у землю, намагаючись прочитати кожен грудочку її... Одного дня, вже надвечір, під ножем скрепера щось заблищало... Це був перший тьмяний полиск бронзи оздоб, як згодом з'ясувалось, царського почту. Найціннішою знахідкою серед його скарбів стала царська золота пектораль»,

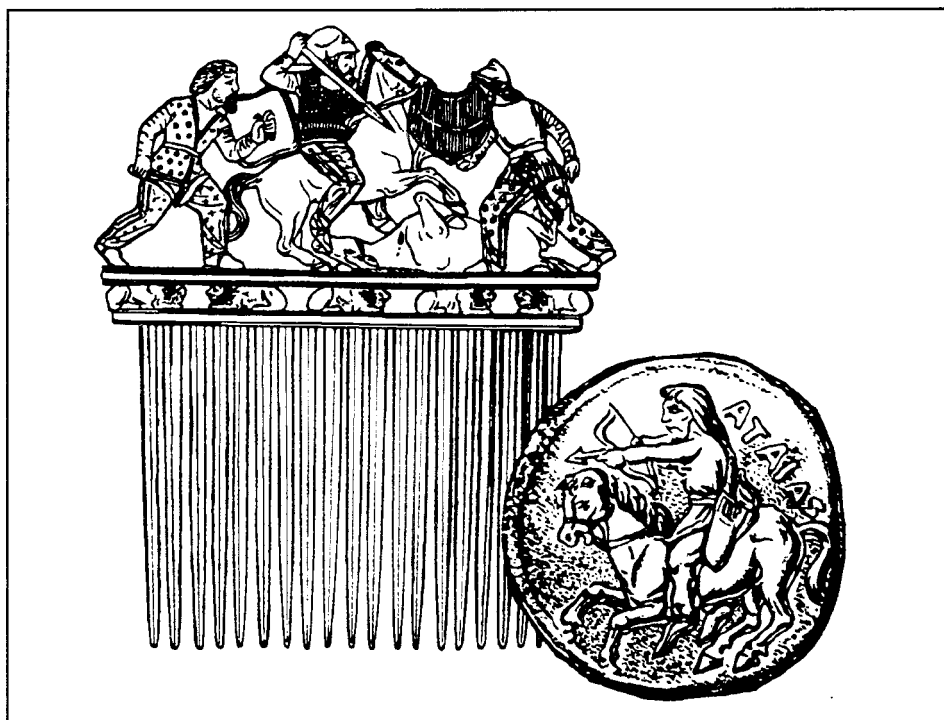
– згадував археолог Борис Мозолевський.

Пектораль

Пектораль виготовлена із золота, має чистий сонячний колір. Композиційно це три різкоподібні яруси, які з'єднані між собою ланцюжками золотих порожнистих трубочок і відображують складну систему скіфських космологічних уявлень. Перший (верхній) ярус зображує побутову сцену: двоє чоловіків дошивають козушину, праворуч – кобила з лошам, корова з телям, коза з козеням, вівця; юний скіф, що доїть вівцю; ліворуч – ті ж тварини, а юнак, подоївши вівцю, затикає

*Скіфський гребінь.
Монета скіфського
царя Атея.*

амфору з молоком жмутком трави (щоб воно не швидко скисало). У нижньому ярусі – жорстока боротьба тварин з хижаками: лев та леопард напали на дикого кабана і оленя, пси женуться за зайцем. Між цими ярусами – смужка рослинного орнаменту.

З'ясувалося, що основна тема пекторалі – це тема нового року, який у скіфів починався наприкінці березня. Серед їхніх культових обрядів зустріч нового року була найважливішим святом. Вважалося, що не тільки все живе у природі набирає сили, але й сам цар сповнюється свіжою силою

◀ Скіфська золота
пектораль
з кургану Товста
Могила (Дніпропет-
ровська обл.).
III ст. до н.е.

та мудрістю, бо символічно вступає до священного шлюбу з богинею родючості.

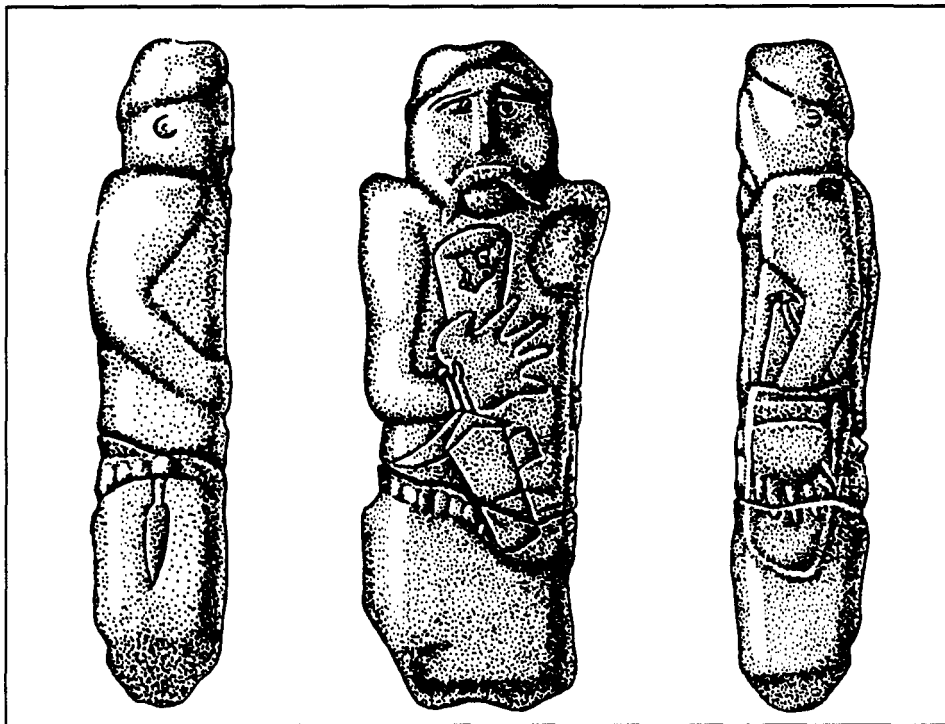
Величним був і обряд похорону царя. Давньогрецький історик Геродот полишив нам його опис:

Про що свідчать
такі поховання
скіфів?

«Перш ніж поховати свого царя у спеціально відведеному місці – Геррах (територія на рівні Дніпровських порогів. – *Авт.*), скіфи возили його забальзоване тіло по всіх скіфських племенах, де над ним здійснювали обряд пам'яті. У Геррах тіло ховали у просторій гробниці разом з дружиною, найближчими слугами, кіньми, первістками свійських тварин. Біля царя клали золоті чаші та інші речі. (Геродот зауважує, що ні срібних, ні мідних речей у царських похованнях не було. – *Авт.*). Над гробницями насипали величезні кургани, – чим знатніший був цар, тим вищий курган».

Статуя з Тернівки
(Миколаївська обл.).

Маючи власну міфологію, систему обрядів, скіфи шанували сім головних богів, а особливо: Табіті – богиню вогню та стихії; Апі та Папая – божества неба та землі; ім'я ще одного бога Геродот не називає, але повідомляє про його зображення у вигляді залізного меча та про обряд поклоніння йому.

Скіфи не мали спеціальних храмів, а лише священні місця на берегах нижньої течії Дніпра.

Своєрідним видом образотворчого мистецтва було зображення скіфських воїнів на кам'яних плитах (так звані кам'яні баби).

Загибель Скіфії

Напр. IV – на поч. III ст. до н.е. скіфське об'єднання з різних причин занепадає. Одна з них – екологічна **криза** степового регіону у III ст. до н.е., що призвела до осіlosti скіфів (II ст. до н.е.). Інша – вторгнення до Північного Причорномор'я сарматів, котрі підкорили значну частину скіфів. Решта відступила в Крим, де виникає нове державне утворення зі столицею в Неаполі Скіфському (поблизу сучасного Сімферополя), яке існувало аж до III ст. н.е.

Розкопки археологів відкрили залишки столиці скіфів: місто оточували могутні стіни з великих необроблених каменів; брама охоронялася бойовими баштами. В середині було виявлено будинки знатних та простих скіфів, а також вирубані в скелях зерносковища, рештки глиняних жаровень для випікання хліба, посуд і прикраси. Жителі міста займалися землеробством, скотарством, ремеслами, виноградарством, садівництвом, торгівлею.

Словничок

Горит – футляр для лука та стріл.

Гривна – шийна прикраса у вигляді вузького прута з коштовного металу.

Криза – різка зміна звичайного стану речей, загострення становища.

Погляд історика

«Приймаючи таку мандрівку скитської орди з Передньої Азії, не треба одначе розуміти се так, що вона дала нашим степам нову людність. З'явилася тільки нова зверхня орда, вона покрила своїм іменем давнішу степову людність, а навіть і в свій склад могла прийняти певні елементи сеї давнішої людності».

Михайло Грушевський.

Перевірте себе!

1. «Усі договори про дружбу освячуються клятвою та здійснюються так: у великий глиняний келих наливають вино, змішане з кров'ю учасників обряду (кров якого взято з нарізу на долоні). Потім у чашу занурюють меч, стрілу, сокиру, спис; здійснюють

Запам'ятайте дати!

VII–III ст. до н.е.
– держава Велика
Скіфія.

514 р. до н.е. –
війна скіфів з
персами.

III ст. до н.е. –
початок IV ст. н.е. –
держави Мала
Скіфія.

обряд заклинання. Після цього учасники договору та присутні п'ють з келиха» (Геродот). Про що свідчить такий обряд скіфів? Відповідь обґрунтуйте.

2. Користуючись контурною картою, намалюйте Геродотів скіфський чотирикутник.

3. Ви – давньогрецький мандрівник; складіть опис своєї подорожі під назвою «Ця загадкова Скіфія».

4. Геродот так відгукувався про скіфів: «...Немає жодного племені біля Понту, яке б визначалося мудрістю, крім скіфського». Чи мав рацію Геродот? Чому він так стверджував?

5. Схарактеризуйте господарство та суспільний устрій скіфів.

§ 9–10

АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Колонізація Північного Причорномор'я була частиною так званої Великої Грецької колонізації VIII–VI ст. до н.е.

Які були причини
виникнення грець-
ких колоній
на території сучас-
ної Південної
України? Покажіть
на карті основні
напрямки
колонізації.

«Колонізацію» правильніше було б назвати «переселенням», а колонії – грецьким словом «опойкій», що означає «переселене поселення». Виникнення грецьких колоній у Північному Причорномор'ї стало наслідком попередніх тривалих зносин Півдня України зі Східним Середземномор'ям. Населення цих регіонів підтримувало торговельні й культурні контакти ще майже із середини II тис. до н.е.

На території Північного Причорномор'я можна виділити чотири окремі зони античної колонізації: Південне Побужжя, Подністров'я, Керченський півострів, південно-західний берег Криму.

Десь напр. II – на поч. I тис. до н.е. грецькі мореплавці, досліджуючи Середземне й Чорне моря, дісталися півострова Крим та Північного Причорномор'я. Найбільш раннє поселення виникло близько середини VII ст. до н.е. на Березанському півострові (нині острів Березань). У першій пол. – сер. VI ст. до н.е. греки засновують Ольвію, напр. VI ст. – Пантікапей (Керч), Феодосію, Тіру, Ніконій, Керкінітиду; в другій пол. VI ст. до н.е. – Херсонес. Більшість згаданих

У якому міфі
та літературному
творі відбився
спогад про
подорожі стародав-
ніх греків
на узбережжя
Чорного моря?

Які відносини були
у греків-колоністів
із сусідами-кочови-
ками і скіфами-
землеробами?

Еллінський період історії північнопри- чорноморських держав

Кого стародавні
греки та римляни
називали
варварами?

міст було засновано вихідцями з району малоазійського міста Мілет (окрім Херсонеса, який спочатку був невеликим іонійським поселенням, а пізніше був розбудований у місто вихідцями з Гераклеї Понтійської).

Колонії виникали як організовано (ще в **метрополії** обирали або призначали керівника групи колоністів – ойкіста, місто забудовувалося за планом, розмежовувалися ділянки під будівлі й сільськогосподарські території, відводилися місця для культових і громадських споруд), так і стихійно.

Переселенці фактично освоювали тільки смугу (5–10 км) морського або лиманного узбережжя, не зачіпаючи інтереси місцевих жителів. Якихось свідчень про сутички між колоністами та аборигенами історики не мають.

Освоєння грецькими переселенцями узбережжя Північного Причорномор'я відбувалося поступово. VI ст. до н.е. було часом заснування більшості північнопричорноморських держав. Кожна з них мала свою власну історію, але оскільки всі вони тісно взаємодіяли з античним світом та варварським оточенням, в їхньому розвитку простежується багато спільного. Майже тисячолітня історія цих держав поділяється на два великих періоди.

Перший період тривав від другої пол. VII і приблизно до сер. I ст. до н.е. Він характеризувався тісними культурними та економічними зв'язками як з Грецією, так і з місцевими племенами. В матеріальному та духовному житті колоністів домінували еллінські традиції. Умовно цей період можна назвати грецьким, або еллінським, і мав він три етапи.

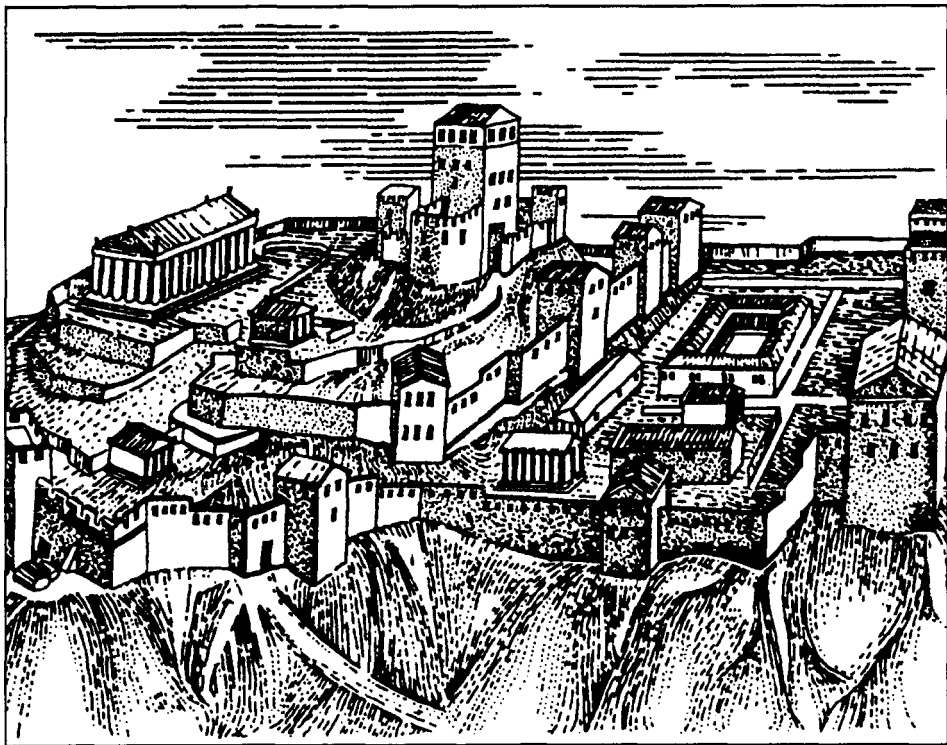
Перший (друга пол. VII – поч. V ст. до н.е.) характеризується становленням на півдні нинішньої України античних міст-держав, розпочинаються їхні активні контакти з грецькими містами Східного Середземномор'я. Зароджуються ремесла, промисли, розвивається торгівля, виникає монетна справа, започатковуються мирні контакти грецьких переселенців із навколишніми племенами кочівників. У цей час, як свідчать археологічні розкопки, античні міста ще не

На який час
припадає розквіт
грецьких держав?

мали укріплень, характерною була землянкова житлова забудова, хоча у найбільших з них (Ольвія, Пантікапей) уже будувалися храми, формувалися комплекси агори.

На поч. V – у другій третині IV ст. до н.е. розпочинається поступовий розквіт міст-держав.

З III ст. до н.е. поступово назріває криза, пов'язана із загостренням воєнної ситуації: агресія скифів у Західному Криму, пересування варварських племен у Нижньому Побужжі та Подніпров'ї й, нарешті, війна між Понтійською державою Мітрідата VI Євпатора з Римом призводять до занепаду господарства античних північнопричорноморських держав.

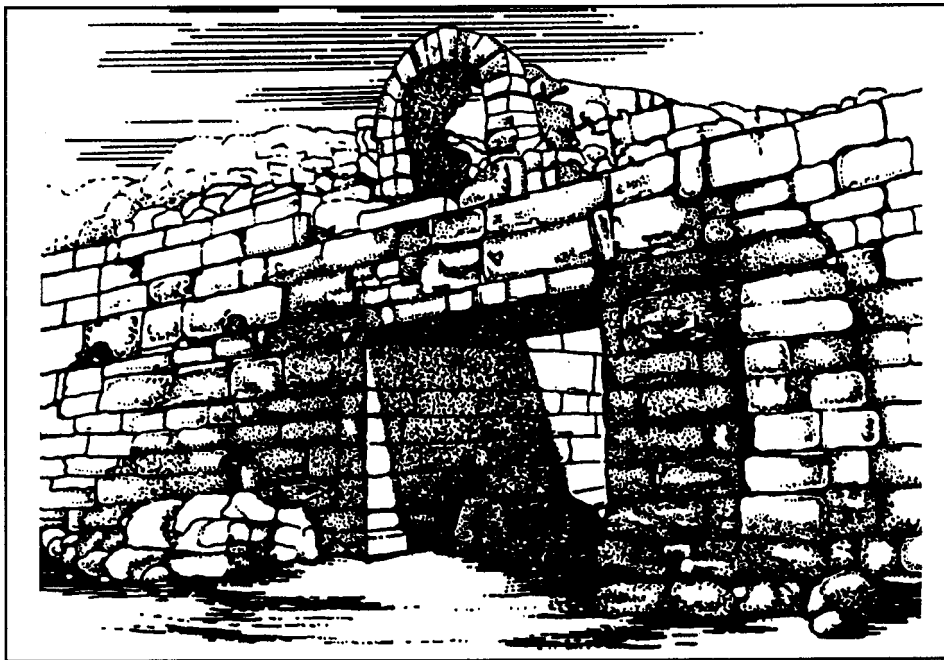

Акрополь
Пантікапея.

Напр. II ст. до н.е. Ольвія, Херсонес, Боспор підпадають під владу Понтійської держави, багатющі ресурси Північного Причорномор'я цар Мітрідат VI Євпатор використовує для війни з Римом. У 60-х рр. I ст. до н.е. згадані міста повстали проти Мітрідата і за підтримки Риму домоглися незалежності.

Римський період

Другий великий період історії античних держав Північного Причорномор'я припадає на сер. I ст. до н.е. – 70-ті рр. IV ст. н.е. Політика міст поступово переорієнтовується на Рим. Тіра,

Головні ворота
Херсонеса.

Ольвія, Херсонес поступово входять до складу римської провінції Нижня Мезія, в певній політичній залежності від Риму перебуває й Боспор. Їхня культура поступово романізується. Держави Північного Причорномор'я стали для Римської імперії своєрідним бар'єром перед натиском кочових племен на її східні кордони, що проходили по Дунаю. Коли гарнізони римських військ було виведено з Північного Причорномор'я в Подунав'я, щоб захистити кордони імперії від готів, сільські округи були знищені готами, а під ударами гунів у 70-х рр. IV ст. майже всі античні держави остаточно припинили існування. Вижили тільки Херсонес і Пантікапей, які згодом увійшли до складу Візантійської імперії.

Державно-політичний устрій

Засновані на чужих землях міста-держави спочатку мали суспільну організацію, подібну до грецьких полісів того часу. Ці держави

Що таке поліс,
республіка? Які їхні
ознаки? Хто такі
аристократи,
демос?

складалися з міста, що було економічним, політичним та культурним центром держави, і хори – сільськогосподарської округи. Північно-причорноморські поліси були рабовласницькими державами-республіками (демократичними або аристократичними). За грецьким звичаєм прав громадянства не мали, звичайно, раби, а також жінки та іноземці, які переїжджали сюди на постійне проживання (тільки окремим іноземцям, які мали великі заслуги перед державою, надавалися такі права).

Усі найважливіші питання (зносин з іншими державами, оборони, грошового обігу, забезпечення населення продовольством, надання привілеїв купцям, громадянських прав якимсь особам і т.ін.) вирішувались на народних зборах, в яких брали участь усі повноправні громадяни. Питання до розгляду на зборах готувала спеціальна рада, вона також перевіряла виконання рішень зборів, ділові якості кандидатів на державні посади. Рішення народних зборів виконували колегії. Кожна колегія або окремі службові особи – магістрати – займалися конкретними питаннями, наприклад торгівлею, військовою справою, благоустроєм міста і т.ін. Діяли також судові установи, у розгляді справ брали участь судді, свідки, обвинувачі.

З часом у державно-політичному житті відбувалися зміни. У 480 р. до н.е. ряд полісів об'єднався в єдине Боспорське царство.

Населення

Що значить «національне самоусвідомлення»? Про що розповідається в поемі?

Переважну кількість жителів полісів становили греки-переселенці та їхні нащадки, які зберігали мову, традиції, культуру: майже через 700 років після заснування Ольвії її мешканці добре знали «Іліаду» Гомера, а дехто й твори Платона. Лише з перших століть нової ери зростає чисельність представників місцевого населення в античних містах, а особливо в сільських округах. Це були скіфи, фракійці, сінди, меоти, сармати та ін. Вони швидко еллінізувалися.

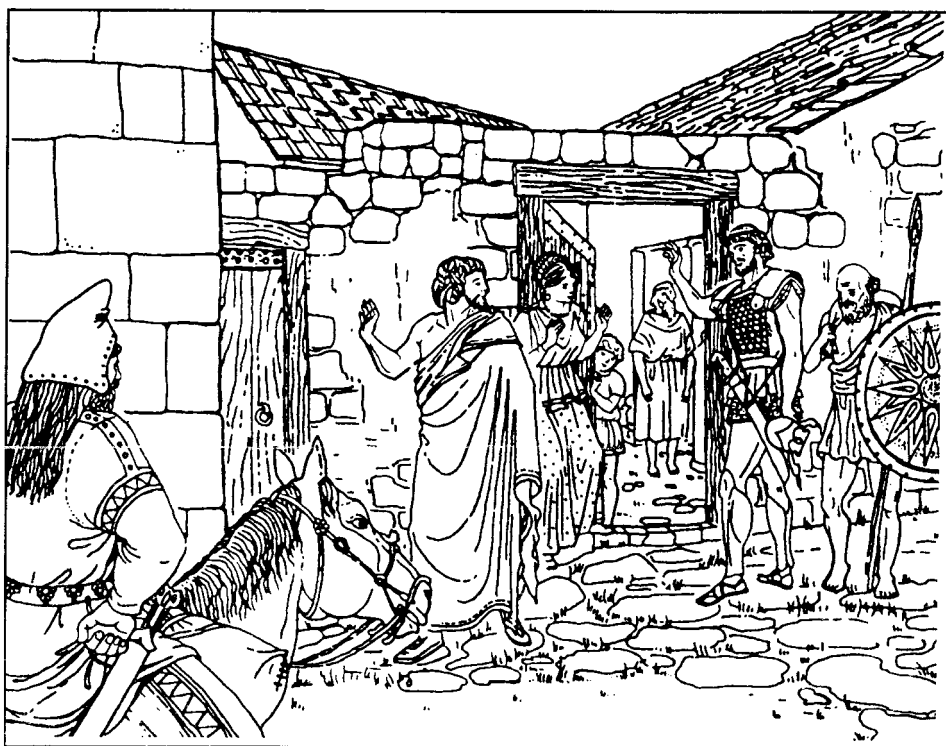
Основними соціальними групами були громадяни і раби. Існувало також багато категорій вільних і залежних або напівзалежних людей.

У VI–V ст. до н.е. були і заможні, й незаможні, але різниця між ними не була такою різною, як у III ст. до н.е., коли окремі особи, як,

наприклад, житель Ольвії Протоген, могли своїм коштом забезпечити потреби цілого міста.

Господарство

Найбільшу роль в економіці північнопричорноморських держав відігравало сільське господарство. найважливішою галуззю якого було виробництво зерна – пшениці, ячменю, проса, пізніше – жита. Землю обробляли ралом, лемешем, сіяли як озимі, так і ярі. Врожай збирали серпами й косами. Зерно просушували на сонці або в спеціальних печах і зберігали в амфорах, засіках. молоти на кам'яних зернотерках або товкли в кам'яних ступах. Зерно не тільки задовольняло місцеві потреби, а й у великій кількості вивозилося до Греції.

Вулична сценка
в Ольвії.

Значного розвитку набули садівництво й виноградарство, особливо в Херсонесі й на Боспорі, де існувало навіть місто Кепи, назва якого означає «сади». Вирощували також груші, яблуні, смоковниці, волоський горіх. Допоміжне значення мали городи й баштани, на яких висаджували переважно огірки, цибулю, часник, кавуни, дині.

Сільськогосподарські угіддя ділилися на окремі ділянки за кількістю громадян. Досить широко використовувалася праця залежних або напівзалежних землеробів, можливо, й рабів.

Важливу роль відігравало тваринництво. Вирощували велику рогату худобу (биків, волів, буйволів), дрібну рогату худобу (кіз, овець), а також свиней, коней, ослів, домашню птицю.

Чому сільське господарство було основою економіки північнопричорноморських держав?

У господарстві античних держав Північного Причорномор'я важливу роль відігравали промисли, головним чином рибальство, солевидобування, мисливство. Солонорибна становила важливу галузь експорту до Греції.

Майже одночасно із заснуванням колоній розпочинається реміснича діяльність населення північнопричорноморських міст. Одним із основних видів ремісництва було залізообробне виробництво. Воно мало значення як для самих північнопричорноморських держав, так і для навколишніх племен. Найбільшими центрами були Ольвія й Боспор. Археологи знайшли залишки металургійних печей, залізо-

Мармурова голівка з Ольвії.
III ст. до н.е.

Схарактеризуйте
розвиток ремесел
в античних містах.

плавильні горни, ливарні форми, готові й зіпсовані вироби. Ремісники використовували залізо, бронзу, свинець, золото, срібло.

Значного розвитку набуло керамічне виробництво. Виготовляли столовий і кухонний посуд, пряслиця, дрібну пластику, глиняну тару – амфори, а також черепицю. Гончарні майстерні були великі за розмірами й розміщувалися за межами міст.

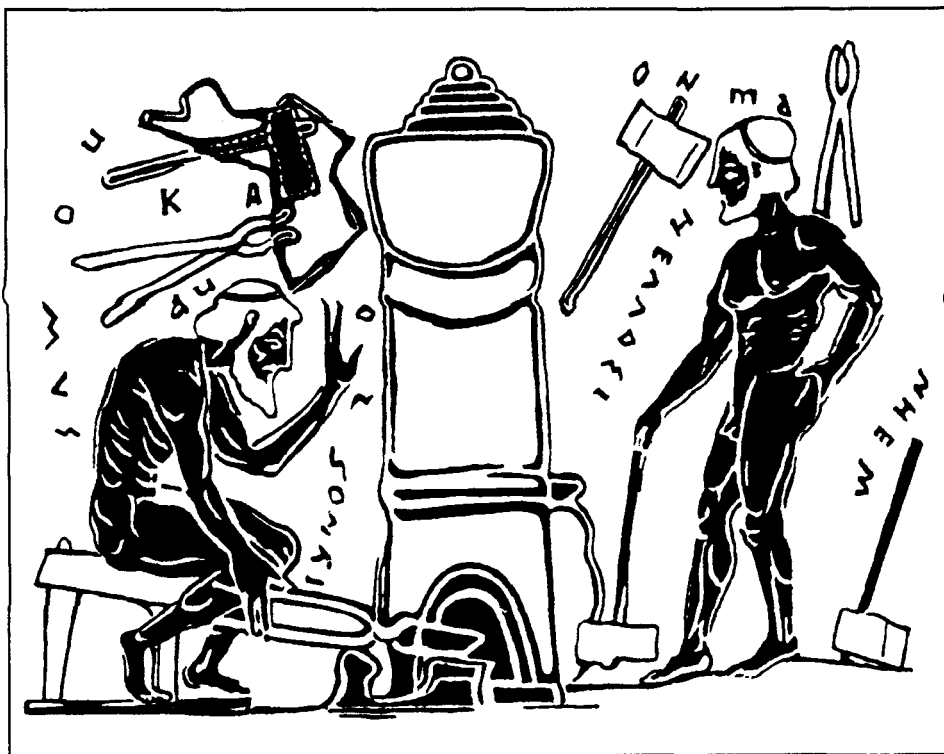
Розвинена була будівельна справа – видобування й обробка каменю, теслярські, столярні роботи, виробництво цегли, техніка будування.

До найпоширеніших домашніх ремесел належали ткацтво, прядіння, плетіння, обробка шкур.

Було розвинене також косторізне та склоробне ремесло. З кістки виготовляли голки, шила, прикраси, скриньки. Із скла – різні прикраси, посуд туалетного та культового призначення, пізніше – кубки, чаші, а також віконне скло.

Важливу роль у житті античних міст відігравала торгівля з містами Східного Середземномор'я і

Вигляд грецької
металообробної
майстерні.

Схарактеризуйте
значення торгівлі
в житті античних
міст.

Причорномор'я, а також із навколишніми племенами. Варвари постачали грекам зерно, рибу, худобу, шкури, мед, віск, рабів, отримуючи від них ремісничі вироби, зброю, прикраси, вино, тканини. Торгівля з варварами була обмінною, а з античним світом велася в основному на грошовій основі. Розрахунки здійснювалися золотими і срібними монетами як місцевими, так й іноземними (кожний з полісів карбував власну монету). Торгівля велася на агорах та ринках.

Античні держави всіляко сприяли розвитку торгівлі, наприклад, видаючи ось такий декрет: «У добрий час! Ольвіополіти дали синам Феопропа, Феофану й Арісті, гераклеотам, їм самим та їхнім нащадкам **проксенію**, право громадянства, звільнення від мита на всі товари, які б вони самі або їхні слуги не ввезли, і дали право входу в гавань і виходу з неї і в воєнні, і в мирні часи без **конфіскації** й без укладення договору». (Цей напис зберігся на кам'яній стелі.)

Боспорське царство

Античні міста Боспору були засновані в основному вихідцями з іонійських міст у VI ст. до н.е. Спочатку вони існували самостійно, маючи звичайний полісний устрій. У 480 р. до н.е. частину Боспорських міст (Пантікапей, Фанагорію, Гермонассу, Тірітаку, Мірмекій, Кепи та ін.) об'єднали під своєю владою Археанактиди, які правили до 438 р. до н.е., коли їх змінила династія Спартокідів (як і чому це сталося, невідомо), що утримувала владу до II ст. до н.е.

Столицею держави було місто Пантікапей, розташоване на березі глибокої й зручної бухти на важливому торговельному шляху.

Спочатку всі міста, що входили до Боспорської держави, зберігали місцеве самоврядування і певну самостійність. Під контролем глави держави (який називався архонтом) перебували військові питання та відносини з іншими державами. Боспор прагнув розширити свою територію: у V ст. до н.е. до його складу увійшло місто Німфей, у IV ст. до н.е. після тяжкої війни були приєднані Феодосія та весь Керченський півострів. Розширилася територія і в східному напрямку — були підкорені племена скіфів, сіндів, меотів. Вони зберігали племінний устрій, свої звичаї, сплачували данину і брали участь у воєнних діях.

◀ Вироби грецьких
ремісників —
прикраси, посуд.

Порівняйте
державні устрої
Боспорського
царства та північ-
нопричорноморсь-
ких міст-держав.

Спарток III (304–284 рр. до н.е.) вже титулувався «царем Боспору». Боспорські царі мали велику владу: керували збройними силами та судовими органами, розпоряджалися земельними угіддями, нагороджували привілеями та проксе-ніями. Управляти державою їм допомагали члени їхнього роду та придворна знать. Народні збори, магістратури втратили реальне значення.

Найвищий розквіт Боспору припадає на IV ст. до н.е. Як і в інших античних державах Північного Причорномор'я, основу його економіки становило землеробство, були розвинуті садівництво, виноградарство та виноробство. Важливу роль відігравали скотарство, рибальство, різноманітні ремесла. Широко розвинута була внутрішня та зовнішня торгівля. Боспор був одним із найбільших постачальників зерна та інших продовольчих товарів до метрополії, особливо до Афін. Афінський уряд видавав на честь Спартоکیدів почесні декрети, нагороджував їх золотими вінками, надавав їм торгові пільги. Про масштаби хлібної торгівлі Боспору з Афіними є яскраве свідчення Демосфена:

«Ви ж, звичайно, відаєте, що до нас завозиться хліба значно більше, ніж до всіх інших. Хліб, що привозиться водою з Понту, за кількістю дорівнює усьому хлібові, який завозиться з інших ринків. І зрозуміло: це відбувається не лише від того, що ця земля виробляє величезну кількість хліба, але й тому, що її правитель Левкон офірував безмитність купцям, які везуть хліб до Афін, і оприлюднив наказ, щоб, прямуючи до вас, вантажилися першими».

Згадайте,
що ви знаєте
про Демосфена.

У Боспорському царстві широко використовувалася праця рабів. У Танаїсі містився один із ринків торгівлі рабами у Причорномор'ї. Населення було численним і етнічно досить строкатим.

У IV і особливо з III–II ст. до н.е. в житті Боспорської держави відбулися важливі зміни, зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками: боротьба за престол між спадкоємцями, переорієнтація торговельних інтересів (на племена Подоння та Приазов'я), поглиблення економічної кризи, погіршення відносин із навколишніми племенами, особливо зі скіфами, повстання скіфів під проводом Савмака (107 р. до н.е.). В результаті Боспор втратив

незалежність: спочатку його захопив понтійський цар Мітридат VI Євпатор, а потім він потрапив у залежність від Римської держави. Боспорські царі намагалися вести самостійну політику, але визнавали покровительство та зверхність римських імператорів.

У I–III ст. н.е. Боспор зміцнів, розгорнулося велике будівництво, здійснювалися успішні походи проти скіфів. Поряд із використанням праці рабів зростає роль напівзалежного населення, що займалося землеробством, скотарством, рибальством. Ще більше зміцніла царська влада.

У сер. III ст. н.е. в Боспорському царстві почалася криза, з якої йому вже не вдалося вийти. Після гунської навали 375–376 рр. Боспорська держава припинила своє існування. Пантікапей у VI ст. увійшов до складу Візантійської імперії.

Культура і побут

Культура і побут північнопричорноморських античних держав мали багато спільного зі стародавньою Грецією. Для всіх полісів були характерні оборонні споруди – кам'яні стіни та вежі. У центрі міста розташовувалась агора, поряд теменос – культова ділянка. В Пантікапеї, наприклад, найвищі місця мали додаткові укріплення: над містом підносилися акрополь.

Поліс поділявся на квартали, у кожному з яких налічувалося від одного до чотирьох будинків. Зводилися храми, святилища, олтарі, театри, гімнасії, адміністративні споруди. В архітектурі застосовувалися стилі, запозичені з Греції: іонійський, дорійський, аттичний, зрідка – коринфський. Але були і певні особливості: наявність підвальних житлових приміщень, «шаруваті фундаменти», ґрунтові цистерни.

Про поширеність писемності свідчать виявлені археологами численні написи на керамічному посуді, що являють собою шкільні вправи – набори літер, складів, різні побажання, присвяти. Знайдено також написи на свинцевих, керамічних і кістяних пластинах. У написах згадуються гімнасії в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Фанагорії, Горгіпії, Танаїсі, в яких юнаки проходили чудову фізичну підготовку. Дуже популярними були п'ятиборство, кулачний бій, верхова їзда, стрільба з лука. На Тендрівській косі біля Ольвії

Чим відрізнявся один від одного давньогрецькі архітектурні стилі?

Схарактеризуйте
рівень розвитку
культури північно-
причорноморських
міст-держав.

проводились Ахіллеї – спортивні змагання, про які знали не лише в Північному Причорномор'ї, – сюди приїздили й греки з Еллади. В них брали участь представники різних поколінь, іноді вищі службові особи – архонти та стратеги.

Розвиток науки відповідав рівневі тих часів. Про поширення медичних знань свідчать знахідки бронзових та кістяних медичних інструментів. В Ольвії існувала аптека, відомі були й лікувальні властивості грязей – на місці їхнього розташування знайдено святилища грецьких богів.

Певного розвитку набули історія, географія, філософія. Історію Херсонеса написав історик Сіріск (III ст. до н.е.), який жив у цьому місті. Географією займався Діонісій Ольвіанський (I ст. до н.е.). Відомі були в Боспорі філософи Смікр, Стратонік. Важливе місце в культурному й суспільному житті посідав театр. (Рештки споруди театру виявлено в Херсонесі). Про розвиток музичної культури свідчать зображення музикантів та інструментів на надгробних стелах, у розписах склепів, саркофагів. Виявлено й окремі зразки музичних інструментів – кіфари, ліри, флейти.

У живописі зустрічаються зображення релігійного змісту, міфологічні сюжети й зображення реального життя, портрети. **Интер'єри** будинків, гробниці розписувалися в техніці **фрески**. Найбільшого поширення настінний живопис набув у Боспорі.

Розвивалося також мистецтво **мозаїки**, нею прикрашали підлоги будинків заможних людей.

Важливе місце у мистецтві посідав вазовий живопис. У VI–V ст. до н.е. побутували чорнолакові та червонолакові зображення на святковій кераміці, пізніше набуває поширення багатокольоровий та однокольоровий розпис.

З усіх видів мистецтва найкраще представлено скульптуру. Статуї – монументальні твори, що зображували богів, героїв, правителів, тварин, – встановлювались на теменосах, у храмах або на агорах. Скульптура малих форм – статуетки – прикрашала приміщення, рельєфи розміщувалися на фронтонах, фризах і карнизах; стели – на некрополях.

Літературні пам'ятки збереглися в епітафіях і графіті.

Релігія

Релігія колоністів у своїй основі була, звичайно, грецькою. Вони поклонялися багатьом божествам, які уособлювали різноманітні явища природи. З часом виникають культи окремих божеств, що відігравали значну роль у житті античних полісів. Культ Аполлона був надзвичайно поширений у північнопричорноморських містах, шанували тут також давньогрецьких міфологічних героїв Ахілла і Геракла. Покровителькою міста Херсонеса була Артеміда. У містах і селищах Боспору дуже популярним був культ Афродіти. Культ Афіни існував у Ольвії, Тірі, Ніконії. Із сільським господарством у Боспорі пов'язаний культ Деметри. Культ Діоніса-Вакха – покровителя виноградарства – був яскраво представлений у Херсонесі.

Які ви знаєте міфи про Геракла, Ахілла? Чому саме цих міфологічних героїв найбільше вшановували в Північному Причорномор'ї?

Культи відправлялися у святилищах, храмах, печерах, на островах: всюди є залишки олтарів. У жертву приносили плоди, злаки, вино, тварин або виготовлені з глини замінники натуральної жертви. На честь божеств, зокрема Аполлона, Артеміди, Діоніса, влаштовувалися різноманітні свята та ігри. Відправленням культів керували жреці. Тісні зв'язки існували між північнопричорноморськими містами й такими святилищами Греції, як Дельфи, Делос, Елевсін.

Було досить поширене домашнє поклоніння божествам: під час розкопок жител виявлено багато невеличких вівтарів з мармуру, вапняку чи глини та жертовних речей.

Коли і де виникло християнство?

На початку нової ери в північнопричорноморських містах поширюються й негрецькі культи (малоазійської богині Кібели, фракійського кінного бога, культ римських імператорів). Напр. III ст. н.е. в Боспорі з'являється християнство.

Час робить свою справу. Але й те, що залишилося від чудових міст, храмів, театрів, від малярства, різьбярства, декоративного мистецтва, наочно засвідчує: північні береги Чорного моря пережили епоху розквіту античного мистецтва, яке за своїм рівнем не набагато поступається мистецтву Еллади. Постійні взаємозв'язки між місцевими племенами та античними містами зумовили

Які вам відомі
пам'ятки
архітектури
і мистецтва, котрі
свідчать про
високий рівень
античних міст
Північного
Причорномор'я?

утворення своєрідного варіанта античної культури на терені сучасної України.

Тисячолітня епоха античної цивілізації в Північному Причорномор'ї не пройшла безслідно для наступних часів. Античні традиції увійшли складовою частиною до культури місцевих племен, і не тільки скіфо-сарматських. Багато речей античного походження (амфори, червонолаковий і скляний посуд, металеві прикраси тощо) знайдено під час розкопок могильників і поселень предків слов'ян, які займали велику територію басейнів Дніпра, Бугу, Дністра. У процесі тісних взаємовідносин обидві сторони справляли значний вплив одна на одну.

Антична колонізація принесла в Північне Причорномор'я найпрогресивніші досягнення грецької цивілізації. Південь нашої країни за античних часів був залучений до сфери економічного, політичного й культурного життя найрозвинутіших країн Східного Середземномор'я.

Завдяки стародавнім грекам до нас дійшли описи тогочасної природи нашої батьківщини, господарства, звичаїв, культури місцевих племен. Північне Причорномор'я входило в зону найвищого піднесення античної культури, яка склалася в рабовласницьких державах Греції та Риму на початку I тис. до н.е. й існувала до перших століть н.е.

Словничок

Колонія – у даному випадку – поселення переселенців з іншої країни.

Метрополія (у стародавній Греції) – місто-держава (поліс) щодо заснованих ним в інших землях поселень (колоній).

Абориген – корінний житель країни або місцевості (тубілець, автохтон).

Самоусвідомлення – чітке усвідомлення своєї суті, своїх характерних рис, своєї ролі в суспільстві, в житті та ін.

Проксенія – заступництво за чужинців (іноземців).

Мито – податок, сплачуваний за перевезення товарів через кордон.

Конфіскація – примусове та безплатне забирання майна, грошей на користь держави.

Інтер'єр – внутрішнє архітектурне оздоблення будинку.

Фреска – картина, написана водяними фарбами по свіжій вогкій штукатурці.

Мозаїка – зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на розчині цементу різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців та ін.

Епітафія – надгробний напис, переважно у віршованій формі.

Графіті – написи і малюнки, видряпані гострим предметом на стінах споруд: храмів, в'їзних брам тощо.

Погляд історика

«Вона (грецька колонізація) була не тільки джерелом відомостей про Східню Європу, але і джерелом, з якого йшли проміння культури в глибину східноєвропейського суходолу. Бо се його вікно в Європу, в культурний світ, майже одинокє в тих часах».

Михайло Грушевський.

«Наша бо земля протягом довгих століть належала до античної культури Еллади – родовища пізнішої культури і Риму, і Європейського Заходу. В цей факт варто вдумуватися частіше і глибше. Наша земля, отже, знаходилася в крузі великої єдиної культури, до якої належав старовинний світ і з якого вся західна цивілізація сучасна і все те, що нині називаємо європейською культурою. Ми були північною окраїною цього культурного кругу... Факт приналежності нашої Батьківщини до цього кругу, величезні наслідки, які жити, живуть і житимуть в нас, в нашій підсвідомості, в нашому організмі, крові і жилах...».

Євген Маланюк.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

VII ст. до н.е. —
IV ст. н.е. —
антична епоха в
Причорномор'ї.

V ст. до н.е.
(480 р.) —
IV ст. н.е. —
Боспорське
царство.

1. Знайдіть на карті античні міста-держави на території сучасної України.
 2. На які періоди умовно можна поділити історію античних міст-держав Північного Причорномор'я?
 3. На який час припадає їх розквіт?
 4. Що призвело до їх послаблення, а потім і занепаду?
 5. Назвіть основні галузі господарства античних міст-держав.
 6. Яким був державно-політичний устрій античних держав Північного Причорномор'я?
 7. Яке їхнє місце й значення в історії України?
 8. Поясніть значення слів: колонія, метрополія, елліни, агора, античний, поліс, республіка, колегія, аборигени, громадяни.
- Згадайте, що значить «рабовласницька демократія», «республіка», «рабовласницька аристократична республіка».

§ 11

САРМАТИ. ГОТИ.
ГУНИ

У III ст. до н.е. могутня колись Скіфія занепадає й поступається місцем новим пришельцям зі Сходу – войовничим сарматам.

Термін «сармати» – грецького та римського походження. Самоназва цього народу нам не відома. За одними даними, давньоіранське слово «сааремат» означає «оперезаний мечем», за іншими – племена «сайріма», згадувані в давньоіранському героїчному епосі «Авесті», – це предки сарматів. Про їхню спорідненість зі скіфами свідчить легенда, переказана Геродотом:

«Савромати ведуть свій родовід від амазонок, що їх побрали юнаки з племені царських скіфів, проте степові красуні не опанували досконало мову своїх чоловіків. Тому савромати розмовляють скіфською мовою, але здавна зіпсованою».

У VI–IV ст. до н.е. сармати жили у Поволжі та Приураллі.

Яку сучасну річку
називали Танаїсом?
Як тепер
називається
Меотійське озеро?

Геродот повідомляє: «За річкою Танаїсом – уже не скіфська земля, але перші землі там належать савроматам. Савромати займають територію на північ, починаючи від западини Меотійського озера...»

Поступово зростає чисельність населення. Збільшується поголів'я худоби. Сильні у воєнному відношенні об'єднання сарматських племен просуваються на правий берег Дону в глиб скіфських володінь.

«Ці, останні (сармати. – *Авт.*), багато років потому, зробившись сильнішими, спустошили значну частину Скіфії та, до ноги винищуючи переможених, перетворили більшу частину країни на пустелю», – сповіщає Діодор Сицилійський.

У III ст. до н.е. – IV ст. н.е. вони мешкали на великій території степів від нинішнього Казахстану до р. Дунай. Ім'я «сармати» було збірною назвою різних племен (аланів, роксоланів, аорсів, сіраків, язигів), що увійшли до складу сарматського племінного союзу.

Античний географ Страбон полишив опис життя сарматів. Ось що він писав: «... Носять шоломи й панцирі з сирої волон'ячої шкіри і сплетені з пруття щити, а наступальною зброєю є спис, лук, меч. Кибитки зроблено з повсті й прикріплено до возів, на яких вони живуть; навколо кибиток пасеться худоба, м'ясом, сиром, молоком якої вони харчуються. Вони йдуть за своїми стадами, вибираючи завжди місцевості з добрими пасовищами».

Заняття сарматів

Таким чином, сармати були кочовими скотарями, які розводили овець та коней, що здатні переносити постійний рух, не втрачаючи при цьому ваги й життєвих сил. Тим більше, що кінь для сарматів був усім: давав їжу, питво, одяг, силу, заможність, рятував життя.

Війни сарматів

Із зростанням могутності сарматських племен війна стає одним із найважливіших їхніх промислів, мета якого – захоплення воєнної здобичі, нових пасовищ.

Чому сармати
були войовничим
народом?

Головною силою сарматського війська була легка кіннота. Як і всі степовики, сармати чудово стріляли з луків. Чого тільки не пишуть сучасники про їхні стріли! «Синюваті від зміїної отрути», «летюче залізо, просякнуте отрутою», «стріли, вологі від зміїної крові», – такі характеристики, наприклад, дає Овідій. Сарматські панцирі були не тільки шкіряними, а й із залізних та рогових пластин. На відміну від скіфів, сармати широко використовували також кольчугу. Голову сарматського воїна захищав гостроверхий шолом, виготовлений із заліза чи бронзи.

Основою бойової тактики були раптова атака і рукопашний бій. Кожен сарматський військовий загін мав своє знамено, на якому зображувався бойовий знак – дракон, лань тощо.

Сармати вели війни проти Понту, давньогрецьких міст-держав, Римської імперії. Контакти з античними містами-державами сприяли поглибленню майнового та соціального розшарування, посиленню влади військовоплемінної знаті. Помітну роль починає відігравати праця рабів, що стають об'єктом торгівлі.

Суспільний устрій

Сарматське суспільство зберігало родоплемінний устрій зі значними пережитками матріархату. Геродот підкреслював войовничість

сарматських жінок, які ходили на війну разом із чоловіками. Він писав, що сарматські жінки «не виходять заміж, поки не вб'ють ворога».

У III–II ст. до н.е. у сарматів утворюються великі союзи племен та кінні дружини на чолі з вождями. Сармати укладали угоди з античними містами, брали участь у війнах, посиляли послів до римського імператора Августа. Поступово сформувався своєрідний політичний центр у басейні Нижнього Дону, де були розташовані багаті поховання представників сарматської знаті.

Майже 600 років сармати наводили жах на античний світ, але у III ст. н.е. їхньому володарюванню в причорноморських степах настав кінець. Історія повторилася: спершу нищівного удару їм завдали готи – германські племена, що просунулися з північного заходу, а в другій пол. IV ст. н.е. вони були остаточно розгромлені гунами.

Культура, звичаї, вірування сарматів

Сармати зійшли з історичної арени. Її лише степові кургани (практично єдині археологічні пам'ятки сарматів на території сучасної України) зберігають пам'ять про народ, «оперезаний мечем».

Сарматські поховання допомагають нам уявити життя, побут, вірування, звичаї цього народу.

Мистецтво сарматського часу найкраще простежується у художній обробці побутових речей, зброї, спорядженні бойового коня. Художні образи брались із навколишнього світу. У витворах сарматського мистецтва дуже поширені зображення вовка, ведмедя, кабана, зайця, коня. Причому сармати принесли у Північне Причорномор'я новий стиль прикладного мистецтва – **поліхромний**. Їхні вироби прикрашалися вставками з рубінів, смарагдів, кольорової емалі. Чудові зразки таких прикрас знайдено у похованнях сарматської знаті: в Порогах (Вінницька обл.), у Соколовій Могилі (Миколаївська обл.), у Ногайчинському кургані (Крим).

Найцікавішими знахідками у похованні в Порогах є два шкіряні пояси із золотими прикрасами. Пояс застібався двома масивними

◀ Сарматський катафрактарій – кінний воїн у повному бойовому спорядженні. Сарматська жриця із Соколової Могили.

Що було спільного,
а що відмінного
у релігійних
віруваннях сарматів
і давніх греків?

круглими пряжками. Залізну основу кожної обтягнуто золотою пластиною, що зображує двох драконів, майстерно розташованих по колу. Чудовиська вчепилися одне в одного іклами та пазурами передніх лап. Тонко пророблені зуби, очі, пазури, пір'я крил, м'язи підкреслені вставками з бірюзи та блакитної емалі.

Характерною рисою релігійних вірувань сарматів був політеїзм – багатобожжя. Велике значення мало обожнення сил природи. Панівними були культ сонця, вогню, коня, а також культ богині-матері – Анахіти, покровительки коней.

У I ст. н.е. античні автори пишуть про поклоніння сарматів божествам, які уособлювали ріки та озера. Особливою магічною силою у сарматів наділялося дзеркало.

Одним із головних предметів культу сарматів був меч, який уособлював бога війни. Вони встромлювали меч в землю і вклонялися йому.

Поховання сарматів свідчать про віру в потойбічне життя та культ мертвих. Як повідомляють античні джерела, над могилами сармати здійснювали жертвоприношення коней та влаштовували **тризни**.

Готи

Готи – германські племена, які мешкали на території Скандинавії. Звідси вони на початку нашої ери з півночі, від берегів Балтійського моря, через землі західної Волині вздовж рік Західний Буг, Стир, Горинь просувалися на південь і вийшли на береги Чорного та Азовського морів, витіснивши з Північного Причорномор'я місцеве населення – сарматів – у степи, за р. Дон, захопили й зруйнували грецькі міста-держави – Ольвію, Тіру, підкорили населення Криму.

Господарство та заняття

Готи займалися землеробством, розведенням худоби. У побуті готське населення користувалося ліпним посудом, у невеликій кількості – гончарними та залізними знаряддями; знали бронзові, бурштинові, скляні прикраси. Із сусідами вели торгівлю. Займалися також мисливством та рибальством.

Суспільний устрій

Життя та суспільний устрій готів детально описав історик Йордан у книзі «Про походження та діяння готів». Готи мали розвинуту військово-племінну організацію.

У Північному Причорномор'ї на рубежі III ст. н.е. утворюється Готська держава. Вона займала територію від Дністра на заході, Нижнього Дунаю. Причорномор'я і Криму на півдні, Чорного лісу на півночі (територія нинішньої Кіровоградської обл.) і Дніпра та Приазов'я на сході. До північних меж Готської держави прилягали землі слов'янських племінних союзів склавів та антів.

Найбільшої могутності Готська держава досягла за часів правління конунга (короля) Германаріха (332–375), який вів постійні війни. Наприкінці його правління почалася війна зі слов'янським племінним союзом антів. Після смерті Германаріха війну продовжив його спадкоємець – «рекс» Вінітарій.

«...Він спрямував своє військо у землю антів і, коли вступив на ці землі, у першому бою зазнав поразки, але надалі став діяти рішучіше. Згодом йому обманом вдалося захопити антського вождя Божа з синами і він наказав розіп'яти їх, а щоб страх переможених подейовся, звелів стратити ще 70 антських старійшин», – писав про ці події Йордан.

Прийняття християнства

У IV ст. н.е. готи прийняли християнство у формі аріанства. Першого готського єпископа Ульфїлу було висвячено 341 р. у Константинополі. Вчені вважають його автором готського алфавіту і, можливо, автором перекладу на готську мову Біблії.

Велике переселення народів

Початок падінню держави готів поклало нашестя у 370 р. гунів, яке ознаменувало період історії, що дістав назву «Велике переселення народів» (IV–VII ст. н.е.). Нові завойовники були надзвичайно жорстокими й нещадними. Вестготи (західні готи, які мешкали біля гирла Дунаю) не стали чекати свого смертного часу й відступили через Дунай під захист Римської імперії. Їх поселили на території Мезії (сучасна Румунія) й надали статусу союзників імперії – конфедератів. Передбачалося, що вони допоможуть

римлянам у боротьбі з гунами. Але не так сталося, як на це сподівалися римляни.

**Для
додаatkового
читання**

ВІЙНИ З РИМОМ

Територія Мезії (провінція Римської імперії) не могла прогнати таку кількість новоприбулого населення. З тяжкого становища готів скористалися римські чиновники, які чинили насильства та несправедливості щодо них. Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння готів, було вбивство одного з вождів на прийомі у намісника римської провінції. Готське населення повстало. На чолі повстання став Фрітігерн. У римлян не було сил для боротьби з ним. Два роки римський імператор Валент безуспішно збирав військо для боротьби з повсталими. Імператор західної частини Граціан доручив справу боротьби з готами полководцеві Феодосію, який і уклав з готськими вождями договір, за яким їм надавалося право проживати на території Малої Азії, уряд подавав їм матеріальну та продовольчу допомогу, вони звільнялися від податків. Готи обіцяли надавати Римові щороку по 40 тисяч воїнів. Нове повстання проти влади Риму підняв вождь вестготів, нащадок знаного старішого роду Балтів – Аларіх, який на початку V ст. н.е. рушив на Рим. Вестготи були для Риму в цей час такою страшною загрозою, що імператор Гонорій змушений був відкупитися 4 тисячами фунтів золота. Невдовзі римляни скасували договір з Аларіхом, чим він і скористався й 409 р. знову пішов на Рим. Коли готи підійшли до Рима, то перед їхнім поглядом постало величній краси місто з палацами, цирками, театрами, храмами. Вони взяли «вічне місто» в облогу. У місті розпочався голод, вибухнула епідемія чуми. Сенат змушений був вступити в переговори з варварами. Проте Аларіх зажадав такої суми викупу, що вражені послы запитали: «А що полишиться нам після його виплати?» – «Життя!» – коротко відповів вождь готів. Тоді послы спробували налякати Аларіха, заявивши, що у міста ще є достатньо сил для опору і кожен житель вийде на боротьбу. «Ну що ж, – відповів Аларіх, – чим густіша трава, тим легше її косити». Римляни погодилися сплатити викуп. Готи відступили. Скоро на допомогу Римові надійшло з Константинополя військо в 4 тисячі воїнів. Імператор Гонорій вирішив не виконувати угоди з готами. Тоді Аларіх втретє розпочав облогу Рима. Сил для боротьби в обложених виявилось недостатньо. Голод та хвороби охопили місто. 14 серпня 410 р. з допомогою рабів-германців, що відкрили Соляні ворота, Аларіх оволодів «вічним містом». Три дні завойовники спустошували його. Потім Аларіх повів своє військо в багаті римські провінції – Кампанію, Сицилію, маючи намір завоювати й Африку, але цей задум виконати не встиг: у віці 34 років він помер у м. Констанці. Його поховали у відведеному руслі ріки Бузент. Разом із ним було поховано величезні скарби. Закопавши могилу, ріку повернули у старе русло. Всіх рабів, які брали участь в обряді поховання Аларіха, стратили, щоб ніхто й ніколи не довідався про місце поховання готського вождя.

Вестготське королівство

У 418 р. на території сучасних Іспанії та Південної Франції вестготи утворили Вестготське королівство, яке припинило своє існування у 711–718 рр. під ударами арабських завоювальників

Остготське королівство

Частина остготів (східних готів) осіла в Криму, де протягом тривалого часу зберігала свою етнічну цілісність. Усі інші рушили на захід разом із гунами, беручи участь у їхніх завоювальницьких походах. Ці остготи осіли у Паннонії (Угорщина), а після смерті Аттіли (453 р.) підняли повстання проти гунів і переселилися на кордони Візантії. Згодом під проводом свого вождя Теодоріха вони завоювали території сучасних Італії, Франції, Швейцарії, Австрії, Югославії, утворивши королівство зі столицею у м. Равенні, яке існувало з 493 р. до 60-х рр. VI ст.

Гуни

«Карою Божою» називали жителі Європи наші готів, які прибули на територію сучасної України з глибин Азії. Об'єднання східних гунів – перша «імперія» кочовиків-скотарів, згідно з китайськими джерелами, складалося напр. III ст. н.е. поблизу північних кордонів Китаю. Саме для захисту від гунів було розпочато будівництво Великої Китайської стіни.

Коли розпочалось
і як довго тривало
будівництво
Великої
Китайської стіни?
Що вона собою
являла?

Основна маса цього народу у 70-х рр. IV ст. почала просуватися на захід. На своєму шляху вони розгромили аланів, готів і утворили у Північному Причорномор'ї ядро потужного племінного союзу. Звідти гуни напр. IV – на поч. V ст. розпочинають завоювальницькі походи до Центральної, Південно-Східної та Західної Європи, Малої Азії, Сирії, Месопотамії.

Для додакового читання

АТТИЛА

Найбільшої могутності гуни досягли за часів правління свого вождя Аттіли. Час народження його невідомий. Джерела повідомляють, що року 434 на чолі гунів було двоє братів – Бледа й Аттіла, сини гунського кагана Мундзука. Прагнучи стати єдиновладним вождем гунів, Аттіла вбив свого брата. Саме тоді гуни вчинили свої спустошливі напади з території своєї держави (нинішня горішня Угорщина) на Францію, Німеччину, Італію та інші європейські країни. Своєю жорстокістю Аттіла перевершив попередників. Тому європейські хроністи називали його разом із народом «карою Божою».

БОРОТЬБА З ВІЗАНТІЄЮ

Аттіла загрожував Візантії, не раз спустошуючи цю країну й сягаючи околиць Константинополя. Імператор Східної Римської імперії Феодосій Другий, прагнучи врятуватися від Аттіли, заплатив йому викуп у розмірі 6 тисяч фунтів золота, визнавши себе і свій народ вічними данниками вождя гунів, обіцяв йому щорічно сплачувати 700 фунтів золота.

БОРОТЬБА З РИМОМ

Аттіла повів свої війська проти Риму. В той час там правила при малолітньому синові Галла Плацидія, яка доручила командування військами командирові імператорської гвардії Флавію Аецію. 451 р. на Каталаунських полях, поблизу м. Труа, відбулася «битва народів». Орди Аттіли зазнали поразки. Могутність гунів було підірвано. Сам Аттіла 453 р. помер під час свого весілля. Найвірогідніше, його отруїли. По смерті Аттіли розпочався швидкий розпад держави.

ЗАГИБЕЛЬ ГУНСЬКОГО СОЮЗУ

Гуни відступають до Північного Причорномор'я, звідки 469 р. знов мігрують до Фракії, де й були розгромлені Візантією. Рештки гунів відступили на північний схід (до Дагестану та у Поволжя), й там заснували невеликі державні утворення.

Хоча гунський військово-племінний союз і розпався, однак він відкрив шлях до масових переселень зі степів Азії.

Готи та гуни полишили свій слід не тільки пам'ятками матеріальної культури (поховання), а і в сучасній українській мові. Слова ксьондз, скот, тин, хижа, хліб є запозиченими від готів.

Словничок *Поліхромний* – багатобарвний.

Тризна – завершальна частина поминального обряду (поминальна учта та військові ігри, різні змагання).

Фунт – міра ваги, що дорівнює 409,5 г.

Погляд історика

«Отак на степових просторах нашої території протягом якоїсь тисячі літ, аж до II–III в. християнської ери, панували кочовничі й напівкочовничі народи головно іранського племені і культури».

Михайло Грушевський

«Окремі народи й окремі племена пересувалися і рухалися: зі сходу на захід, з заходу на південь або на схід, сармати, бастарни, траки і т.д., але основний масив лишався в цей період сталим, зазнаючи... соціальних і господарчих змін...».

Віктор Петров

Перевірте себе!

1. Покажіть на карті:

а) кордони раннього державного утворення Сарматія; б) кордони Готської держави; в) напрямки походів гунів.

Запам'ятайте дати!

III ст. до н.е. –

III ст. н.е. – раннє державне утворення Сарматія.

370–375 рр. –

нашествя гунів.

IV–VII ст. н.е. –

Велике переселення народів.

2. Схарактеризуйте заняття, суспільний устрій народів, з якими ви познайомилися на сторінках параграфа.
3. Чому європейські народи сприймали нашествя варварів, як «Божу кару»?
4. Як Велике переселення народів вплинуло на стародавній світ у цілому і на Римську імперію зокрема?
5. Які народи і племена брали участь у Великому переселенні народів?

§ 12–13

СЛОВ'ЯНИ

Які інші етнічні спільноти, що сусідять із слов'янами, ви знаєте?

Слов'яни – велика група споріднених мовою та культурою народів, що живуть у Східній, Центральній та Південній Європі й утворюють три гілки – східнослов'янську (росіяни, українці, білоруси), західнослов'янську (поляки, чехи, словаки, лужичани), південнослов'янську (серби, хорвати, болгари, словенці, македонці).

Сьогодні слов'яни – одна з найбільших **етнічних спільнот**, яка налічує близько 277 млн чоловік. Таємниця походження слов'ян цікавить не одне покоління дослідників, але багато питань цієї проблеми до сьогодні залишаються дискусійними.

У VI–VII ст. слов'яни вже виступають в історії під своїм іменем – слов'яни або «склавини» (латинізована форма самоназви слов'ян), їхня роль швидко зростає. У цей час в основному завершилось їхнє розселення, з яким пов'язаний процес **диференціації** загальнослов'янської мови, утворення західних, східних і південних слов'ян. З цього часу в писемних джерелах з'являються більш докладні (порівняно з попереднім періодом) відомості про слов'ян. Про них писали візантійські історики (VI–VII, IX ст.), арабські географи (X ст.), деякі відомості про них містяться також у найдавніших частинах давньоруських літописів. А от давнішу історію слов'ян простежити набагато важче: внаслідок майже повної відсутності писемних джерел тут на першому місці стоять дані досліджень археологів, лінгвістів.

Праслов'яни

Найдавніший період історії слов'ян відноситься ще до бронзового і раннього залізного віків. Тоді в Центральній та Східній Європі сформувалося кілька споріднених археологічних культур з рядом ознак, що пізніше стали характерними для культури слов'ян і деяких інших народів Європи. До цих культур належать: тшинецько-комарівська (XV–XI ст. до н.е.), білогрудівська (XII–X ст. до н.е.) та чорноліська (XI – перша пол. VIII ст. до н.е.). Остання певний час межувала з кіммерійцями, на ранньому етапі репрезентованими зрубною культурою (з сер. II тис. до н.е.), а на пізньому – кіммерійською (до сер. VIII ст. до н.е.), та кочовими скіфами (за даними Геродота, у східній частині Скіфії досить високого рівня розвитку досягають скіфи-землероби, які експортують хліб із Середньої Наддніпрянщини через Ольвію – «торжище борисфенітів» – до країн Середземномор'я). На думку вчених, поєднання археологічних та лінгвістичних даних дає підстави віднести геродотівських скіфів-землеробів – скотів – до праслов'ян.

Чим, на ваш погляд, можна пояснити спільні риси в різних слов'янських мовах?

Від тих часів до перших століть нової ери у культурі осілих племен простежується певна спадковість. Це період відокремлення їх від індоевропейської спільноти, період єдності праслов'ян, коли вони мали спільну мову. Саме цим пояснюється те, що багато слів у всіх слов'янських мовах мають схоже звучання (наприклад, жито, коса, серп, мотика, назви місяців і т.ін.), причому ці слова пов'язані з найдавнішим заняттям слов'ян – землеробством.

Давні слов'яни

Наступний етап (останні століття I тис. до н.е. і перші століття нашої ери) характерний тим, що в ньому вже простежуються виразні археологічні культури давніх слов'ян.

У цей час слов'яни згадуються і в творах римських авторів («Природнича історія» Плінія Старшого, 77 р. н.е.; «Германія» Корнелія Тацита, 98 р. н.е.) під назвою венеди.

Сусідами венедів названо фінів, а у фінських мовах і дотепер збереглася назва слов'ян – вене.

Чому венедів можна вважати слов'янами?

Ще Геродот писав, що від «венетів» у Грецію привозили бурштин. Довго стародавні греки не могли виявити місце проживання цих багатих племен. Тільки в IV ст. до н.е. завдяки подорожі

мореплавця Пітея навколо Західної Європи вони дізналися, що венеди жили у Південній Прибалтиці. А потім про венедів уже писали римляни: Пліній Старший, Тацит, Птолемей (I–II ст. н.е.).

Писемні згадки про венедів слугують головним джерелом для визначення території розселення слов'ян на початку нашої ери. Вони займали територію Східної і Центральної Європи між Дніпром та Віслою, на півночі межували з давньобалтськими племенами й територія їх розселення сягала Балтійського моря (яке в ті часи називалося Венедською затокою), а південною межею був рубіж лісостепу і степу. З другої пол. II ст. н.е. територія, заселена венедми, збільшується.

Характеризуючи венедів, Тацит підкреслював осілий, тобто землеробський, спосіб життя, що відрізняло їх від кочових сарматів:

Яке відоме сучасне
італійське місто
своєю назвою
підкреслює зв'язок
цих місць
на поч. I тисячоліття
з розселенням
венедів?

«...Споруджують собі будинки, носять шити і пересуваються пішки, до того ж з великою швидкістю».

На час, коли слов'яни зафіксовані античними авторами як венеди, вони вже були одним із найчисленніших племен Європи.

«Біля лівого боку А-туп (гір Карпатських), що йде на північ, від верху р. Вістула на незмірному просторі проживає великий народ венедів».

Йордан, 551 р.

Птолемей і Тацит визначають їх як **автохтонне** (тобто корінне) населення Східної Європи. На жаль, відомості писемних джерел про венедів дуже уривчасті, тому в дослідженні їхньої історії велике значення мають археологічні розкопки. З існуванням венедів збігаються у часі на вказаній території зарубинецька (яку більшість істориків і лінгвістів визнають за безперечно слов'янську) і пшеворська культури (III–II ст. до н.е. – II ст. н.е.). Вони склалися на більш ранній місцевій основі (ймовірно, що тут, у лісостеповій смузі Правобережної України, залишилися нащадки хліборобських племен-трипільців, саме тут у V ст. до н.е. проживали згадувані Геродотом скиф-орачі, які мали високу культуру землеробства), увібравши в себе ряд досягнень сусідніх народів й пристосовавши їх до своїх конкретних умов.

Заняття та побут слов'ян

Яку головну спільну
рису господарства
трипільців і венедів
ви можете
назвати?

Про що ж свідчать археологічні розкопки? Племена займалися в основному землеробством. Землю обробляли дерев'яними ралами. Вирощували просо, пшеницю, ячмінь. Урожай збирали серпами, трави косили косами. Зерно зберігали у великих корчагах. З нього варили різноманітні каші, випікали коржі. Вирощували також коноплі, льон. На луках випасали домашню худобу – корів, биків, кіз, овець, коней. Полювали на диких свиней, оленів, лосів та іншу дичину.

Хоча металевих виробів на поселеннях та у могильниках знайдено небагато, проте вони представлені досить широко: виробничим інвентарем (серпи, коси, долота, сокири, рибальські гачки); побутовим начинням (ножі, шила, голки, цвяхи, скоби); прикрасами й речами особистого туалету (браслети, фібули, застіжки, шпильки, персні, підвіски, сережки, поясні пряжки); деталями зброї (наконечники стріл, списів, дротиків). Це свідчення того, що були розвинуті ремесла, зокрема видобування та обробка чорного і кольорових металів.

Уже тоді знали ткацький верстат і ткали вовняні, лляні та конопляні тканини. Посуд робили з місцевих глин.

Поселення не мали чіткої забудови. Житла розташовувалися безсистемно, мали площу 12–16 м², прямокутної або квадратної форми, стіни випліталися з лози, зсередини та ззовні обмазувалися глиною, білилися крейдою (в південнобузьких, середньодніпровських поселеннях). Починаючи з лівобережжя Прип'яті, стіни жител уже робилися з колод, без глиняної обмазки, так званої зрубної конструкції.

Біля жител на всіх поселеннях було по кілька господарських ям, що використовувалися як погребі або зерносховища.

Були в місцевому вжитку привізні вироби, велася активна торгівля з жителями античних північнопричорноморських міст, із населенням Південно-Західної Європи, з сарматами (під тиском яких біля III ст. до н.е. відбувся частковий відхід лісостепового населення з півдня на північ).

Напр. I – на поч. II ст. н.е. племена зарубинецької культури стали основою для утворення та розвитку інших слов'янських археологічних культур.

Як ви розумієте
поняття «етногенез
українського
народу»?

На думку багатьох учених, від зарубинецької археологічної культури починається безперервний процес етногенезу українського народу, продовження якого фіксується археологічними пам'ятками київської та частково черняхівської культури в Середньому Подніпров'ї, вельбарської та культури карпатських курганів у інших регіонах сучасної України так званого пізньоримського часу (II–V ст. н.е.).

Анти

У II–V ст. н.е. в південній, лісостеповій частині Східної Європи формується велика східнослов'янська група племен, яка в пізньоантичних джерелах має назву «анти»*. На захід від них жили споріднені з ними склавини. Ось як свідчить про це стародавній історик.

«Хоч назва їх тепер міняється від родини (княжих) і місць (мешкання), але головні назви мають – склавинів та антів. Склавини живуть від міста Новетунського і озера Мурсійського до Дністра і на північ до Вісли; болота і ліси в них замість міст. Анти ж, наймужніші між ними, – при повороті Чорного моря від Дністра мешкають аж до Дніпра, а ці річки відходять одна від одної на багато днів ходу».

Йордан.

Більшість дослідників пов'язує антів із черняхівською та пенківською археологічними культурами.

Поселення та житло

Черняхівські поселення розташовувалися звичайно на південних схилах берегів рік та балок, були неукріплені. На деяких з них простежується правильне планування: житла утворювали вулиці чи кілька вулиць.

«В лісах і болотах, посередині рік і стоячих озер живуть вони, неприступні стороннім. У житлах своїх улаштовують вони багато виходів, щоб можна було врятуватися у разі небезпек...».

Маврикій.

* Напр. XIX ст. М. Грушевський висловив гіпотезу, згідно з якою термін «анти» є тогочасною назвою українців. Сучасні українські вчені в основному погоджуються з цим, але з певними уточненнями. Наприклад, М. Брайчевський вважає, що безпосередніми предками українців були не лише племена черняхівської культури, а й населення Полісся – пізніші древляни та сіверяни. Тому ставити знак рівності між антами і сучасним українським народом не можна, це означало б спрощення справжнього процесу етногенезу.

Житлові будівлі були наземні або заглиблені в землю (напівземлянки). Стіни зводилися на дерев'яному каркасі з лози або плах, ззовні обмазувалися шаром глини. Долівки були земляні, іноді підмазувалися глиною та вкривалися, очевидно, соломкою або очеретом.

*Предмети побуту
черняхівської
культури.*

Обігрівалися відкритими вогнищами на долівці або пічку з каменю чи глини. Деякі житла мали прибудови типу сіней або ганків. У с. Леськи на Черкащині археологи розкопали двір, що дає уяву про характерний вигляд хутірського обійстя: великий житловий будинок із чотирьох кімнат, льох, три будівлі для худоби, два виробничих приміщення, клуня, гноїще.

Як виглядали анти? Прокопій Кесарійський залишив такий опис:

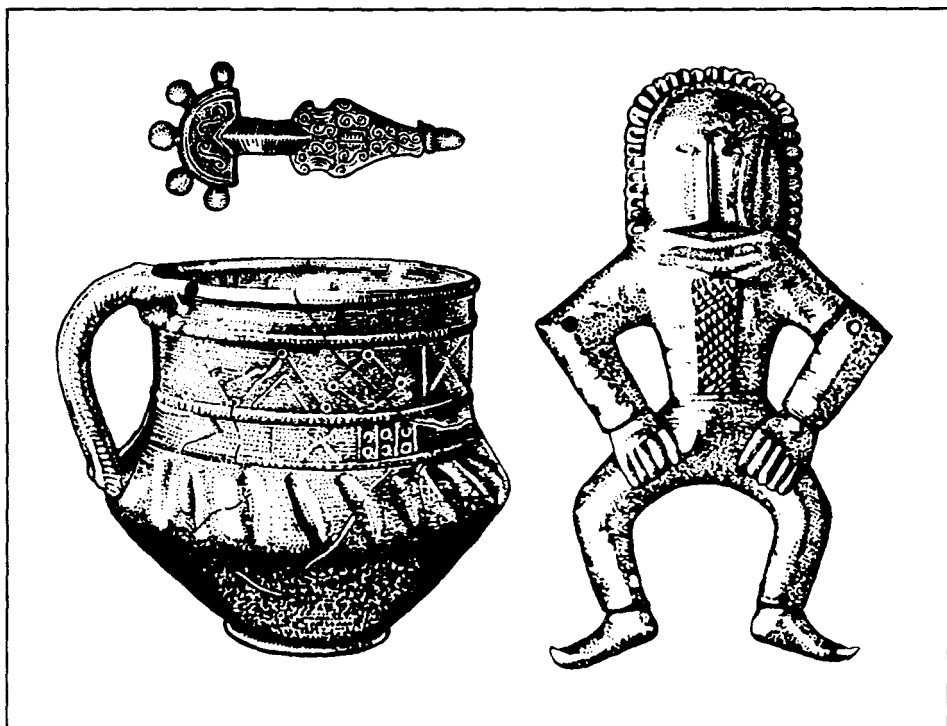
«Виглядом вони також не відрізняються між собою: всі вони високі і надзвичайно міцні; тілом і волоссям не дуже білі і не русьві, але не впадають зовсім у чорне, а рудуваті всі. Їх дуже багато в їх країні, і вони дуже витривалі, зносять легко і спеку, і холод, і дощ, і наготу тіла, і убожество...».

Основним заняттям антських племен було орне землеробство. Як свідчать археологічні дослідження, землю обробляли сохою із залізним наконечником та плугом із залізним лемешем і череслом, що перегортав орний шар ґрунту й розпушував його. Винайдення залізного плуга сприяло значному підвищенню продуктивності праці. Врожай збирали серпами та косами; зерно мололи кам'яними жорнами. Анти вирощували всі основні хлібні злаки – як ярі, так і озимі (пшеницю, ячмінь, просо, гречку, овес, жито), а також горох, вику, коноплі. «Є в них безліч усяких плодів, складених купами, і найбільше – проса», – писав Маврикій. Займалися городництвом та скотарством, розводили велику й дрібну рогату худобу, коней, свиней, свійську птицю, тримали собак.

Певну роль у господарстві відігравали промисли – мисливство, **бортництво**, рибальство.

Археологи знайшли численні майстерні ремісників: залізобні, ковальські, гончарні, ювелірні, склоробні, ткацькі, з обробки дерева, рогу, каменю. Ковалі володіли всіма основними прийомами гарячого кування заліза, знали кілька способів

Мартинівський скарб
антських часів
(Київщина).

одержання та обробки сталі. Гончарі використовували ручний і досконалий ножний гончарний круг, вироби випалювали в горні.

Про розвиток грошової торгівлі свідчать знахідки римських монет, переважно срібних денаріїв другої пол. I та II ст. Ці монети наші предки одержували як плату за продукти своєї праці – насамперед за хліб, бо саме в ньому Римська імперія відчувала найбільшу потребу. Але римські гроші використовувались і для потреб внутрішньої торгівлі.

Суспільний устрій

Розвиток господарства призвів до великих змін у соціальній структурі слов'янського суспільства. Общинний устрій розпадався. Переділи орних земель відбувалися нерегулярно, окремі сім'ї взагалі залишали великі общинні села й засновували хутори на своїй землі. Йшов процес виникнення приватної власності на землю та майнового й соціального розшарування.

Про це свідчать і знахідки численних скарбів римських монет, ювелірних виробів, зброї.

Як засвідчують давні автори, у VI ст. під час Балканських воєн анти й склавини захоплювали десятки й сотні тисяч полонених, яких обертали на рабів. За деякими даними у той час існувала работоргівля. Однак рабовласництво тут не набрало завершеного характеру.

Згадайте, який устрій називається общинним. Які його ознаки? Які причини його розпаду?

«Тих, хто перебуває у них у полоні, вони не тримають у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їх рабство певним строком, після чого відпускають їх, якщо вони хочуть, за деяку винагороду, в їх землю або ж дозволяють їм селитися з ними, але вже як вільним людям і друзям».

Маврикій.

Антський племінний союз

У другій чверті I тис. н.е. утворилося два великих військово-політичних об'єднання – Антське на сході й Склавинське на заході. На чолі цих утворень стояли вожді (античні та середньовічні автори називали їх «рексами» – королями). Від Йордана дізнаємось про існування напр. IV ст. слов'янського вождя Буса (Божа). Влада вождів не була необмеженою. Давні автори підкреслюють демократизм антів.

«Племена слов'ян і антів живуть укупі, і життя їхнє однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити.

...Цими народами – склавинами і антами – не править один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада...

Часто розходяться в думках і не можуть дійти спільного рішення. Якщо й вирішують що-небудь спільно, негайно ж порушують ухвалені рішення, бо всі дотримуються протилежних думок і ніхто не хоче поступитися іншому».

Маврикій.

Анти були досвідченими воїнами.

«Ворогів люблять вони підстерігати в лісовій гуштині, в ущелинах і на кручах. Користуються достатньою мірою засідками, нападами зненацька і хитропашли, і вночі, і вдень винаходячи всілякі засоби боротьби. Краще за будь-кого вміють вони переправлятися через ріки і можуть довго залишатися у воді.

Усі чоловіки озброєні в них невеликими дротиками, по два на кожного, а в декого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які утруднюють рух. Є в них і дерев'яні луки, і стріли, намазані отрутою».

Маврикій.

Чим,
на ваш погляд,
пояснюється
військова
активність
антів?

Не все доросле населення займалося військовою справою, як це було в общинні часи. Починає формуватися професійна дружина.

Одночасно з формуванням Антського військово-політичного союзу в Північному Причорномор'ї виникає Готська держава. У III ст. анти брали активну участь у так званих готських війнах проти римського панування.

У III–IV ст. анти поступово просуваються на південь, опановують ширші території.

Ситуація докорінно змінюється напр. IV ст. у зв'язку з гунською навалюю. Слов'янські землі в основному знаходилися осторонь від неї, а тому не зазнали значного тиску. Історики вважають, що анти стали союзниками гунів, і цим пояснюється збройний конфлікт антського вождя Божа з готським королем Вінитарієм.

Для
додаткового
читання

А легенда розповідає про це так: якимось давно від холодного північного моря Балту до Дніпра прорвалося войовниче плем'я готів і осіло біля Ромейського моря. І почало воно зло чинити племенам і родам слов'янським. Зібralися тоді князі й мужі з усіх племен язика слов'янського на віче й вибрали князя антів Божа на короля.

Почавши правити антами, Бож надіслав готському королю Германаріху данину – меч. Одержав той цю данину

і дуже розгнівався, бо зрозумів – не хочуть анти бути під зверхністю готською і, зібравши силу, вдарив по них.

Билися день, билися другий. А на третій день заплакали, заголосили готські жони і діви від страху великого, а воїни кинулися тікати аж до моря. І анти стали вільними. А готам жилося голодно, сутужно.

Гордий був король Германаріх – поразка пекла йому серце вогнем. І почав він збирати сили готські, щоб подолати антив, аби знову вони платили данину. Однак із-за моря, ніби вихор, налетіло плем'я гунів. І страх проїняв готів за Дніпром. У першому ж бою розбили їх гуни. Германаріха тяжко поранили. Тоді на скликаній раді підвівся Вінитар, онук Германаріха, і сказав: «Якщо ми не можемо оборонитися від гунів, то скорімося їм, вони нам допоможуть розгромити тих ненависних антив».

Гуни прийняли їх під свою зверхність і пішли на захід підкоряти інші племена. А Вінитар тим часом рушив у землю антив. Назустріч йому вийшов Бож із своїми синами та достойниками і всією раттю.

Першого дня анти, ударивши дружно, змусили готів тікати.

Назавтра Вінитар, теж повернувшись, так само не здобув перемоги.

Та анти поступалися кількістю. І на третій день Вінитар таки підняв чашу кривавого вина за свою важку перемогу.

Немало полягло тоді хоробрих антських мужів. А князь Бож із синами бився далі. І не один раз його меч закривавлювався готською кров'ю. Побачивши це, Вінитар звелів оточити Божа і взяти його в полон. Вирвали вороги в антив зброю, скрутили мотузками руки, привели до Вінитара. І сказав тоді старий Бож Вінитарові: «Дурний ти і нерозумний воїн! Не з мечем, а зі словом миру мав би прийти до нас! А нині пізно. Не піде нарід антський за тобою. І сам ти загинеш від руки гуна, і плем'я твоє розсіється серед інших племен».

Тоді загадав Вінитар: «Розіпніть князя з синами й достойниками його на високих хрестах і поставте на горі, щоб бачили анти й жахалися!»

Схопили готські воїни князя Божа, його синів, бояр, розіп'яли на 75 хрестах, поставлених на високій горі, звідки видно було антську землю. Сконали вони у муках...

Ця земля – гора (біля с. Синява на Київщині), полита кров'ю наших далеких предків, має ім'я провідника антив Божа, який загинув 375 року н.е., захищаючи свою батьківщину від гота-завойовника.

Навала гунів і розгром Готської держави справили несподівано позитивний вплив на становище Антського союзу: саме на цей час припадає найбільше його піднесення.

З поч. VI ст. анти і склавини (яких учені пов'язують відповідно з пеньківською та пражко-корчацькою археологічними культурами) починають широкий наступ на балканські володіння Візантійської імперії. Відбувається слов'янське розселення на правобережжі

Чому, на ваш погляд, розгром готів мав позитивні наслідки для антів?

Як ви думаєте, чому кочові племена у воєнному відношенні були сильнішими за осілі землеробські?

Дунаю та колонізація Балкан. Протягом кількох наступних десятиліть північ Балканського півострова повністю слов'янізується (сучасні Болгарія та Югославія). Окремі слов'янські колонії виникають на Пелопоннесі, навіть у Малій Азії.

У другій пол. VI ст. у Східну Європу вторглися авари (слов'яни називали їх «обрами») – великий племінний союз, в якому провідну роль відігравали тюркомовні племена. Вони захопили Приазов'я, спустошили землі антів. У 60-х рр. на території Паннонії в середній течії Дунаю заснували свою державу – Аварський каганат. Склавини також потрапили під владу чужинців. Розпочалася тривала смуга слов'яно-аварських воєн.

Анти, що діяли у союзі з Візантією, відстояли свою незалежність, але це далось їм великою ціною. Антське об'єднання не витримало ворожого натиску й розпалося. Тому саме ім'я антів зникло зі сторінок античних джерел (остання згадка – 602 р.). Звичайно, щезнути з лиця землі без сліду цілий народ не міг. Але на певний час анти втратили значення як політична сила у Східній Європі. Тому візантіїці й перестали цікавитися ними, тим більше, що сама імперія вступала в період глибоких соціальних потрясінь.

У цей час для слов'янської матеріальної культури властиві єдність і чітко виражене етнографічне забарвлення. Спільні риси простежуються в топографії поселень, у житловому будівництві, обряді поховання, керамічному виробництві. Близькість культур ранньосередньовічних слов'янських племен є важливим свідченням їхньої внутрішньої єдності та спільного походження.

Цим завершується антський період в історії східних слов'ян. Але процес розвитку суспільства тривав, отож на руїнах Антського об'єднання досить швидко виникло нове політичне утворення, значно більше й могутніше.

Словничок

Етнічна спільнота – плем'я, народність, народ.
Диференціація – поділ, розчленування чого-небудь на окремі різнірідні елементи.

Автохтон – корінний житель країни або місцевості (абориген, тубілець).

Бортництво – лісове бджільництво.

Погляд історика

«...Правітчизну нашого народу можемо з найбільшою правдоподібністю вказати в середнім Подніпров'ї, де він міг бути автохтоном в тім значінню, що сидів тут з таких часів, в які ніяка історія не сягає».

«Поява осібного імені для певного народу буває звичайно одним з характеристичних симптомів довершеного відокремлення. Для слов'ян ми маємо його тільки в звістках з I в. по Хр. Вони виступають у авторів I-II в. по Хр. під назвою Венеді».

«Анти... се полуднева частина східної галузи, себто представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер зємо українською. ...В антах маємо предків українських племен».

Михайло Грушевський.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

III–II ст. до н.е. –

II ст. н.е. – зарубинецька археологічна культура.

II ст. н.е. – V ст. н.е.

– черняхівська археологічна культура.

V ст. н.е. –

VII ст. н.е. – пеньківська, празько-корчацька археологічні культури.

IV ст. н.е. –

поч. VII ст. н.е. – Антський військо-во-політичний союз.

602 р. –

остання згадка про антів у писемних джерелах.

1. Хто такі слов'яни? З якої мовної спільноти вони виділилися?

2. Коли приблизно це було?

3. На які етапи вчені поділяють (умовно) процес творення слов'янської спільноти? Якими джерелами користуються, досліджуючи цю проблему? Які археологічні культури відповідають цим етапам?

4. Під якою назвою вперше згадуються слов'яни в писемних джерелах?

5. Схарактеризуйте господарство, спосіб життя давніх слов'ян.

6. Які сучасні народи Європи є слов'янами? На які групи вони поділяються? Чому? Коли, на думку вчених, в основному завершився процес розселення слов'ян?

7. Які причини призвели до виникнення антського державного утворення та до його розпаду?

8. Схарактеризуйте суспільний устрій антів.

9. Назвіть народи, що жили поряд з антами.

Як склалися відносини між ними?

§ 14

ВІРУВАННЯ
ТА ЗВИЧАЇ СЛОВ'ЯНСвітоглядні
уявлення

Основою світоглядних уявлень слов'ян були знання та вірування, нагромаджені багатьма поколіннями упродовж тисячоліть; своїм корінням вони сягають індоевропейської спільноти (V тис. – сер. II тис. до н.е.). Світогляд цей являв собою складне переплетіння язичницьких уявлень про космос, природу, суспільство, людину та їхній взаємозв'язок.

Які уявлення
та вірування
називаються
язичницькими?

Першоджерелами Всесвіту наші предки вважали космічний вогонь і воду. Культ космічного вогню виявлявся в обожнюванні тріади світил: Сонця, Місяця й Зорі (Венера). Сонце було уособленням великого закону колообігу й відродження життя в природі. Воно змінювало свій образ і зміст у кожному знакові **зодіаку**. Бог зимового сонцестояння мав вигляд новонародженого немовляти на голові своєї матері Лади або яблука в її руці (символ втілення світла); сонце весняного рівнодення – бог Ярило (Яр), уособлення юності, мужності; вогняне сонце літнього сонцестояння – бог Семиярило – це Сонце, яке проходить 7 зодіакальних сузір'їв за трудову половину року. (Про нього в стародавньому світі говорили: «Сім коней сонця», «Сім чистилищ – сім брам Ока Мітри», «Сім отар Геліоса»).

Які обряди
пов'язані зі святом
Купала?
Як у них відбилися
світоглядні
уявлення слов'ян?

Бога «семи Ярил», нищівного Сонця, полабські слов'яни, наприклад, зображували як велета із сімома головами під однією шапкою і з сімома мечами – атрибутами війни. Восьмий він тримав оголеним у руці. Це досить пізні зображення (I ст. н.е.), й Семиярило мав тут ім'я Руевит – певно, «руйнівне вогняне сонце». Свято одруження Семиярила з богинею води Даною відбувалося в ніч на Купала. Це було свято періодичного відродження природи. Сонце осіннього рівнодення в давніх слов'ян зображувалося беззбройним старцем, він мав чотири обличчя й на заході звався Святovit або Світовид.

Дажбог – назва бога Сонця, на думку деяких дослідників, давніша за Ярила і Сварожича. Його ім'я пояснюють як даждь – дай і бог (народне – Дайбог). Можливо, це залишки його

ми чуємо в такому виразі, як «Дай Боже», особливо в ритуальних обрядах, у колядках (приспів «Ой, дай Боже!»).

Божества

Головними богами у наших предків були Див і Сварог, які називалися просто Богом. Див – це бог богів, їхній прабатько, Прабог, це світло – яскраве небесне склепіння, чоловіче начало Всесвіту. Керуючи Всесвітом, він виявляв себе як Сварог, що був «нічним» небесним богом. Прабог ототожнювався із зодіаком і 12-ма його сузір'ями, а також «Сонцем-Оком», що летить, оберігаючи Прадерево Всесвіту (першодерево символізувало зоряні галактики, – у чеському літописі знайдено назву Сварог-Зодіакус), правив від їхнього імені – Сварог і вшановувався не як одне божество, а як синкліт головних богів неба. Сварог – бог космічного вогню. Згідно з міфами, Сварог навчив людей шлюбу, хліборобству, ковальству, подарував їм плуг*.

Що спільного
у слов'янському
міфі про Ладу
і біблійній розповіді
про народження
Ісуса Христа?

Чому Перун
(Стрілець)
у наших предків
був головним
сузір'ям Зодіаку?

Свято Сварога – це свято народин Всесвіту (Різдво, 25 грудня). Уже 24 грудня на зоряному небі з'являється Зоря – Вістунка (Венера), вона сповіщає, що Сонце вступило в головне сузір'я зодіаку – Перуна (Стрільця). З появою перших зірок сузір'я в Ладі народжується немовля – нове Сонце – бог зимового сонцестояння. Під час проходження Сонцем центральних зірок Перуна (1 січня) урочисто святкується народження Місяця (Молодика) – Шедрий вечір. А коли Сонце покидає останні зорі цього сузір'я, народжується Дана, втілена вода – (6 січня). Отже, Сонце, Місяць і Зоря – це діти, народжені у головному сузір'ї зодіаку – сузір'ї прабога Перуна (Стрільця). Ось звідки походить культ Перуна**, який існував на Середньому Дніпрі ще в IV тис. до н.е.

* Ритуали відбувалися до недавнього часу. Звечора проти Різдва плуг вносили до хати й клали під різдвяний стіл, а на Новий рік ходили за плугом, імітуючи оранку, і співали відповідні колядки. У скіфів, як повідомляв Геродот, існував культ Золотого Плуга, що начебто впав з неба.

** Перун (Варуна) – бог усіх індоєвропейців. У сербському, болгарському, чеському фольклорах цей бог має таке саме ім'я, як і у східних слов'ян. Литовці й балтське плем'я пруссів називали його Перкунасом. У скандинавів це Тор, який їздить небом на колісниці, запряженій двома цапами, вивергаючи з хмар іскри і грім. Так само мчить небом, гуркотить і зрошує землю благодатним дощем Параджання – в індійських міфах. (Стрибог – це той самий Перун, що в російській, українській, польській та словацькій мовах означає «блискавка»).

1 січня в сузір'ї Стрільця народжується Місяць – це відбивається в міфічних зв'язках Місяця й Перуна.

Місяць вважався предком народу і символізувався снопом пшениці на покуті напередодні Різдва. Про стародавність культу Місяця свідчать назви цього символічного снопа – Дідух, Коляда, Василя.

Поясніть, чому вірування слов'ян та їхні свята мали астральний характер. Чому центральне місце у віруваннях належало Сонцю?

Усі наші давні свята мали **астральний** характер, тобто були пов'язані з небесними світилами, найбільше з Сонцем.

Людина рано зрозуміла, що Сонце є головним двигуном і джерелом життя на Землі. В українській народній поезії Сонце – святе, чисте, праведне, Боже. Щоб удався коровай, співають, щоб він був

Як Бог милий,

Як день білий, як яснее сонечко!

У Коляді за столом сидять три товариші: ясний місячик, світле сонечко, сам Бог небесний. Отже, сонце постійно ставиться поруч із Богом. З найдавнішого часу затемнення сонця вважалося вісником недоброго, ознакою наближення нещастя*.

Місяць теж дуже шанувався – це вічне Боже око. Зорі так само святі й праведні. Усі небесні світила – це одна родина: сонце – жінка, місяць – чоловік, молодий, а зорі – то дітки. Так співається в наших колядках.

Одна з найдавніших язичницьких богинь Лада – богиня гармонії в природі, любові, мати-годувальниця Миру (світу людей). Лада – мати близнят Лелі (Дани) – втіленої води і Полеля (Леля) – втіленого світла. Богиня-мати, що породила першопочатки світобудови – вогонь і воду, – була початком Всесвіту. Цілком імовірно, що в первісні часи ім'я богині Лади звучало дещо інакше. Можливо, воно звучало як Рада (Ра-Да) і означало

* У святковому ритуалі було багато сонячних емблем – білий кінь, яйце. Великодне червоне яйце (крашанка) набуло особливо великої пошани. Коли сонце заходило, його проводжали з сумом, захід став недобрим місцем, схід – навпаки – блаженна сторона. Це вічне світло й тепло, це – Рай, Ірій (Вирій). Тут, на сході, живуть і померлі, рахмани чи брахмани. Хто молиться богам, має молитися на схід, а особливо вранці, бо вранішнє сонце, добре виспане й викупане, завжди милостиве. Треба дбати, щоб схід сонця не застав вас сплячим.

Згадайте,
що таке «Веди».

«Сонце-Вода»*. Обрядову пісню «А ми просо сіяли, сіяли, Ой, Див, Ладо, сіяли, сіяли...» Потебня О.О. датував ще добою вед (IV тис. до н.е.).

Леля відома й під іменем Дана або Тана. Це богиня рік. Виникнення культу Дани датується доіндоевропейською добою, про неї збереглися доісторичні пісні. П'ятниця вважалася днем Дани. У цей день не можна було працювати. Символом Дани була липа, як водну богиню її символізував вуж (змія). Культ Дани був поширеним із пізнього палеоліту аж до XX ст. н.е. Від імені Дана походять назви річок Дніпро, Дністер, Дон, Дунай, Двіна, Донець. Слово «Дана» – складне: да – «вода» і на – «нення» означають «Вода-Мати».

Дана (Леля) – богиня багатьох народів – була жіночим началом Всесвіту. У слов'ян вона звалася також Дівою.

У Києві на Подолі
існувало капище
на честь бога
Волоса. Чим,
на ваш погляд,
можна пояснити
побудову на цьому
місці у християнські
часи Введенської
церкви?

Волос – один із найдавніших богів, мав також ім'я Тур. Божество існувало ще в IV тис. до н.е., коли точка весняного рівнодення визначалася в сузір'ї Тільця і це сузір'я було головним божеством Східного Надсередземномор'я та інших давніх цивілізацій.

Люди давно помітили, що кліматичні явища й зміни пір року пов'язані з розташуванням небесних світил. Це й зумовило постійне спостереження за зоряним небом та розвиток **космогонії** й астральної міфології. Особливу увагу стародавні астрономи звертали на зодіакальне сузір'я, під знаком якого щорічно наставала весна (відбувалося весняне рівнодення). Це сузір'я вважалось великим божеством, яке люди часто ототожнювали з якоюсь твариною. Ця тварина в деяких народів була їхнім тотемом. «Точка весни» повільно пересувається через усі 12 сузір'їв за 25 870 років. «Точка весни» перебуває в одному сузір'ї, а потім пересувається в інше, відтак воно стає головним і починає відігравати провідну роль в астральній міфології народів. У 6680–4400 рр. до н.е. зодіак очолювало сузір'я Близнюків, у 4400–1710 рр. до н.е. – сузір'я Тільця, у 1710 р. до н.е. – 20 р. н.е. –

* Є й відповідні **гідроніми**: лісове озеро під Києвом має ще й давню назву Води Ради. Є в Україні річка Лада – притока річки Танви (Тани-Дани) й річка Ладава – притока Дністра.

Згадайте біблію:
кого вилили
із золота і стали
знову поклонятися
йому ізраїльтяни,
коли Мойсей,
який вивів їх
із Єгипту,
затримався
на горі Синай?

Яку тварину вони
принесли в жертву
під час своїх
релігійних обрядів?

Ким були перші
учні Ісуса Христа?

Наведіть приклади
залишків анімізму,
що зустрічаються
в усній народній
творчості.

сузір'я Овна, з 20 р. н.е. по 2003 р. – сузір'я Риб. Особливими сузір'ями зодіаку вважалися ті, через які Сонце проходило за півроку сільсько-господарських робіт, тобто від весняного рівнодення до осіннього – їх було 7. Щорічні спостереження головного сузір'я спричинили виникнення стародавніх наук: **астрології**, магії.

Сузір'я Тільця має ще одну давню назву – Волосожар, що означає Небо Волоса, або Небо бога Вола. Цю назву можна віднести до епохи доіндоевропейської спільноти племен, які жили на території України. У IV–III тис. до н.е. Тілець-Волос-Тур був грізним владикою інших богів. У ті часи найпочеснішим найменням Сонця було Яр-Тур – Сонце-Бик. Величальне звертання Яр-Тур збереглося на Середній Наддніпрянщині до часів Київської Русі.

Первісна віра була необхідна людині на кожному кроці, бо була міцно пов'язана з її працею, життям. Людина вірила, що все навкруги неї живе: народжується й помирає, почуває, розуміє, має свої бажання, бореться за своє існування, а тому до природи людина ставилась, як до живої істоти, вірила, що вона одухотворена (має душу). Ці вірування були настільки глибокі, що сліди їх і досі є в наших піснях, казках, загадках, приказках, у повсякденній мові.

Живі духи панували над певними ділянками природи, людина хотіла жити з ними у повній злагоді, бо вони могли допомагати, але могли й мститися. Шанувалося в навколишній природі все, від чого людина залежала у своєму щоденному житті: небесні світила (сонце, місяць і зорі); природні стихії (вогонь, вода, земля, повітря), а також світи (рослинний, тваринний, мінеральний).

Дуже шанувалися стихії.

Вогонь походить від Сонця, тому його здавна обожнювали, називали Сварожичем. Слов'яни вклонялися вогню. Дуже шанували родинне (домове) вогнище, вважали, що воно зберігає щастя дому. Вогонь – святий, не можна на нього плювати, говорити при ньому непристойності. Не можна вимітати під брудним віником.

Уклоніння вогню збереглося у багатьох обрядах, у мові, в усній народній творчості (наведіть приклади).

З якого часу наші предки почали шанувати й обожнювати Землю?

Земля – наша мати, вона родить усе, що потрібне для життя, тому шанували й обожнювали її з дуже давніх часів. Не можна без потреби бити палицею по землі, бо їй боляче, їй обов'язково треба давати спокій, щоб вона відпочила. Здавна має епітети шани: «свята», «праведна», «Божжа». Камінь здавна став об'єктом поклоніння, особливо той, що був незвичайним.

Вода – свята, чиста. Слов'яни приносили жертви річкам, озерам, болотам, криницям. Вода очищає людину від гріхів. Роса – це здоров'я, вона завжди цілюща. Воду з річок до неба подає веселка-райдуга. Вода йде у хмари, а звідти падає дощем. Дощ – наслідок єднання Неба з Землею. Вода мала магічну силу. В річках та озерах живуть водяник та русалки, у болотах – болотяники.

Повітря завжди наповнене духами, серед яких є і добрі, й злі. Люди їм поклонялися.

Які ви знаєте легенди, перекази про дерева, квіти, трави?

Слов'яни, як й інші індоевропейські народи, шанували дерева, трави, звірів, птахів. Деякі з дерев, особливо великого розміру або якоїсь незвичайної форми, пошановувалися з глибокої давнини. Дуб, бук, липа вважалися священними, бо їх любили боги й жили на них. Наші предки поклонялися як окремим деревам, так і цілим гаям. Про всі дерева існує багато різних легенд, переказів, що розповідають про їхній характер та роль у житті людини. Дерево живе, воно навіть розмовляє. У лісі живе і усім керує лісовик. Він тут господар. Це він кричить у лісі, лякає людину, збиває її з дороги і змушує блукати.

Наведіть приклади залишків тотемізму, що збереглися в наших обрядах, казках.

Трави і квіти, особливо цілющі, наділялися чудодійними, магічними, часто справді казковими силами. Багато з них стали різними символами людського буття – молодості, вірного кохання, міцного здоров'я, щасливої долі, розлуки, журби тощо.

Шанування звірів теж бере початок із тих далеких часів. Деякі звірі ставали покровителями людей, роду або племені – тотемами. Такого звіра не можна вбивати, його треба добре годувати, йому слід усіляко догоджати – тоді він буде допомагати. Залишки тотемізму збереглися в наших обрядах, казках.

Родинний культ

Від часів індоевропейської спільноти існував родинний культ. Невгасимий вогонь на домашньому вогнищі здавна був головною святинею дому – він беріг його щастя і всіх членів родини. Ось чому піч стала ритуальною – це родинний вівтар, де мешкають боги родинного вогнища. Призначення жінки – оберігати його, а значить берегти свою родину.

Поясніть значення та походження слова «відцуратися».

Давні слов'яни вірили у життя після смерті, у безсмертя душі, яка відлітає у Вирій, де має місце вічного спокою. Вірячи в очисну силу вогню, померлих спалювали, справляючи тризну, а попіл ховали в посудинах-урнах. Пращурів (предків) обожнювали. Чур (Шур) був охоронцем роду або й племені.

Був у слов'ян свій релігійний календар, пов'язаний з природою та хліборобським заняттям протягом року. Усі свята об'єднувала спільна ідея: вшанування сонця й сонячних богів, боротьба літа з зимою, тепла з холодом, тобто все те, що становить основу хліборобства. Стародавній святковий обряд був широкий і багатий, від нього й сьогодні дещо залишилось, особливо обрядові пісні – веснянки, гаївки, купальські пісні, колядки, щедрівки та ін.

Святилища, храми

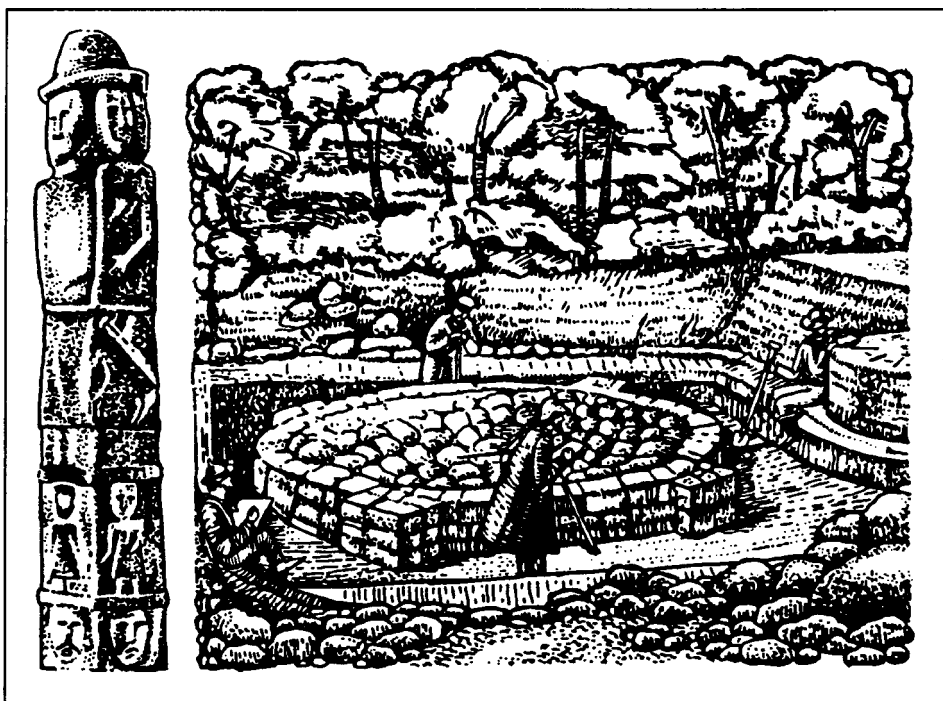
Назвіть основні свята релігійного календаря наших предків.

Залишки святилища, де, мабуть, відбувалося новорічне ворожіння на врожай, досліджені в с. Лепесівці Білогір'ївського району Хмельницької області. В одній із будівель селища стояв жертovníк, споруджений з глини й розбитого посуду, серед якого були дві вази. Орнамент на вінцях однієї з них академік Б. Рибаків розшифрував як давній землеробський календар. Вінця вази поділено на 12 секцій, у кожній з яких зображено характерні для даного місяця явища природи (літнє та зимове сонцестояння, весняне рівнодення) або ж сільськогосподарські роботи, які необхідно проводити в певні місяці.

Арабський письменник X ст. Ібн-Даста писав про слов'ян: «Усі вони були ідолопоклонниками». Ідолів ставили просто неба на пагорбах, берегах річок, по гаях або в будівлях-святилищах, храмах. Ідоли були різні. Наприклад, у Києві князь Володимир поставив Перунового ідола, який був дерев'яним, голова срібна, а вуса золоті.

У 1908 р. український археолог В.Хвойка здійснював археологічні розкопки на місці

давнього Києва і виявив стародавнє капище — місце, де приносилися жертви богам. Було знайдено велику кількість кісток і черепів тварин, головним чином свійських.

Збручанський ідол та язичницьке капище на Старокиївській горі.

«У краях слов'ян були будинки, що шанувалися ними..., був у них храм на горі, про яку писали філософи, що вона одна з найвищих гір у світі. Про цей храм є оповідання — про якість його будівлі, про розміщення різноманітного каміння і про їхній колір, про дірки, зроблені в горішній його частині, і що в цих дірках зроблено, щоб наглядати за сходом сонця, про покладене туди дорогоцінне каміння і про знаки в ньому, які вказують на майбутні події й застерігають від випадків перед тим, як вони збудуться, про звуки, що їх чути в горішніх його частинах, і про те, що з ними робиться, коли вони слухають ці звуки».

Аль-Масуді, арабський письменник X ст.

Волхви

Яку ще функцію, крім відправлення релігійного культу, виконували храми?

При храмах були жерці — волхви, служники язичницького релігійного культу. Волхви були носіями глибокої таємної мудрості (слово «волхв» означає — мудрий). Самі волхви твердили, що перебувають у зносінах із богами. Люди вірили в це, бо вони лікували хворих, пророкували, знали, чим і як уласкавити богів, дбали про

Як сучасна
православна
церква ставиться
до ворожби,
замовлянь?

дотримання законів. Волхви були у великій пошані.

Ворожба, закляття, замовляння були складовою частиною релігії. Належно й своєчасно сказане слово має велику й чудодійну силу – лікує, приносить добро або, навпаки, сильно шкодить. Мистецтвом цим володіли волхви.

Старі тексти молитов не дійшли до нас, але рештки їх залишились у стародавніх замовляннях та заклинаннях.

Ібн-Даста – наводить найстарішу молитву слов'ян. Під час жнив слов'яни беруть ківш проса, підіймають до Неба й моляться: «Господине, ти давав нам поживу, дай же нам і нині її по достатку!»

Знання, мистецтво

Розвиток землеробства й ремесла, спостереження за природою зумовили розвиток знань. Значний інтерес становлять знахідки знарядь, які дослідники вважають хірургічними інструментами: ланцети, щипці тощо.

На деяких уламках черняхівських посудин та кістяних виробах виявлено грецькі й латинські літери.

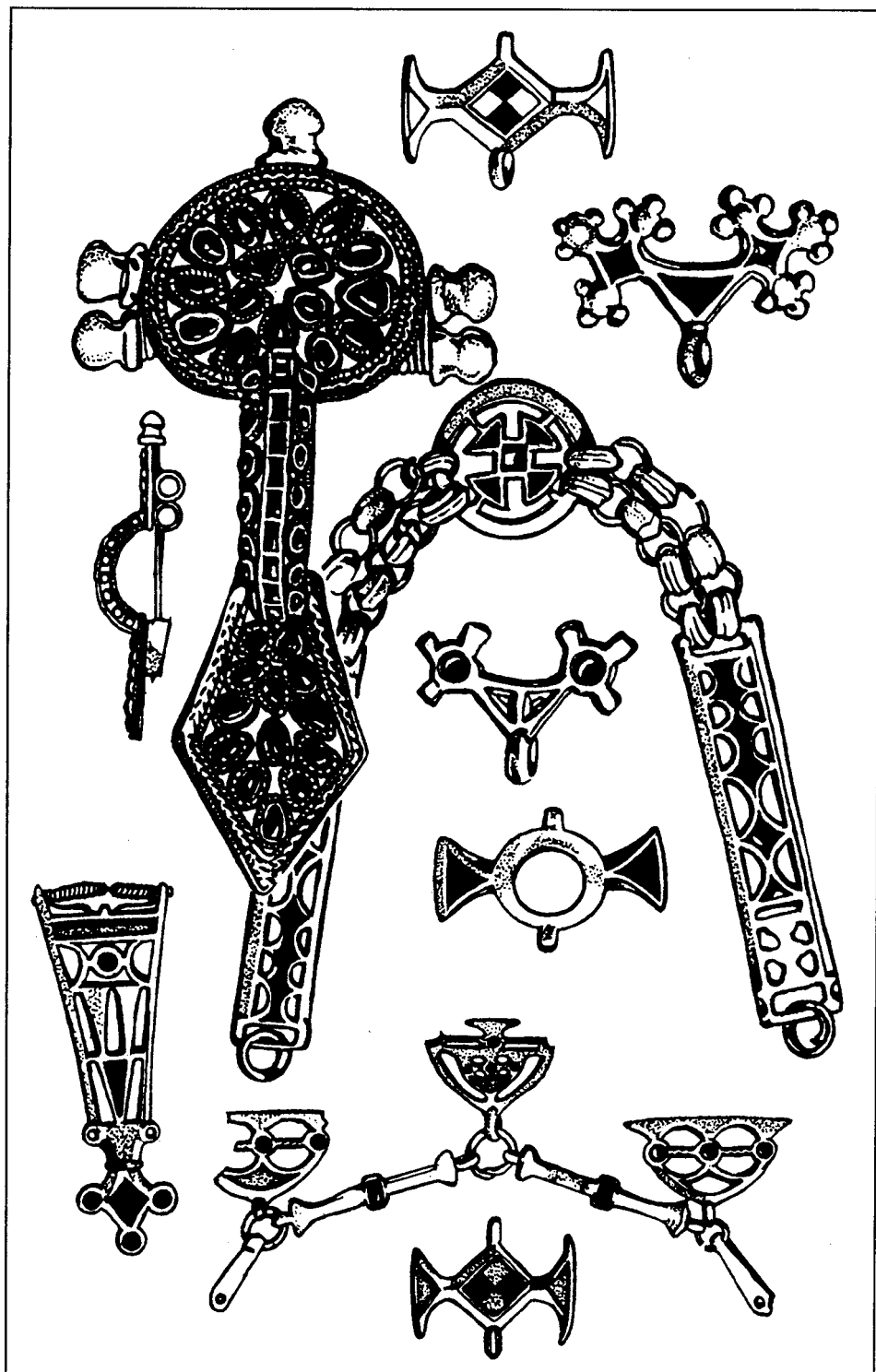
У слов'ян існували різні види мистецтва, але найбільше збереглося пам'яток ужиткового мистецтва. Предмети особистого вжитку прикрашались орнаментами, виготовлялись у вигляді людей, тварин, птахів.

Візантійський історик VII ст. Феофілакт писав про взяття в полон візантійцями трьох слов'янських гусярів, що дає певне уявлення про музичне мистецтво.

Давні літописи свідчать, що слов'янські племена не були однорідними щодо своєї культури, мали відмінності й у віруваннях: божества, яким вони поклонялися, часом різнилися й мали інші імена. Але основа – поклоніння силам природи (язичництво) – була спільною.

Чим пояснюється
те, що слов'янські
племена мали
відмінності
у культурі
й віруваннях?

У стародавніх слов'ян було вироблено цілу систему вірувань, проте від них ми маємо лише розрізнені фрагменти й відновити їх повністю уже, мабуть, неможливо. Але навіть те, що вдалося зберегти в народній пам'яті протягом тисячолітнього переслідування й нищення, свідчить, що давні слов'яни мали високу духовну культуру.

Словничок

Зодіак – сукупність розміщених уздовж екліптики 12 сузір'їв, через які пролягає річний шлях видимого руху Сонця.

Гідроніми – власні назви річок, озер.

Космогонія – розділ астрономії, що вивчає походження й розвиток небесних тіл та їхніх систем.

Астрологія – система знань про взаємозв'язок небесних тіл, явищ.

Погляд історика

«...У всіх племен індоєвропейського коліна лежить в основі один спільний запас вірувань і слів, який згодом, у кожного племені розвинувшись по-своєму, і владнався осібно у кожного».

Михайло Максимович.

«Віра народу лежить в основі його культури... Сучасної духовної культури українського народу належно й глибоко ніхто не зрозуміє, коли він не знає його вірувань дохристиянських».

Митрополит Іларіон (Іван Огієнко).

«На відміну від грецької міфології, котра вже з VII ст. до н.е. стала об'єктом літературної обробки і творчого збагачення жерцями, поетами, письменниками і спеціальними міфографами, слов'янська міфологія як «життя богів» залишилась неописаною».

Борис Рибаков.

Перевірте себе!**Запам'ятайте дати!**

X ст. – письмові згадки про дохристиянські вірування слов'ян в арабських письменників Ібн-Даста, Аль-Масуді.

1908 р. – український археолог В.Хвойка розкопав на київському дитинці давнє капище.

◀ **Вироби ювелірного мистецтва із Середньої Наддніпряни.**

1. Що таке світогляд? На основі чого він формується?
2. Яким був світогляд стародавніх слов'ян?
3. Що таке язичництво?
4. Чому в літературі зустрічаються різні трактування пантеону основних богів слов'ян та їхніх функцій?
5. Доведіть, що давні слов'яни мали високу духовну культуру.
6. Як ви думаєте, що втратили ми, загубивши уявлення та вірування наших предків?
7. Що свідчить про астральний характер вірувань та обрядів слов'ян?
8. Чому наші предки приділяли таку велику увагу небесним світилам (яким саме?), стихіям (яким саме?), рослинному та тваринному світу?
9. Поясніть значення термінів: «поганство», «релігія», «віра».
10. Леся Українка в драмі-феєрії «Лісова пісня» прекрасно описала божків природи: водяних, лісових, домових духів. Знайдіть ці описи. Поясніть, чому поетесі вдалося передати вірування волинян.
11. Митрополит Іларіон стверджує, що й нині в багатьох народів світу, зокрема й українців, панує двовір'я – поєднання дохристиянської віри з вірою Христовою. Чи згодні ви з цим? Наведіть докази.

Зробимо висновки

Отже, ми ознайомилися з давньою історією України, яка є складовою всесвітньої історії і відображає загальноісторичні закономірності.

Уже в палеоліті територія України була залюдненою. Особливо сприятливі природні умови склалися на наших землях у післяльодовиковий час, вони прискорювали появу й розвиток стародавніх суспільств, які, підтримуючи плідні контакти з сусідами, зробили значний внесок у світову цивілізацію. Саме тут містився, можливо, найдавніший центр приручення бика і свині, а згодом і коня.

У Північному Причорномор'ї склалася одна з основних груп давніх індоевропейців. Трипільська археологічна культура ставить Україну в один ряд із найдавнішими світовими цивілізаціями. Пізніше частина Правобережжя стала прабатьківщиною слов'янства. Починаючи з античної доби, територія України та її населення належали до Ойкумени, тобто відомого залюдненого світу. Біблія окреслює обшири «цивілізованого світу» – від Індії до Іспанії (зі сходу на захід) і від Сомалі-Ефіопії до Скіфії-Кімерії (з півдня на північ).

В античні часи Скіфія, що займала практично всю територію нинішньої України, була пов'язана з Елладаю міцними політичними й економічними відносинами: Північне Причорномор'я стає батьківщиною для частини еллінської цивілізації.

Найважливішою подією давньоукраїнської історії першої половини I тис. н.е. була поява на історичній арені слов'ян, які за дуже складних умов витримали і сарматську експансію, і готський похід, і навалу гунів, й інші випробування. Згодом вони консолідувалися у племенні об'єднання, які переросли у племенні князівства і стали першими державними утвореннями східних слов'ян.

Отже, з найдавніших часів розвиток території України був складовою частиною еволюції людства. Провідними рисами життя її населення були:

- безперервність економічного розвитку – від привласнюючого господарства мисливців і рибалок до відтворюючого землеробсько-скотарського;

- зародження державотворчої традиції, яка, на думку вчених, губиться у віках і відтоді ніколи не переривалася;

- розвиток світогляду – від перших спроб осягнення навколишньої дійсності до цілісного сприйняття людини і природи, до обожнення душі, природного циклу, вираженого в «законі».

Населення, що проживало на території України, починаючи з палеоліту, пройшло у своєму розвитку той самий історичний шлях, який був притаманний його південним сусідам – близькосхідним цивілізаціям, лише трохи «приглушений» місцевими умовами.

Перевірте себе!

1. Назвіть хронологічні рамки давньої історії України.
2. Які джерела вивчення давньої історії ви знаєте?
3. Назвіть найважливіші риси первісного суспільства.
4. На які періоди поділяють історію первісного суспільства археологи? Що покладено в основу цього поділу?
5. Який вплив на життя та розвиток людини справили зміни у природно-кліматичних умовах?
6. Як вплинув природно-географічний фактор на формування способу життя первісного населення на території України?
7. Визначте причини кризи привласнюючого господарства та зародження відтворюючого.
8. Що таке «неолітична революція»? Схарактеризуйте її результати.
9. Коли і де виникають перші державні утворення на території України? Розкажіть про них.
10. Схарактеризуйте етапи розвитку слов'ян на території України.

Дати. Події

Близько 1 млн р.т. – поява перших гомінідів (архантропів) на території нинішньої України.

150–100 тис. р.т. – поява неандертальця.

40–35 тис. р.т. – поява «людини розумної» – кроманьйонця.

Близько 1 млн р.т. – X тис. до н.е. – палеоліт.

IX–VI тис. до н.е. – мезоліт.

VI–IV тис. до н.е. – неоліт.

IV–III тис. до н.е. – енеоліт.

Кін. V – поч. IV тис. до н.е. – сер. III тис. до н.е. – трипільська археологічна культура.

II тис. до н.е. – поч. I тис. до н.е. – бронзовий вік.

Поч. I тис. до н.е. – IV ст. н.е. – ранній залізний вік.

IX–VII ст. до н.е. – існування племінного союзу киммерійців.

VII–III ст. до н.е. – Скіфська держава. Велика Скіфія.

514 р. до н.е. – війна скіфів з перським царем Дарієм I.

III ст. до н.е. – поч. IV ст. н.е. – Мала Скіфія.

VII ст. до н.е. – IV ст. н.е. – антична епоха у Причорномор'ї.

V ст. до н.е. – IV ст. н.е. – Боспорське царство.

III ст. до н.е. – III ст. н.е. – ранньодержавне утворення Сарматія.

370–375 рр. – нашествя гунів, падіння Готської держави, Боспорського царства, Малої Скіфії.

I ст. н.е. – перші письмові згадки про слов'ян.

III ст. до н.е. – II ст. н.е. – зарубинецька археологічна культура.

II ст. н.е. – поч. VI ст. н.е. – черняхівська та київська археологічні культури, Антський військово-політичний союз.

V–VII ст. н.е. – пеньківська і празько-корчацька археологічні культури.

IV–VI ст. н.е. – Велике переселення народів.

РОЗДІЛ

2

КИЇВСЬКА
РУСЬ

§ 15

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У
VII–IX ст.**Племінні
союзи східних
слов'ян**Прослідкуйте
на карті
розселення
східнослов'янських
племен.

Підрунтям східнослов'янської державності були великі племінні об'єднання. Давньоруський літопис не тільки зберіг назви найбільших із них, а й дав у загальних рисах уявлення про їхнє розселення.

Словени (ільменські) жили на берегах озера Ільмень, кривичі – у верхів'ях Дніпра, Волги й Західної Двіни, полочани – між Прип'яттю та Західною Двіною, на річці Полоть, радимичі – на річках Сож і Березина, дреговичі – на Прип'яті, поляни – в Середньому Подніпров'ї, дерев'ляни – по течії правих притоків Прип'яті, дуліби – у басейні Західного Бугу, хорвати – в Прикарпатті, уличі й тиверці – між Південним Бугом і Дністром, сіверяни – на Лівобережжі, а на північ від них, на Оці – в'ятичі. Ці племінні об'єднання вчені відносять до VII–IX ст.

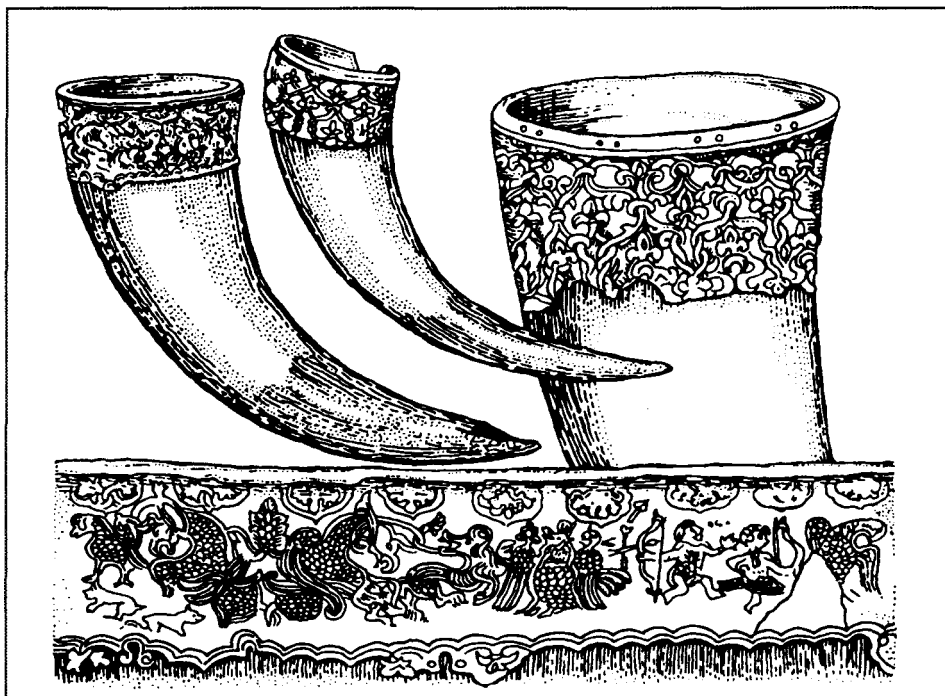
**Зміни
у господарстві**Згадайте, що таке
родова та
сусідська общини.

У східних слов'ян відбулися суттєві зміни у розвитку провідної галузі сільського господарства – землеробстві: розширюється орне землеробство, знаряддя праці урізноманітнюються, зростає кількість вирощуваних сільськогосподарських культур. На місці патріархально-родової общини виникає нова територіальна, сусідська община, яка ґрунтується не на кровній спорідненості,

а на спільному володінні землею. До територіальної общини входили не лише кровні родичі, а всі, хто жив на території даного селища. У такій общині землі – поля, ліси, луки – були власністю всієї общини, орні ж землі наділялися в індивідуальне користування окремим сім'ям.

Разом із землеробством та скотарством значного розвитку набувають ремесла – залізоробне, ювелірне, гончарне. Утворюються окремі ремісничі центри. Поряд із ними формуються адміністративні, військові, господарські, релігійні центри, які згодом перетворювалися на міста.

*Два ритони
з тулячих рогів
із кургану
Чорна Могила
(Чернігів).*

Зміни у суспільному устрої

Згадайте,
що таке приватна
власність.

У східних слов'ян уже відомі різні категорії племінної знаті – старійшини, **князі**. Їм належать пишні поховання, скарби, а також укріплені поселення – городища. У цей час їхня влада поступово стає спадковою. Виділяється також **дружина** – професійні воїни.

Розвиток землеробства, ремесел, торгівлі спричинив появу приватної власності, якою поступово заволоділа племінна верхівка (старійшини та князі). Розпочинається процес «окняжіння земель». Одночасно проходив

процес об'єднання окремих племен у військово-політичні союзи, які, в свою чергу, могли об'єднуватися в більші й могутніші. Поступово формуються територіальні політичні союзи племен державного типу.

За повідомленням арабських та давньоруських літописців, саме у цей період у Прикарпатті виникає перше східнослов'янське могутнє державне утворення. До цього часу також відносять існування Антського племінного союзу.

Слов'янський ювелір-ливарник VI–VII ст. за роботою.

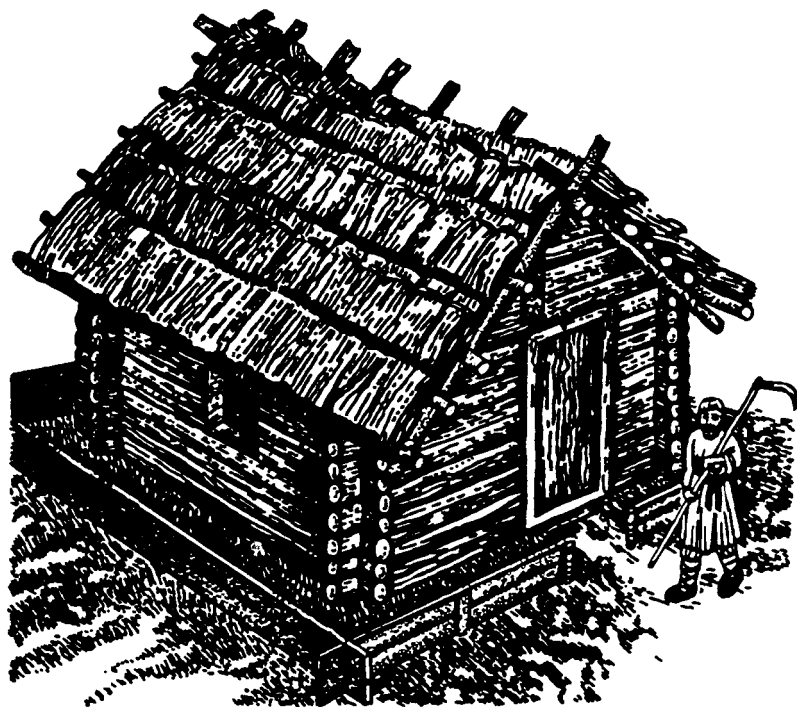
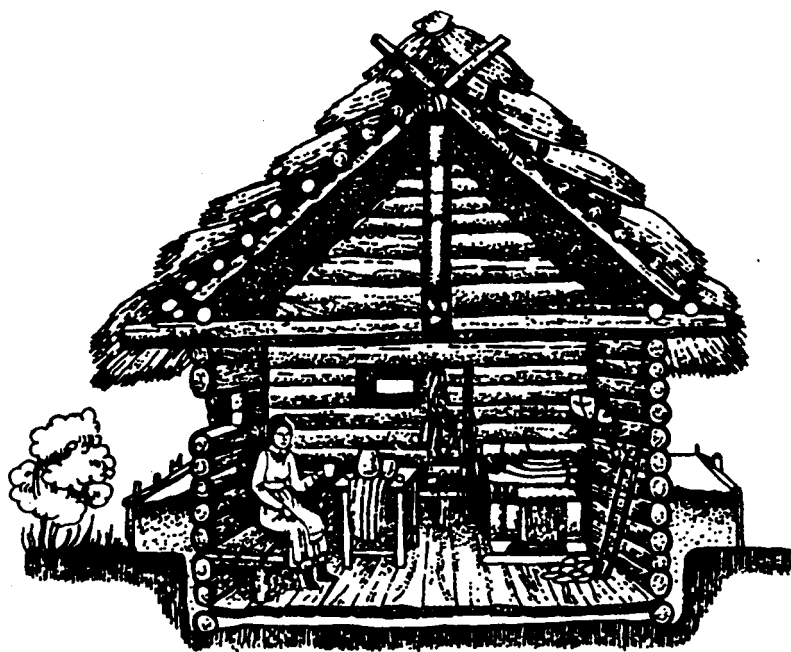
Арабські джерела вказують на існування в цей час трьох великих державних об'єднань у

східних слов'ян наприкінці VIII–поч. IX ст.: Славії (Новгородська земля), Куявії (полянське об'єднання в Середньому Подніпров'ї, де правили нащадки Кия) і Артанії (Арсанії), яку більшість дослідників ототожнює з Тмутараканською Руссю (район Тамані).

Пригадайте,
що таке держава.

Таким чином, розвиток господарства, поява приватної власності, зосередження її в руках родоплемінної знаті, влада якої стає спадковою, поява політичних центрів земель, постійна небезпека зовнішнього нападу – основні чинники утворення держави у східних слов'ян.

Отже, східні слов'яни перебували у своєму розвитку на перехідному етапі від первісного суспільства до феодального.

Князь Кий – легендарний старший брат

«Поляни жили окремо й володіли своїми родами. І до того вони жили родами, кожен на своїх місцях. І були три брати. Одному ім'я Кий, другому – Шек, а третьому – Хорив, і сестра їхня – Тибідь. Сидів Кий на горі, де тепер узвіз Боричів. А Шек сидів на горі, яка зветься нині Щекавицею. А Хорив на третій горі, від нього вона прозвалася Хоревицею. І збудувати вони місто в ім'я старшого брата свого і нарекли його Кійв».

«Повість минулих літ».

Так протягом віків звучить для нас ім'я цього князя у найменні найпрекраснішого й найдавнішого міста на Дніпрі – столиці нашої Батьківщини.

Отже, хто він, Кий?

Постать цього князя й донині залишається загадковою в нашій історії. І річ не тільки в тім, що 15 століть минуло з часу його життя, а і в тім, що

*Літописець
за роботою. Мініатюра
з Радзивілівського
літопису.*

про нього до нас дійшли надто фрагментарні, короткі письмові повідомлення. Деякі з них подає давньоруський літопис «Повість минулих літ». Отож, знову звернемося до джерела:

◀ Житло
ранніх слов'ян.

«Був круг міста ліс та бір великий, і ловився там всякий звір, і були мужі мудрі й тямущі, а називалися вони полянами».

Поляни

Отже, Кий був князем східнослов'янського племінного союзу полян й жив «одноосібно і володів родами своїми». Територією їхнього розселення були межі Київського Подніпров'я (літописець зазначав, що поляни «сиділи по Дніпру... по горах сих»).

Але літописець не обмежився легендою про заснування міста. Він повідомляє і більш конкретні факти біографії Кия, вступає у суперечку з давніми новгородськими авторами про його походження, аргументовано доводячи його знатність та спростовуючи вигадки новгородців щодо цього.

«Дехто, не знаючи, каже, що Кий був перевізником коло Києва, мовляв, був перевіз з того боку Дніпра; тим-то й говорили: «На перевіз на Київ». Але якби Кий був перевізником, то не ходив би він на Царгород. А Кий князував у своєму роду і ходив до царя грецького, і той, переказують, зустрічав його з великою шанобою та почестями».

Чому стародавній літописець хотів переконати читачів у тому, що Кий не був простим перевізником?

Аналізуючи письмові джерела, відомий український учений М.Брайчевський спробував звести всю інформацію і відтворити біографію легендарного Кия. Зауважимо, що це лише спроба вченого зробити власну реконструкцію біографії князя.

Походив князь Кий із «східнослов'янського племені» білих хорватів, які в середині I тис. н.е. входили до полянського племінного союзу. Племінною територією білих хорватів було Прикарпаття. Десь у середині VI ст. н.е. білі хорвати були підкорені аварами та увійшли до складу їхньої держави – Аварського каганату.

Згадайте, хто такі авари?

Народився князь Кий у 70-х рр. VI ст. Родина його належала до хорватської племінної верхівки й, можливо, мала родинні зв'язки з правлячою аварською династією. Наш герой підрастив з розумінням того, що рано чи пізно йому доведеться стати зверхником свого народу.

Коли княжичу виповнилось 10–12 років, його, за тогочасним звичаєм, було відправлено до

Для чого були потрібні слов'янські заручники константинопольському імператорові?

Константинополя. Як заручник він виховувався при імператорському дворі. Ймовірно, в ці роки хрестився, оскільки язичнику важко було б розраховувати на успіх при християнському дворі візантійського **цисаря**.

Молодий Кий мав можливість спостерігати політичну боротьбу тих часів: повстання, змови, таємні вбивства, правління **узурпатора**...

На жаль, ми не знаємо, як довго перебував Кий при візантійському дворі та коли аварський **каган** поставив його управителем Хорватії. Це було приблизно в другій чверті VII ст.

Діставши з ласки кагана владу над Хорватією, князь Кий почав готуватися до повстання проти аварського поневолення свого народу. На той час каганат був уже ослаблений і значною мірою втратив колишню могутність. Момент був сприятливим, тому що одночасно спалахнуло повстання західних слов'ян, очолюваних їх зверхником Само. Повстання Кия датується 635 р., воно мало успіх. Князь Кий здобув кілька перемог над аварським військом.

З курсу всесвітньої історії згадайте, що ви знаєте про державу Само.

Коротке повідомлення Нестора-літописця розкриває перед нами складну і багату на події біографію князя, який мав таку сильну та хоробру дружину, що візантійський імператор запрошував його до себе на службу. Хоча імені цього імператора літописець не називає, учені, проаналізувавши свідчення ранньосередньовічних хронік (вірменської та візантійської), дійшли висновку, що служив князь Кий з дружиною візантійському імператорові, ймовіріше, Юстиніанові або Іраклію, оберігаючи кордони Візантійської імперії по Дунаю. Повертаючись зі служби, він спробував закріпитися на Дунаї, де навіть устиг заснувати місто Києвець. Але намірам князя перешкодили (мабуть, не обійшлося без втручання Константинополя) якісь придунайські племена.

Згадайте, як складалися відносини між Візантією та слов'янами.

«Коли ж повертався Кий, то прийшов на Дунай, возлюбив одне місце, і поставив там невеликий городок, і хотів було сісти в ньому своїм родом, та не дали йому навколишні племена; так і донині називають придунайці те городище – Києвець».

Перелічить
фактори, що
сприяли
перетворенню
Києва на центр
східнослов'янської
держави.

Головним осередком володінь князя Кия стала Середня Наддніпрянщина, антська земля, яка своїм південним кутом сягала аж Дунаю.

Тут, поблизу злиття річок Прип'яті та Десни з Дніпром, він заклав свою столицю, якій судилося стати центром найбільшої держави середньовіччя.

Слід зазначити, що вибір був напрочуд вдалим. Київ був міцним ключем до Верхньої Наддніпрянщини, ніби замикаючи водні шляхи вздовж самого Дніпра, а також Прип'яті та Десни. Таке географічне розташування князівської резиденції робило Київ природним центром цілої Східної Європи.

Важливим було і те, що Київ засновано на межі трьох великих племінних утворень – полянського, деревлянського та сіверянського.

Яку археологічну
пам'ятку давніх
слов'ян розкопав
у «городку Кия»
В.Хвойка?

За літописом, ще напр. V ст. – на поч. VI ст. на землях східнослов'янського племені полян зводиться поселення, яке згодом стає відоме як «городок Кия». «Городок» був невеличкою, площею всього 2 га, придніпровською фортецею. Поступово місто набувало значення міжплемінного політичного та культурного центру, навколо якого визрівало східнослов'янське політичне об'єднання – ранньодержавний союз.

Які ще джерела,
крім літопису,
свідчать про
заснування Києва
у V ст.?

Будівництво укріпленого городища на Старокиївській горі, названого на честь князя Києвом, свідчило про зростаючу військово-політичну міць дніпровських слов'ян.

Заснування Києва знаменувало початок нового періоду в історії нашого народу – епохи Київської держави, що полишила блискучий слід в історії середньовічної Європи.

Повернувшись до Києва після подій на Дунаї, князь Кий помер.

Політична діяльність східнослов'янського князя засвідчує зростання ваги східного слов'янства та ролі Києва як територіального й політичного ядра, навколо якого складалося ранньодержавне об'єднання – Руська земля. На чолі цього об'єднання стояла місцева правляча династія Кийовичів.

Словничок

Літопис – хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їхнім сучасником.

Князь – глава роду, племені, який стояв на чолі військової дружини, згодом – правитель держави.

Дружина – воїни, котрі складали постійну військову силу князя, брали участь в управлінні князівством.

Федерація – об'єднання племен, родів під спільною верховною владою.

Цісар – назва імператора.

Узурпатор – особа, що захоплює владу або привласнює чужі права.

Каган – найвищий титул племінного вождя, згодом титул глави держави у тюркських народів.

Погляд історика

Київ був кінцевим або початковим центром торгівлі. Він був зорієнтований на Візантію, а його головною артерією були середня і нижня течії Дніпра. Лише в такому пункті могли з'явитись і ідея, і необхідність, і можливість підпорядковувати навколишні території для збирання данини й наступного її збуту у Візантії.

Олексій Толочко, Петро Толочко.

Перевірте себе!**Запам'ятайте дати!**

VII–IX ст. – період слов'янських племінних союзів та формування держави у східних слов'ян.

1. Які зміни відбулися в економічному житті та суспільному устрої східних слов'ян на рубежі VIII–IX ст.?
2. Вкажіть причини виникнення держави у східних слов'ян.
3. Назвіть перші східнослов'янські державні утворення.
4. Розкрийте значення заснування Києва для подальшого розвитку східнослов'янських племен.

§ 16**СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВИ З ЦЕНТРОМ У КИЄВІ**

У IX ст. внаслідок тривалого розвитку східнослов'янського суспільства, збагаченого досвідом сусідніх народів, склалась одна з найбільших держав середньовічної Європи. Її історичним ядром було Середнє Подніпров'я, а столицею (центром) – Київ. Тому й назва її – Київська Русь.

У «Повісті минулих літ» під 882 р. київськими князями названі Аскольд і Дір.

«Сонцеподіб- ний» князь Аскольд

Прочитайте
у «Повісті
минулих літ»
про походження
Аскольда та Діра.

З князями Аскольдом і Діром нас знайомить давньоруський літопис, в якому йдеться про їхній прихід до Києва. Вчені спростували варязьке походження князів Аскольда та Діра і твердять, що вони були нащадками напівлегендарного Кия, прямими та законними спадкоємцями київського престолу. Аскольд був останнім представником першої **династії** давньоруських князів, що змінив при владі полянського князя Діра.

У сер. IX ст. Русь, як вважають учені, була могутньою державою на сході Європи, помітно впливала на тогочасне міжнародне життя. Піднесення її було пов'язане з князюванням Аскольда, який провадив далекоглядну й сміливу політику, спрямовану на зміцнення держави.

Заради посилення авторитету своєї влади київський володар прийняв титул «кагана», чим формально поставив Русь на один щабель із найсильнішими тогочасними державами – Візантією та Хозарією.

«Аскольдове хрещення» Русі

Важливим актом внутрішньої політики київського князя Аскольда була спроба запровадження на Русі християнства як офіційної релігії. Про цю подію під роком 860-м нам повідомляють візантійські джерела. Але спроба ця успіху не мала.

Аскольд провадив активну зовнішню політику. За його правління Русь міцно утвердилася на узбережжі Понту (Чорного моря), який у тогочасних джерелах не випадково дістав назву «Руського моря». Головний напрям політичних інтересів князь спрямовував на південь та південний схід, де були розташовані найбільші на той час держави.

Походи Аскольда

Чому,
на вашу думку,
руське військо
допомогло
населенню Грузії
відбити
наступ арабів?

У 852–853 рр. руське військо на прохання санарійців (населення Кахетії – східної Грузії) бере участь у відбитті арабського наступу в Закавказзі. У 864 р. (або 865) київська дружина досягає міста Абесгун в Ісфагані – іранській провінції на південному березі Каспійського моря. Руських купців часів правління Аскольда добре знали у Багдаді – уславленій столиці Арабського халіфату.

Найважливішою акцією зовнішньої політики князя Аскольда були його знамениті походи проти Візантії – 860, 863, 866, 874 рр.

Навесні 860 р. візантійський імператор Михайло III на чолі 40-тис. війська вирушив у глиб Малої Азії для боротьби з арабами. Цим вирішили скористатися русичі, які 18 червня 860 р. рано-вранці на своїх човнах увійшли у бухту Золотий Ріг і висадили десант, розпочавши облогу столиці Візантії. Скоро сюди ж прибули руські війська, що виступили суходолом із Києва.

Імператорові довелося повернути назад. Незважаючи на небезпеку потрапити до полону, Михайло III проник до міста і став організовувати його оборону. Але русичам бракувало сил для штурму (у них не було стінобитних машин). Відтак імператор розпочав переговори, які завершилися тим, що русичі зняли облогу. За це імператорові довелося сплатити великий викуп. Згодом до Константинополя прибули послы русичів із проханням надіслати до Києва єпископа для прийняття князем та дружиною праведної віри.

Ось як повідомляють про похід 860 р. джерела:

Яка була мета
воєнних
походів Русі
проти Візантії?

«Рушили Аскольд та Дір на греків війною і прийшли в чотирнадцяте літо правління Михайла. Цар же був у поході на східних землях, коли прислали йому звістку, що Русь іде на Царгород. І цар повернувся. Аскольд і Дір обступили місто двомастами кораблями, списами підперли стіни Царгорода. Цар ледве пробився у своє місто. Всю ніч він молився разом із патріархом, а потім винесли вони ризу Святої Богородиці й омочили її у морі. Була тиша, і море спокійне, а тут раптом знялася буря з вітром. І великі хвилі встали дибом, розкидало кораблі язичників і поламало так, що мало їх врятувалося від біди і повернулося додому».

Емоційно описав облогу русичами Константинополя Вселенський (Константинопольський) патріарх Фотій:

«Чи пригадуєте собі той час нестерпний, важкий, коли прийшли варварські кораблі, дихаючи чимось суворим, диким, згубним; коли море тихо і спокійно розстелювало свій хребет, давало їм приємне і легке плавання, а на нас підіймало хвилі війни; коли вони пливли повз місто і виставляли вояків з мечами, немов погрожуючи місту смертю від меча; коли вся людська надія залишила людей і місто покладалося на єдину оборону в Бога...».

Наслідком візантійських походів Аскольда і Діра стало підписання між Руссю та Візантією вигідних для Русі торгових договорів.

За часів Аскольдового князювання могутність Київської держави і далі зростала. Але розвинути свої успіхи Аскольду не вдалося: трагічна загибель у 882 р. перешкодила цьому.

Поховали князя на Дніпрових схилах. Це місце в Києві й понині називають «Аскольдовою могилою».

Чому на могилі
Аскольда пізніше
було поставлено
церкву в ім'я
св. Миколая?

Олег Віщий

Зі смертю Аскольда і Діра припинила своє правління династія Кийовичів. Правлячою стає династія Рюриковичів.

«У літо 879 помер у Новгороді Рюрик і передав князювання своє Олегові – родичеві своєму, і віддав на руки йому сина Ігоря, бо той був вельми на ту пору малий.

У літі 882 виступив Олег у похід з дружиною. Заволодавши Смоленськом з кривичами, Любечем, новгородські бойові дружини на чолі зі своїм полководцем Олегом невдовзі підійшли до гір київських. Дізнавшись, що тут правлять Аскольд і Дір, Олег відрядив до них послів, які сказали київським правителям буцімто вони купці, що йдуть до греків, і запросили князів поглянути на товари. Коли ж Аскольд і Дір прийшли на берег Дніпра, де «купці» розіпнули намет, сховані воїни Олега вийшли з лодій і вбили Аскольда та Діра».

«Повість минулих літ».

Князівський палац.
Мініатюра з Радзивілівського літопису.

Чому проти князя
Аскольда виникла
змова? Чому
київська дружина
визнала Олега
своїм князем?

Багато у наведеному літописному оповіданні казкового та загадкового. Але фактом залишається здобуття Олегом Києва. Деякі історики вважають, що Олег утвердився в Києві внаслідок дворцевого перевороту та змови місцевої знаті, язичницьких жерців проти князя Аскольда.

Князь Олег (879–912) після вбивства Аскольда і Діра взяв титул князя руського, об'єднавши при цьому східнослов'янські землі в єдину державу, що простяглася вздовж великого шляху «із варяг у греки» – від Балтійського до Чорного морів. Столицею держави він обрав Київ, сказавши: «Хай це буде мати міст руських».

Походження назви «Русь»

Походження та поширення назви «Русь» – одне з дискусійних питань серед істориків. Щодо цього висловлювались і продовжують висловлюватися різні судження. Поняття «русь» має чотири основних значення: назва народу (етнічне значення), назва стану (соціальне), географічне – назва землі, політичне – Русь як держава. Найбільш поширені дві точки зору: про скандинавське та південноруське (автохтонне) походження цієї назви. Літопис «Повість минулих літ» вживає назву «русь» щодо великокнязівського оточення – дружинників, а також щодо території, на якій київський князь збирав полюддя; спочатку це територія середньодніпровського союзу племен – «Руська земля», згодом – об'єднання найближчих племен, а ще пізніше – територія Київської держави.

Поступово назва «Русь» поширилась із Подніпров'я на інші східнослов'янські землі. У пізніші часи як самоназва збереглася на західних українських теренах – у Закарпатті, Галичині та Подунав'ї, де українці й сьогодні називають себе русинами.

Внутрішня та зовнішня політика князя Олега

У чому суть внутрішньополітичної діяльності князя Олега?

У внутрішній політиці князь-регент спрямував зусилля на зміцнення держави, об'єднання навколо Києва земель східнослов'янських племен. Протягом 883–885 рр. він підкорив і приєднав до Києва землі деревлян, сіверян, кривичів, змусив їх сплачувати данину; вів війни проти уличів, тиверців, намагаючись перетворити їх на своїх васалів. Князь спробував упорядкувати збір данини, встановивши терміни її сплати.

Відновив язичницькі культи у Києві. Тому деякі дослідники вважають, що «віщим» його прозвали волхви.

Олег доклав чимало зусиль для того, щоб зберегти нетривкий союз східнослов'янських племінних князівств. Очевидно, цим була зумовлена мирна угода, укладена 898 р. з войовничими уграми, що підійшли тоді зі своїми похідними наметами до Києва. З глибин Євразії вони просувалися до Карпат та Дунаю, відтісняючи слов'янське населення краю. Дозволивши уграм безперешкодно пройти через підвладні йому землі, київський князь набув надійного політичного союзника на майбутнє.

На 15-му році свого правління у Києві, а саме 907 р., Олег здійснив грандіозний похід на Константинополь.

Чим можна
пояснити,
що князь Олег,
як і князь Аскольд,
здійснив похід
проти Візантії?

«Пішов Олег на греків... на конях і в кораблях, і було кораблів дві тисячі. Коли руські лодії наблизились до столиці Візантії, греки замкнули великим ланцюгом затоку Золотий Ріг. У такий спосіб вони перегородили кораблям подальший шлях, змусивши їх пристати до берега на значній відстані від Константинополя. Тоді Олег звелів своїм воїнам зробити колеса і поставити на них кораблі. Вітер напинав вітрила, і кораблі русів рушили суходолом до міста. Це видовище так налякало греків, що вони поспішили запросити в Олега миру».

«Повість минулих літ».

У цій літописній оповіді, мабуть, також реальні події переплітаються з легендарними.

Отже, греки запросили миру. Олег зажадав великої контрибуції, щоб «вони дали данину на дві тисячі кораблів: під 12 гривень на воїна, а в кораблі сорок мужів» («Повість минулих літ»).

Як ви розумієте
термін «руська
колонія»
в Константинополі?

А згодом, відступивши від міста, Олег уклав із Візантією мирну угоду, за умовами якої руські купці отримували право на безмитну торгівлю. Їм надавалося місце проживання у Константинополі (біля монастиря святого Мамонта), постачався протягом 6 місяців провіант, надавалися канати, якорі та все необхідне для морського переходу.

На знак перемоги князь Олег повісив на воротах Царгорода свій щит і повернувся до Києва.

Великого розголосу набули походи русів на Каспійське узбережжя Кавказу та в Закавказзя у 909–910 рр. і в 912–913 рр.

Який вірш класика
російської
літератури
про смерть Олега
ви знаєте?

Про могутність держави князя Олега свідчить і той факт, що року 911-го до Константинополя з Києва прибуло представницьке посольство у складі 15 чол. для поновлення русько-візантійського договору. І між Руссю та Візантією було підписано нову угоду «миру та любові».

Підбиваючи підсумки зовнішньополітичної діяльності князя, літописець під роком 912-м повідомляє, що «жив Олег, мир маючи з усіма країнами».

Згідно з літописом, князь Олег, за віщуванням волхва, помер від укусу змії, яка виповзла з черепа його коня. Так виконавцем вищої волі богів став кінь, символ добра й доброзичливості, який покарав завойовника та вбивцю. Таким він був у народній пам'яті за життя, таким залишився і після смерті. А в анналах вітчизняної історії князь Олег – видатний державний діяч, полководець, котрий зміцнив Київську державу, що сприяло зростанню її міжнародного авторитету.

Син Рюрика – князь Ігор

Після смерті князя Олега року 912-го київським князем став Ігор Рюрикович.

Хто такий Рюрик? І чому його син став князем? Знову відповідь на ці запитання нам допоможе віднайти літопис. Пояснюючи походження правлячої династії, давньоруський автор наводить легенду про закликання трьох братів-варягів (**норманів**), котрі прийняли владу в осередках трьох племінних союзів східних слов'ян, що закликали їх: Рюрик – у Новгороді, Синеус – у Білоозері, Трувор – в Ізборську. По смерті братів Рюрик робиться правителем Північної Русі й родоначальником династії Рюриковичів у давньоруській державі. Його наступник Олег, як ми бачили, об'єднавши Північну й Південну Русь, утвердився в Києві. Довгий час тривала суперечка про достовірність викладених літописцем подій. Однак в останні роки висловлено слушну думку про існування історичного ядра переказу, запропоновано його пояснення: це була угода між місцевою знаттю та ватажком загону **вікінгів**, що і став згодом новгородським князем. Посилаючись на літопис, більшість істориків вказує на норманське походження Рюрика. Нині висловлюють припущення, що Рюрик –

Згадайте,
що ви знаєте про
норманів з курсу
історії середніх
віків?

слов'янин і походить із західнослов'янського міста Реріка.

Внутрішня та зовнішня політика князя Ігоря

Якими засобами
будувалася
централізована
давньоруська
держави?

Князь Ігор продовжив політику своїх попередників, спрямовану на посилення своєї влади, на об'єднання всіх східнослов'янських земель навколо Києва. Він здійснив похід на деревлян, що після смерті Олега «геть зачинилися від Ігоря». І знову примусив деревлян сплачувати данину, але ще більшу, ніж вони платили Олегові. Новому київському князеві довелося докласти чимало зусиль для об'єднання у складі єдиної держави східнослов'янських земель. Літописні джерела містять дані про боротьбу київського князя з непокірливими улчи́чами: він захопив їхню столицю м. Пересічень й наклав на них данину. Та невдовзі улчи́чі відділилися від Києва, переселившись у межиріччя Південного Бугу та Дністра. Як бачимо, становлення єдиної держави нерідко супроводжувалося драматичними подіями.

Зовнішньополітична діяльність князя також відзначалася драматичними колізіями. На прохання вірменських царів він здійснює походи у Закавказзя (914, 944) та морські походи вздовж південно-західних берегів Каспійського моря.

Якій державі
належав Крим
у X ст.?

Прагнучи утвердити вплив Київської держави у Північному Причорномор'ї та Криму, 941 р. князь Ігор здійснив похід на Візантію. Русичі прибули до грецьких берегів на 10 тис. суден. Тим часом візантійський імператор, дізнавшись про те, що русичі вдерлися до його володінь, став гарячково збирати військо і ладнати кораблі, але натискові дружинників Ігоря зарадити не міг. Русичі, спустошуючи міста та села, просунулись до околиць Константинополя. Візантійська столиця, здавалося, ось-ось буде захоплена воїнами князя Ігоря. Та цього не сталося. У скрутну хвилину до Царгорода надійшла допомога – 40 тис. «грецьких мужів». У жорстокій січі, що тривала до самого вечора, вони відтіснили руські дружини до моря. Коли їхні човни вийшли в море, сталося диво. Як повідомляє літописець, греки почали пускати трубами вогонь на руські лодії. Охоплені страхом, русичі кидались у морську безодню, яка стала останнім пристановищем

для багатьох дружинників князя. Небагатьом пощастило повернутися до рідних берегів, бо греки переслідували рештки руської флотилії, намагаючись знищити її всю пекельним вогнем.

Ігор не зміг змиритися з поразкою. Повернувшись до Києва, він заходився готуватися до нового походу. 944 р., зібравши «багато воїв-варягів, русів, полян, словен, кривичів, тиверців, печенігів...», рушив на греків у човнах та на конях, прагнучи помститися за себе». Внутрішнє становище Візантії змусило імператора Романа, коли руське військо підійшло до берегів Дунаю, укласти з русичами мир на більш вигідних умовах, сплатити данину більшу, ніж ту, що давали Олегові. Отримавши від грецьких послів багаті подарунки, Ігор повернувся до Києва. Незабаром у Києві з'явилися постанці Візантії й уклали новий мир з Руссю. Ця угода була менш вигідна, ніж угода 911 р.: руські купці позбавлялися права безмитної торгівлі, русичі зобов'язувалися не зазіхати на кримські володіння, а також подавати воєнну допомогу Візантії. Ця угода була урочисто скріплена у київській церкві святого Іллі та на пагорбі, де стояв ідол Перуна-громовержця. І став правити князь, маючи мир з усіма землями. Втім, це тривало недовго.

Для утримання своєї дружини князь непомірно збільшив розміри данини, яку збирав з підлеглих земель. Це викликало невдоволення, що і призвело до драматичних подій.

Восени 945 р. вирушив князь Ігор на деревлян. Зібравши данину раз, він вирішив удруге повернутись і зібрати додаткову данину. Не стерпіли «деревлянські мужі» князівського свавілля і вбили його.

Серед учених існують різні оцінки діяльності князя. Одні вважають його невдалим, слабким правителем; інші – далекоглядним політичним діячем, що зміцнював державу.

Так суперечлива політична діяльність князя здобула суперечливі оцінки в історії.

Про що свідчила менш вигідна угода русичів із Візантією?

Чому так по-різному оцінюють діяльність князя Ігоря вчені-історики?

КИЇВСЬКА РУСЬ У IX - XII СТ.

Словничок

Династія – монархи одного роду, які змінюють один одного на троні у певній державі за правом успадкування або спорідненості.

Регент – тимчасовий правитель при малолітньому або хворому монархові.

Нормани – професійні воїни з германських племен Скандинавії, яких на заході Європи звали норманами («північними людьми»), а на сході – варягами від шведського *varingi* – клятва.

Вікінг – від давньошведського *vikingi* – учасник морського походу.

Погляд історика

«На репутації Ігоря нещасливо позначилося розміщення його в літописі між двома войовничими і героїчними князями, через що його за контрастом змальовано неприхильно: він позбавлений військового щастя, користолюбивий і загалом невдаха. Навряд чи ця «белестрична» репутація відповідає дійсності. Просто Ігор – фактично перший руський князь, про часи і особу якого масмо вже не легенди і міфи, а історичні джерела».

Олексій Толочко, Петро Толочко.

Перевірте себе!**Запам'ятайте дати!**

860 р. – «Аскольдове хрещення» Русі.

882 р. – здобуття Києва Олегом.

882–912 рр. – правління Олега у Київській державі.

907, 911 р. – договори Русі з Візантією.

912–945 рр. – правління князя Ігоря.

945 р. – повстання деревлян.

1. Складіть таблицю «Внутрішня політика перших князів» за схемою:

Князь	Роки правління	Які заходи здійснив?	Оцінка діяльності
-------	----------------	----------------------	-------------------

2. Складіть таблицю «Зовнішня політика перших київських князів» за схемою:

Князь	Які походи здійснив? Коли?	Які угоди уклав?
-------	----------------------------	------------------

3. Складіть генеалогічне дерево родинних зв'язків між першими князями.

4. Складіть історичний портрет «Князь Ігор».

5. Які наслідки та значення мала діяльність перших київських князів?

6. Покажіть на контурній карті територіальне зростання Київської держави в IX–X ст.

7. Визначте основні підсумки правління перших київських князів.

§ 17

ЗМІЩЕННЯ КИЇВСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ В СЕРЕДИНІ X ст.

Рівно-
апостольна
свята княгиня
Ольга

Пригадайте,
до якої хитрості
вдалася княгиня
Ольга.

Чи знайомі ви
з іншими версіями
походження
княгині Ольги?

Звістка про загибель князя Ігоря швидко облетіла Руську землю і досягла стін столярного града Києва. За **Звичаєвим правом** Ольга, що почала правити державою, мусила помститися за смерть чоловіка.

Літописний переказ розповідає, що прибули до княгині деревлянські послы від їхнього князя Мала з пропозицією про одруження. Ольга відповіла послам, що вони можуть привезти сватів у човнах до княжого терему.

Вранці довірливі деревляни прибули, а княгиня наказала скинути їх у яму і живими закопати. Друге посольство було спалене. Після такої розправи Ольга з малолітнім сином Святославом вирушила на деревлянську столицю – Іскоростень. Здобувши добре укріплене місто з допомогою хитроців і спаливши його, велика княгиня частину мешканців знищила, інших обтяжила великою даниною.

Так покарала княгиня Ольга непокірних деревлян за страту свого чоловіка.

Досить мало відомо про дитячі роки та юність дружини князя Ігоря. Лише легенда, що збереглася в народній пам'яті, розповідає про те, як Ольга стала княгинею. Вона мала обличчя гарне і мудріша була за всіх дівчат варязьких та руських. Коли Ігор, Рюриків син, бавився якомсь полюванням, трапилося йому за річкою побачити лов, але не міг тієї річки перейти. Угледів, що хтось човном пливе, і попросив чудової краси дівчину, яка була у човні, перевезти. Краса незнайомки так вразила князя, що, повернувшись до Києва, він не міг забути її. Коли ж настав відповідний вік, наказав Ігор відшукати Ольгу, щоб вона стала йому дружиною. Її було привезено з належними почестями і віддано йому в жони.

Образ княгині Ольги доніс нам і давньоруський живописець, який полишив її зображення у Софійському соборі в Києві.

На нас дивиться досить суворе обличчя: великі очі, тоненькі темні, трохи вигнуті брови, прямий,

правильної форми ніс; з-під мафорія виглядає темно-каштанове волосся з проділом посередині; владності, вольовитості княгині надає дуже виразний рот із щільно стуленими тонкими губами. Зображена Ольга у сукні світло-салатного кольору.

Внутрішня та зовнішня політика княгині Ольги

Зрозумівши, що грабіжницький збір данини призвів до смерті її чоловіка, Ольга провела першу в історії Київської держави податкову реформу. Вона вирушає із сином Святославом спочатку в Деревлянську землю а потім – у Новгородську, де для племен на річках Мсті та Лузі встановлює норму данини – «урєки», визначає спеціальні місця для її збору – «погости», ставить «знамення» – ознаки князівської власності, що визначають державні володіння. Для забезпечення майбутніх зборів данини Ольга закладала погости і становища у віддалених від Києва землях як своєрідні фортеці-залоги, що ставали центрами княжої вотчини.

Головною метою зовнішньої політики княгині Ольги було розширення зв'язків із сусідніми державами, серед яких перше місце посідала Візантія.

Чому княгиня Ольга
була зацікавлена
у дружніх стосунках
із Візантією?

Улітку 956 р. в гавані Золотий Ріг з'явилась армада лодій. Найбільшу увагу візантійців привертала лодія, яка виділялася серед інших пишним оздобленням. Це було посольство княгині Ольги. Воно налічувало разом з обслугою, воїнами, мореплавцями, знатним почтом, купцями, послами майже півтори тисячі чоловік. Ользі, як оповідають літописці, досить довго довелося чекати прийому в палаці.

9 вересня імператор згодився прийняти посольство русичів. Прийнято Ольгу було як високу й плановану особу.

Літопис повідомляє, що, прагнучи встановити династичні зв'язки з імператорським домом, Ольга під час своєї константинопольської місії прийняла хрещення, одержавши християнське ім'я Олени.

Пригадайте, хто з
перших київських
князів був
християнином?

Прийнявши християнство, княгиня Ольга була піднесена до почесного сану «дочки імператора». Сучасні історики вважають її донькою болгарських царів, говорять про те, що вона була християнкою ще до поїздки в Константинополь.

Згадайте із курсу
всесвітньої історії,
що ви знаєте
про Оттона
Першого.

Діяльна київська княгиня налагоджувала контакти також і на Заході. 959 р. Ольга відправила посольство до Німецького королівства для переговорів із войовничим Оттоном Першим про встановлення «миру і дружби» між державами.

В епоху, коли війна була головним засобом вирішення політичних суперечок, княгиня Ольга здобула міжнародне визнання Київської держави своєю мудрістю та дипломатичним хистом, а не силою зброї.

Коли Святослав досяг повноліття, мати передала йому управління державою. Але змужнілий князь багато часу проводив у військових походах, і тому справами у державі продовжувала відати Ольга. Під час навали печенігів на Київ 968 р. вона очолила оборону міста.

Святослав виявляв повагу до матері аж до її смерті. Коли Ольга зовсім занедужала, на її прохання він повернувся з походу й був із нею до останньої хвилини її життя. Княгиня померла 969 р., заповівши поховати за християнським звичаєм в одній з побудованих нею церков у Києві.

Чому княгиню
Ольгу було
канонізовано
православною
церквою?

Великі заслуги княгині Ольги у зміцненні держави були високо оцінені та пошановані.

«Благословенная ти еси в руских князях...», яко вранішня зоря перед Сонцем і яко зірниця перед світом», – писав літописець.

Православна церква канонізувала Ольгу як рівноапостольну, долучивши її до лику святих.

Перші київські князі об'єднали східнослов'янські племена в єдину державу, зміцнили її військову могутність, домоглися її міжнародного авторитету.

Князь Святослав

Вперше ми зустрічаємося з княжичем Святославом, коли він у віці 8–10 років узяв участь у поході-помсті княгині Ольги за смерть свого чоловіка – князя Ігоря, батька Святослава.

На чолі дружини три вершники: князь Святослав, поруч Свенельд – **воєвода** Ігоря, й Асмунд, «хлібодавець», вихователь юного князя. Великокнязівська дружина сходиться з військом деревлян під Іскорестеном. Дві дружини зішлись на відстані кинутого списа. Деревляни не поспішають, сподіваючись на милість княгині Ольги.

Яка мова
називається
лаконічною?

Досвідчений Свенельд подає Святославу списа, і той кидає його на ворога. Свенельд говорить: «Князь уже почав. Ударимо, дружино, слідом за князем!». То був перший «помах мечем» князя-воїна, боронителя рідної землі. Перемога над непокірними деревлянами поклала початок ратним справам майбутнього полководця.

Чому попри всі
умовляння матері
князь Святослав не
прийняв
християнство?

Про дитинство князя Святослава лишилося досить мало відомостей, записаних ченцем-літописцем. Ольга стала вдовою замолоду. Святослав був її первістком і єдиною дитиною. Виховувався він неподалік Києва – у Вишгороді, де проживала дружина князя Ігоря, що складалася з варягів, переконаних язичників. Будучи християнкою, мати схилила і сина прийняти нову віру, але він відмовився, кажучи: «Як же мені самому хреститися і перейти в іншу віру? Адружина моя стане насміхатися!» Ольга ж говорила йому: «Якщо ти охрестишся, то й усі зроблять те саме». Але князь Святослав продовжував і далі жити за прадідівськими вірою та звичаями. Ольга ж любила свого сина, молилася за нього, наставляла його на розум до повних його літ і змужніння.

Які наслідки мала
дипломатична
поїздка княгині
Ольги до
Константинополя?

Народна легенда переказує, що після розправи над деревлянами княгиня Ольга взяла почесними бранцями до свого двору дітей деревлянського князя Мала – сина Добриню й доньку Малушу. Згодом вони посіли важливе місце при великокнязівському дворі: Добриня став воеводою князя, а Малуша – ключницею князівського палацу, розпорядницею двірцевого господарства. Одного разу красуню-полонянку помітив юний князь Святослав і, вражений її вродою, закохався. Малуша відповіла княжичу взаємністю. Але сувора мати заборонила синові одружуватись із полонянкою-заручницею, хоча й знатного роду. Вона прагнула одружити свого сина на дочці одного з можновладців Європи. Скоро Малуша народила сина, батьком якого був Святослав. Дитину було відібрано у неї, а її саму відправлено із князівської резиденції...

Року 957-го князь Святослав брав участь у посольстві матері-княгині до Константинополя, де вона вела переговори про його шлюб із **порфіроносною** представницею імператорського дому. Але далі розмов справа не пішла.

Дружиною князя Святослава стала грекиня, ім'я якої історія нам не донесла. Вона подарувала князеві двох синів – Ярополка та Олега. Отже, Святослав мав трьох синів – Ярополка, Олега та позашлюбного Володимира.

Які риси характеру
князя Святослава
відзначав
літописець?

«Коли Святослав виріс і змужнів, став він збирати воїв хоробрих. І легко ходив у походах, мов барс, і багато воював. У походах же не возив за собою ні возів, ні казанів, не варив м'яса, але, тонко нарізавши конину, чи звірину, чи яловичину і засмаживши на вуглинах, так їв. Не мав і намету, але спав, підіславши пітник із сідлом у головах. Такими самими були і його воїни. А коли князь виступав походом, то посилав попередження в інші землі зі словами: «Іду на Ви!».

«Повість минулих літ».

На початок Святославового князювання міжнародне становище Київської держави було складне: прагнула послабити вплив її у Причорномор'ї Візантія, яка щорічно провокувала напади печенігів на південноруські землі; небезпеку воєнну та економічну для держави становив і Хозарський каганат; активно перешкождала руській торгівлі Волзька Булгарія, що прагнула утримувати власний контроль над торговельними шляхами.

Згадайте
походження
та значення
крилатого вислову
«гордіїв вузол».

Таким чином, існував досить тугий вузол ворожих відносин сусідніх держав із Руссю, розв'язати який у ті часи лише дипломатичними заходами було не під силу нікому. Його слід було б розрубати так, як колись розрубав «гордіїв вузол» Александр Македонський. І не було в ті часи на Русі більш здатного до цієї справи, ніж син Ігоря та Ольги – Святослав, прозваний згодом Хоробрим.

Князь Святослав був справжнім воїном-богатирем, який найбільше цінував військову доблесть, богатирські чесноти. Він усе своє життя провів у походах.

Високо цінували його військовий талант навіть вороги, схвально говорячи про князя русичів. Візантійський хроніст Лев Діакон полишив нам опис зовнішності великого князя київського:

«Помірного зросту, не дуже високого, не дуже низького, з кошлатими бровами, світло-синіми очима, кирпатий, безбородий, з густим, занадто довгим волоссям

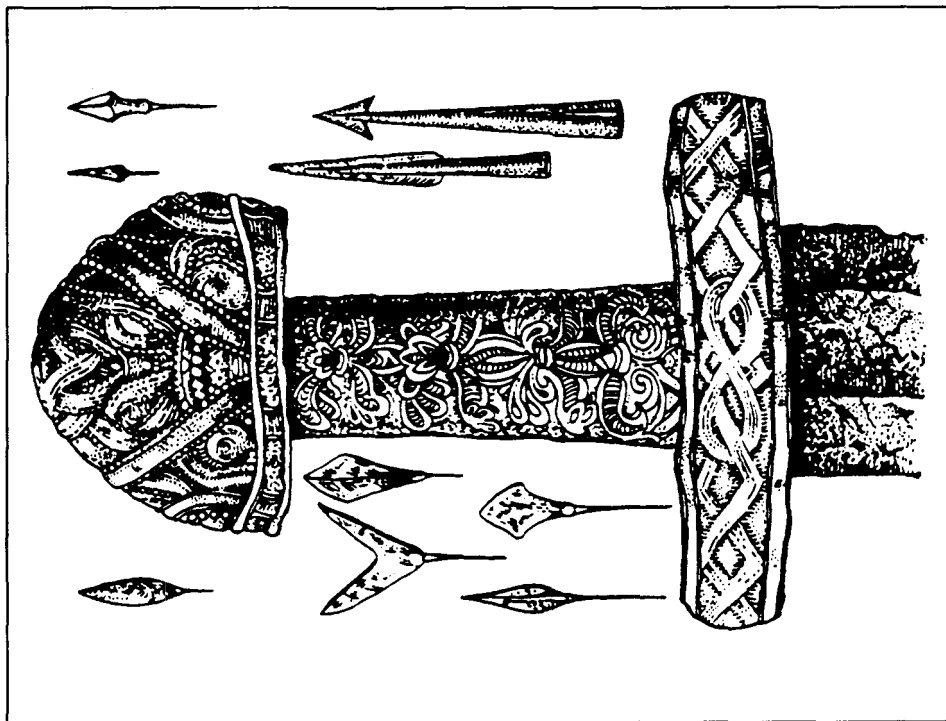
над верхньою губою. Голова у нього була зовсім поголена, але з одного її боку звисало пасмо волосся – прикмета знатності роду; міцна потилиця, широкі груди, всі інші частини тіла вповні пропорційні, але вигляд мав похмурий. В одному вусі у нього була золота сережка: вона була прикрашена дорогоцінним каменем посеред двох перлин...».

Головною метою політичної діяльності князя Святослава було зміцнення Київської держави; забезпечення вільної торгівлі Русі з країнами Сходу (Персією, арабськими країнами), країнами Подунав'я (Болгарією, Візантією); ліквідація зовнішньої небезпеки на кордонах держави від набігів кочівників: хозар, печенігів, волзьких болгар.

Воєнні походи

Київського князя вабив Схід. Похід на Хозарський каганат (964) став першою великою війною Святослава. Каганат був кінцевою метою походу. А спочатку Святослав повів військо на землі у басейні Оки і Волги, де мешкали в'ятичі. Літопис не містить детального опису зустрічі війська київського князя з в'ятичами, обмежуючись лише

*Давньоруська
зброя.*

скупими повідомленнями про те, що в'ятичі були залежними від Хозарського каганату, правителям якого сплачували данину. Святослав не став, очевидно, розпочинати війну з в'ятичами, бо турбувався про безпеку свого тилу. Просуваючись у глиб хозарських володінь, Святослав Хоробрий завдав удару волзьким булгарам та бургасам, які прагнули перешкодити просуванню руських дружин. Після цього русичі зіткнулися з головними силами Хозарського каганату і розгромили їх. Було здобуто й зруйновано дощенту стародавню хозарську столицю – місто Семендер.

Перелічіть східно-слов'янські племена, що увійшли до складу Київської держави.

Під час цього походу Святослав підкорив північнокавказькі племена ясів та касогів. Воєнний похід київського князя протяжністю в 6 тисяч кілометрів завершився на Таманському півострові приєднанням до Київської держави Тмутаракані. Перепочивши трохи біля моря, русичі рушили в пониззя Дону, де захопили підвладне хозарам місто Саркел (Біла Вежа), фортецю, збудовану хозарами для захисту від печенігів. Повертаючись на Русь, князь Святослав упокорив в'ятичів, наклавши на них данину, чим завершив об'єднання східнослов'янських племен під владою Києва.

Східні походи Святослава стали помітною подією в історії Київської держави. Вони сприяли піднесенню її міжнародного авторитету, забезпечили усунення небезпечного східного сусіда-суперника, поширили контроль русичів на сході над торговельними шляхами, що вели до Багдада та Індії.

Розгром Хозарського каганату водночас мав і негативні наслідки для подальшої долі країни. Подолавши могутнього сусіда, Святослав тим самим повалив мури, що досі стримували натиск кочівників зі сходу у причорноморські степи.

Чому в центрі зовнішньополітичної діяльності руських князів перебував Балканський півострів?

Воєнні походи Святослава на Балкани (967–968) були зумовлені прагненням зміцнити позиції Київської держави на Дунаї, а також створити могутню слов'янську державу під самими мурами Константинополя.

Року 967-го князь Святослав рушив зі своїм військом на Балкани. Болгарський цар Петро

намагався перешкодити русичам, виставивши проти них 30-тисячне військо. Однак воно не витримало першого ж натиску воїнів Святослава і відійшло до дунайської фортеці Доростолу (тепер Сілістрія). Дізнавшись про поразку, цар Петро захворів і невдовзі помер. Тим часом майже вся Східна Болгарія була під владою Святослава.

«Подолав Святослав болгар. І взяв він вісімдесят городів по Дунаю, і сів, князюючи, тут, у городі Переяславці (тепер місто Мала Преслава, при впадінні Дунаю у Чорне море. – *Авт.*), беручи данину з греків».

«Повість минулих літ».

Чому Візантія
змінювала свою
політику щодо
русичів?

Спочатку Візантія не перешкождала військовим планам Святослава на Балканах, але невдовзі змінила свою політику щодо русичів. Рік, який провів Святослав у Переяславці (967–968), минув у взаємних приготуваннях до війни.

Облога Києва печенігами

Влітку 968 р. Святослав був змушений покинути Балкани і поспішити до Києва, який у цей час взяли в облогу печеніги. Кияни, а з ними мати Святослава – Ольга та його сини, знемагали в оточеному місті без їжі й води. Один хлопець взявся зарадити цій біді. Він вибрався з міста і, ризикуючи власним життям, кинувся в Дніпро. Перепливши річку, повідомив чернігівського намісника Святослава – воеводу Претича – про облогу Києва печенігами.

Які наслідки
для Київської Русі
мали деякі
походи князя
Святослава?

Наступного дня чернігівські дружинники рушили на допомогу киянам. Печеніги, вирішивши, що прийшов сам Святослав, відступили від міста. Коли ж вони побачили невеликий загін русичів, то осмілилися й підійшли ближче, щоб поцікавитись – хто ж такі? На це воевода Претич відповів: «Люди з того боку Дніпра!» Але, щоб розвіяти бойовничі замисли печенігів, Претич сказав, що за ним йде сам князь Святослав з дружиною воїв. Після такого повідомлення замирилися печеніги з русичами, а воевода Претич на знак приязні обмінявся військовим обладунком із печенізьким зверхником. Невдовзі приспів і сам князь.

Знявши облогу Києва, призначивши до великих міст намісників: до Новгорода – сина Володимира, до Овруча – сина Олега, а до Києва – сина Ярополка, та поховавши свою матір – княгиню Ольгу, року 969-го князь Святослав

Чи справді
Переяславець
знаходився
у географічному
центрі володінь
Святослава?
І що мав на увазі
Святослав,
стверджуючи це?

виступив на Балкани, маючи на меті створити могутню Дунайсько-Дніпровську державу.

Про свої плани князь Святослав вів мову з боярами та матір'ю незадовго до її смерті:

«Не люблю мені в Києві жити. Хочу жити в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків – паволоки, золото, вино, овочі різні, а з Чехів – із Угрів – срібло й коні, із Русі – хутро, віск, мед, челядь».

«Повість минулих літ».

За час перебування Святослава на Русі болгарський цар Борис, уклавши союз із Візантією, розпочав боротьбу проти руських залог, полишених київським князем у дунайських фортецях. Восени 969 р. Святослав, з'явившись на Дунаї, завдав низку поразок болгарам і знову утвердився в Болгарії.

Новий імператор Візантії – Іоанн Цимісхій – прагнув покласти край домаганням Святослава на Балканах. Тим часом, протягом зими 969–970 рр., русичі оволоділи Македонією і, перейшовши Балкани, спустилися на рівнину. Жорстокі сутички зав'язалися на полях Фракії, але вони не визначили переможця. Влітку 970 р. Візантія змушена була підписати перемир'я з русичами. Святослав повів своє військо на перепочинок до міста Доростол на Дунаї.

Навесні 971 р. візантійці з новою силою навалилися на русичів. Після жорстокої борні вони оволоділи Преславом і підступили до Доростола. Майже три місяці тривала облога Доростола, але мужність русичів не давала можливості візантійцям здолати їх.

Згадайте
відомі вам
вислови
спартанців.
Порівняйте їх
зі словами князя
Святослава.

І ось настав день, коли Святослав зібрав своїх воевод для того, щоб почути від них пораду, як бути далі. Одні пропонували під прикриттям ночі рятуватися втечею, інші – змиритися з ромеями. На це так відповів великий князь київський Святослав Хоробрий: «Не личить нам повертатися на Батьківщину, рятуючись втечею; ми повинні або перемогти, або померти зі славою!»

Святослав у битві під Доростолом не переміг, але не був і переможений. У серпні 971 р. між Візантією та Руссю було укладено мирну угоду. За її умовами русичі зрікалися своїх володінь на Балканах, а візантійці пропускали руське

Пригадайте умови
договорів
із Візантією,
що були укладені
першими князями.

військо додому й зобов'язувалися не чинити йому жодних перешкод.

Після затвердження мирної угоди Святослав зустрівся з імператором Цимісхієм. Убраний у визолочений обладунок, кесар Візантії підїхав на чолі загону озброєних вершників на берег Дунаю і став чекати «скіфського вождя» (так величали князя русичів візантійські хроністи). Ось до берега пристає лодія, але імператор не може розпізнати Святослава. У лодії сиділи всі однаково зодягнені воїни. І тільки один із них, чия сорочка була трохи біліша, ніж в інших, одклав убік весло, звернувся до імператора. Але що це?! Імператор зблід! Руський князь розмовляє з ним, імператором Риму, земним сонцем, сидячи. Сидіти має він, а інші в його присутності мусять лише стояти!

Переговори були короткими й нагадували просту розмову. Гребці відчалили від берега. Візантійці були приголомшені, але зробили вигляд, що нічого особливого не сталося, пояснюючи таку поведінку Святослава звичайною «варварською невихованістю». Так закінчилася балканська русько-візантійська війна.

Смерть Святослава

Що вам відомо
про подальшу
історію острова
Хортиця?

Зморе, виснажене у жорстоких січах, Святославове військо поверталося до Києва на човнах через дніпровські пороги. А там, у вузькій Дніпровській горловині, на русичів чатувала небезпека. Підкуплені візантійцями, печеніги влаштували засідку. Навесні, знесилені голодною й холодною зимівлею, русичі стали легкою здобиччю печенігів. Підстерегли вони русичів на дніпровських порогах й напали на Святославо-ву дружину. Сталося це на острові Хортиця. З мечем у руці повів князь Святослав Хоробрий своїх воїнів в останній бій. Усі вони знали, що приречені, але вирішили не даватися живими до рук ворогів. І полягли у тій жорстокій січі до єдиного.

Як оповідає легенда, печенізький **хан** Куря, прагнучи стати таким же хоробрим, як князь-русич, наказав зробити зі Святославового черепа чашу, оздобив її золотом і похвалявся нею перед своїми гостями. Від цієї чаші печенізькі хани сподівалися набратися такої сили та відваги, якою був сповнений Святослав.

Як ви розумієте
твердження:
«Святослав – воїн-
авантюрист»?

Так року 972-го загинув відважний воїн Землі Руської – князь Святослав, який за час своїх походів пройшов більше 8 тис. кілометрів (підррахунок академіка Б.Рибакова).

По-різному вчені-історики визначали роль князя Святослава. Одні вбачали у ньому «воїна-авантюриста», інші – князя-воїна, що був зайнятий тільки війною, не турбуючись про рідну землю. Сучасні історики по-іншому оцінюють державну діяльність князя, воєнні походи якого були її складовою. Вони сприяли зростанню могутності Київської держави, єднанню східнослов'янських племен та князівств, зміцненню її кордонів. Як і його попередники, князь Святослав закріпив позиції Київської держави на важливих торговельних шляхах, утворив сильне військо, здобув своїй державі міжнародний авторитет.

Словничок *Воевода* – вождь, полководець, правитель міста у слов'ян.

Звичаєве право – обов'язкові для виконання звичаї, правила поведінки.

Порфіра – пурпурова мантия, символ влади імператора. *Порфіроносна* – належна до імператорської родини.

Челядь – дворові люди, які жили в садибі феодала, прислуга.

Хан – правитель у країнах Сходу.

Авантюрист – той, хто схильний до ризикованих дій, шукач пригод.

Погляд історика

«Вона «держала сильною рукою державну систему й не дала їй ослабнути й розвалитися, а літописець називає її «наймудрішою серед чоловіків».

Михайло Грушевський.

«На відміну від перших князів – Олега та Ігоря – Святослав відігравав більш помітну роль у тогочасних міжнародних відносинах Європи та Азії. Він був одним із учасників найважливіших тогочасних міжнародних подій. До того ж він часто діяв не за власною ініціативою, а за згодою з іншими державами, беручи таким чином участь у вирішенні завдань європейської і частково азійської політики».

Борис Греков.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

945–964 рр. –
правління княгині
Ольги.

964–972 рр. –
роки правління
князя Святослава.

964, 965 рр. –
Східні походи князя
Святослава.

967–968 рр. –
Балканські походи
князя Святослава.

968 р. – облога
печенігами Києва.

969–971 рр. –
нова війна князя
Святослава з
Візантією.

972 р. – загибель
князя Святослава.

1. Уявіть, що ви – руський літописець і складіть похвальне слово княгині Ользі.
2. Чому, на вашу думку, Ольга не спробувала запровадити християнство у державі?
3. Чому український історик М. Грушевський називав князя Святослава «давньоруським спартанцем», «першим запорожцем на київському столі»?
4. Складіть таблицю «Походи князя Святослава» за схемою:

Коли відбувся?	Куди спрямовувався?	Як відбувався?	Які мав наслідки?
-------------------	------------------------	-------------------	----------------------

5. Складіть історичний портрет: «Святослав Хоробрий – видатний полководець Русі».
6. Які наслідки мало князювання Святослава? Відповідь обґрунтуйте.
7. Чи справедливе, на вашу думку, нарікання історика М.Карамзіна про те, що, заслуговуючи на увагу поета, князь Святослав заслуговує і на докір історика, оскільки славу військових перемог цінував більше за державне благо?

§ 18

КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ЗА ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

Новий Константин великого Риму

Поява на світ Божий Володимира була подією незвичайною, яка внесла певне сум'яття у великокнязівську родину і наклала відбиток на подальшу долю сина князя Святослава – Володимира. ім'я якого означало «володар світу». «Гнязем-робочичем» називали його у великокнязівській родині та серед **бояр**. Сином рабині його називали тому, що народжений він був знатною полонянкою княгині Ольги – донькою деревлянського князя Мала, Малушею, яка служила у великокнязівському палаці ключницею.

Володимир, полишений княгинею Ольгою при князівській родині, пройшов усі ступені князівсько-дружинного навчання: у 3–4 роки його посадили на коня, навчили всім прийомам лицарської майстерності. Першою вихователкою княжича була його бабуса – княгиня

Ольга. На це натякає літописець, повідомляючи про облогу року 968-го печенігами Києва, в якому «разом з онуками перебувала княгиня Ольга». У підлітковому віці княжича передали на виховання його дядькові, братові матері – дружиннику Добрині. Таке припущення вчених опирається на той факт, що Володимир був переконаним язичником, тоді як його старший брат Ярополк, вихований княгинею Ольгою, – християнином.

Володимир
Великий.

«Влітку 970 Святослав посадив свого сина Ярополка у Києві, а Олега у деревлян. Тоді ж прийшли люди новгородські і попросили собі князя. Відмовилися Ярополк і Олег. Озався тоді Добриня: «Просіть Володимира». ...І взяли до себе новгородці Володимира, і поїхав Володимир з дядьком своїм Добринею у Новгород».

Так уперше ми зустрічаємось із повідомленням літописця про князя Володимира Святославича.

Отже, року 970-го Володимир з Добринею опинились у Новгороді.

Що саме
спричинило
усобиці між
Святославовими
синами?

...Сім років пробув у далекому Новгороді юнак, від імені якого правив рідний дядько Добриня, оспіваний згодом у **билинах** як Добриня Микитич, славний богатир Руської землі.

По смерті батька – князя Святослава – між братами Ярополком та Олегом почалася війна. Ярополк, що правив у Києві, виявив невдоволення тим, що його менший брат Олег Деревлянський спротивився його владі. Ярополк виступив проти Олега війною і переміг його. Володимир, коли дізнався про ці події, подався до Скандинавії для найму варязької дружини. Тим часом Ярополк настановив у Новгороді свого намісника і самовладно правив Київською державою.

978 р. Володимир повертається до Новгорода з варязькою дружиною. У пошуках союзника в боротьбі за першість у державі Володимир і Ярополк намагаються схилити на свій бік полоцького князя, нащадка Рюрика – князя Рогволода. Союзні відносини суперники прагнули закріпити шляхом укладення шлюбу з полоцькою княжною Рогнедою.

До яких наслідків
спричинила
міжусобна
війна?

Володимир звернувся до полоцького князя Рогволода з пропозицією видати за нього доньку. Але гордовита полоцька княжна відмовила новгородському княжичу, «бо не захотіла роззувати сина рабині». Така відповідь гордовитої половчанки образила Володимира і він, зруйнувавши Полоцьк, силоміць взяв собі дружиною Рогнеду.

Після цього Володимир Святославич виступив проти Ярополка. Бойових дій практично не було. Зрадивши свого князя, воевода Блуд обманом привів до терема Володимира Ярополка, де він і був убитий найманими варягами.

11 червня 978 р. Володимир став самовладно княжити у Київській державі.

**Державна
діяльність
князя**

Князеві Володимиру дісталася тяжка спадщина. Країна була розорена постійними війнами, наростала загроза з боку кочівників-печенігів, що стояли за річкою Стугною, фактично під стінами Києва. До того ж і варязька дружина спробувала диктувати князеві свою волю.

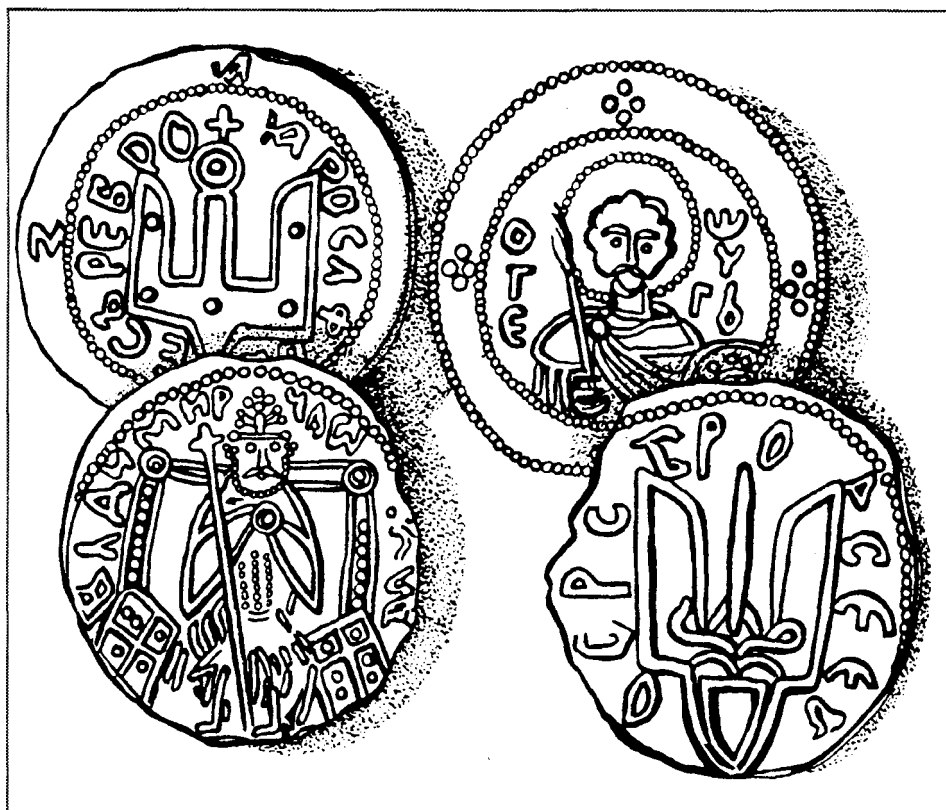
Коли варяги почали вимагати данину з Києва за допомогу в боротьбі з Ярополком, князь

Володимир зумів приборкати цих небезпечних помічників, надавши їм землі й спровадивши основну частину до Візантії на службу. Але перед цим князь відправив до імператора посла зі словами: «Ось ідуть до тебе варяги. Не тримай їх у столиці, бо зроблять тобі вони багато лиха, як тут нарobili, а посели їх по різних усядах, не пустивши жодного назад».

Поясніть, що саме означає «данина від рала».

Одним із головних завдань, що стояли перед Володимиром Святославичем на початку його перебування на великокнязівському столі, було утримання під владою Києва величезної багатомовної держави, яка об'єднувала 20 різних племен та земель – як слов'янських, так і неслов'янських. Протягом 980–984 рр. Володимир приборкав повсталіх в'ятичів, радимичів, наклавши данину «від рала»; приєднав до держави міста Червенської Русі – Червен, Бузьк, Белз, Перемишль, що належали «ляхам»; приєднав землі ятвягів, котрі жили між Німаном та Західним Бугом.

Тризуби на монетах
Ярослава
та Володимира
Великого.

Згідно з легендою,
на місці двобою
виникло місто.
Яке?

Протягом майже всього часу свого правління князь Володимир вів боротьбу з печенізькими ханами, що згубили його батька. Печеніги часто нападали на південноруські землі, знищуючи міста та села. Одного разу вони підійшли до Києва. Князь із дружиною виступив проти. Як оповідає легенда, вождь печенігів запропонував князеві: «Не проливаймо крові наших воїв, але виберім зі свого війська по одному силачу: я одного і ти – одного; нехай вони стануть до двобою. Як мій твого поборе – тоді ми вас воюватимемо три роки, а як твій мого побє – тоді ми покинемо Русь». Зажурився князь Володимир: чи знайде такого богатиря, щоб здолав страшного печеніга? Аж ось зголосився Кирило Кожум'яка і сказав, що буде битися з печенігом. І зійшовся Кирило з печенігом та як скрутить його своїми руками, то тільки кістки у того хряснули – такий Кожум'яка був сильний! Коли Кожум'яка переміг велетня-печеніга, останні повтікали у степ, тоді Володимир мав з ними спокій.

Зміцнивши міжнародне становище Київської держави, князь розпочав упорядкування внутрішнє. Він провів ряд реформ. Нестор так говорить про проведення Володимиром правової та адміністративних реформ: «Володимир шанував свою дружину і з нею радився про облаштування країни, про війни та про закони для неї». Вчені вважають, що ці закони увійшли до оригіналів давньоруського літопису і називалися «Статутом Земельним».

Чому постала
необхідність
в адміністративній
реформі?

Разом із правовою реформою київський князь провів реформу адміністративну. За цією реформою ліквідовувались племенні князівства, країна поділялась на округи та волості, на чолі яких були поставлені довірені особи та сини князя.

Ось як про це повідомляє Нестор-літописець:

«Володимир мав 12 синів, настановивши їх в різних містах своєї держави. Вишеслава посадив у Новгороді, Ізяслава – у Полоцьку, Святополка – у Турові, Ярослава – у Ростові, а після смерті Вишеслава настановив у Новгороді Ярослава, а у Ростові – Бориса, Гліба – у Муромі, Святослава – у Деревлянській землі, Всеволода – у Володимирі, Мстислава – у Тмутаракані».

Для захисту від постійних набігів кочівників князь Володимир розпочав будівництво оборонної системи, що складалася із земляних валів та укріплених міст-фортець по кордонах держави.

«І сказав Володимир: мало міст навколо Києва. І почав будувати міста по ріках Десні, Остру, Трубежу, Сулі, Стугні, населивши їх мужами від словен, кривичів, чуді, в'ятичів».

Назвіть міста та селища сучасної України, що були засновані за часів князя Володимира і входили до оборонної лінії.

Оточуючи Київ, простяглася із заходу, півдня та сходу на тисячі кілометрів система земляних валів, багато з яких збереглося і донині. Ці вали дістали назву «змієвих». Тривалий час серед учених точилися суперечки про час їхнього будівництва: одні твердили, що з'явилися вони ще за скіфської доби, інші відносили їхнє зведення до періоду давніх слов'ян. Лише завдяки археологічним дослідженням 1970–1980-х рр. було зроблено висновок про те, що час їхнього будівництва припадає на X – першу пол. XI ст. Народна легенда оповідає, що слов'янські богатирі, перемігши у поединку свого лютого ворога Змія, запрягли його у велетенський плуг і примусили тягти по землі та робити борозни й вали. Залишки цих валів і сьогодні можна зустріти, подорожуючи Україною: на Київщині, Черкащині, Полтавщині, по річках Рось, Стугна, Віта, Трубіж, Сула.

Як називаються спадкове земельне володіння, за яке треба було служити у війську, та його власник?

Київський князь провів також військову реформу, за якою було змінено систему комплектування (набору) князівської дружини: до неї набирали вже не за племінним принципом (кожна земля мала виставити певну кількість воїнів), а у вигляді найму за право володіти земельною власністю.

У системі заходів, спрямованих на зміцнення країни, велике значення мали релігійні реформи князя Володимира. Але про це йтиметься далі.

Слід зазначити, що у відносинах із сусідніми країнами київський князь спирався не тільки на власну військову могутність, а й на дипломатію, укладення династичних шлюбів. Однією з дружин князя була чешка. Сина Святополка він одружив з донькою польського короля

Болеслава Хороброго. Зближенню з Німеччиною сприяв спершу шлюб самого Володимира з принцесою Анною, родичкою дружини імператора, а потім з дочкою графа Куно – онукою імператора Оттона I. Близько місяця 1006 р. при дворі князя перебувало посольство Генріха II на чолі з єпископом Кверфуртським Бруноном. Звідси він надіслав своєму королю листа, в якому називав Володимира «повелителем русів, могутнім завдяки своєму королівству та багатству». 1013 р. між Київською державою та Священною Римською імперією було укладено угоду. Впродовж 90-х рр. X ст. Володимир постійно обмінювався посольствами з папою римським. За Володимира започатковувалися русько-вірменські контакти, чому сприяло одруження Володимира з візантійською принцесою Анною, яка мала вірменські корені. Традиційно дружні відносини зі Швецією Володимир зміцнив, одруживши сина Ярослава з донькою короля Олафа Скоткунунга. Підсумовуючи енергійну міжнародну діяльність князя, літописець скаже: «І жив з сусідніми князями у мирі, з Болеславом Хоробрим, Стефаном Угорським, Андроником Чеським. Любов і мир були між ними».

Літописець досить скупо повідомляє про останні роки життя князя. Знаємо, що жив князь «за християнським законом». Він почав закладати школи для «нарочитих дітей» – своїх бояр та ліпших горожан. А також, хоча про це й не говорить літописець, починає карбувати власну монету двох типів: на монетах першого типу написи – «Володимир, а се його золото», «Володимир, а се його срібло»; на монетах другого – «Володимир на столі». Його останні роки не були спокійними роками старця, що відпочивав, доживаючи свого віку. Померла дружина, Святополк не визнавав влади батька, повстав рідний син Ярослав. Для утихомирення його старий Володимир почав готувати похід...

...Володимир стояв на сінях берестовського палацу в глибокій задумі. Червоне кружало сонця опускалося за темну стіну хмар. Небо відсвічувало загравою, віщуючи негоду.

Здалося, хтось покликав. Голос був далекий і глухий, схожий на голос рідної неньки, ласки

котрої йому так і не довелося пізнати. Тепер вона кликала його до себе...

Великий князь київський Володимир Святославич відійшов у небуття 15 липня 1015 року. Тіло його перевезли із села Берестового до церкви святої Богородиці в Києві і поклали у мармурову домовину. На похорон зійшовся весь Київ. За словами літописця, «всі плакашася по нем, боляре аки заступника их земли, убозии аки заступника и кормителя...».

Через багато років 15 липня 1240 року новгородський князь Олександр Ярославич здобув перемогу над шведськими нападниками. Перемогу свою він пов'язав із заступництвом за Новгород князя Володимира Святославича, що княжив колись у Новгороді. З ініціативи Олександра, що увійшов до історії під іменем Невського, Володимира Великого було проголошено Святим.

За владарювання князя Володимира Святославича Київська держава стала найбільшою європейською державою, яка суттєво впливала на міжнародні відносини. Її кордони проходили в районі верхів'я Оки і Волги – на сході; Сули, Сіверського Дінця, Росі, Південного Бугу – на південному сході та півдні; Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німана, Західної Двіни – на заході; Чудського, Онезького, Ладозького озер та Фінської затоки – на півночі. Це була найбільша держава середньовічної Європи. Не випадково часи князювання Володимира міцно увійшли до народної пам'яті, а князь був оспіваний у народних билинах, казках, легендах як Володимир Красне Сонечко; до історії нашої Батьківщини він увійшов під йменням Великого.

Словничок

Боярин – великий землевласник, що належав до князівського двору та входив до складу військової дружини князя.

Билини – народні епічні пісні про богатирів та їхні подвиги.

Погляд історика

«Володимир, названий Святим, чоловік великий на свій час...».

Микола Костомаров.

«Період князювання Володимира Великого на Київському столі є час найбільшого розквіту Київської держави».

Борис Греков.

«Володимир усіма силами намагався відбити напади степовиків. Південний кордон України він забезпечив новими городами і великими оборонними валами (це остаточно стримало напір степових орд на Київ)».

Іван Крип'якевич.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

980–1015 рр. –
правління князя
Володимира
Великого.

981 р. – князь
Володимир приєд-
нує червенські
міста.

1. Складіть таблицю «Реформи князя Володимира Великого» за схемою:

Назва реформи	Зміст реформи	Значення реформи
---------------	---------------	------------------

2. Ви – руський літописець: складіть «Слово-похвалу князеві Володимиру».
3. Ви – іноземний посол, котрий перебував при дворі князя Володимира: опишіть життя князівської родини, побут, забави князя.
4. У чому полягає історичне значення князювання Володимира? Відповідь обґрунтуйте.
5. На контурній карті покажіть кольоровими олівцями, як змінились кордони Київської держави за князювання Володимира.
6. Чому народ у билинах називав князя Володимира «Красним Сонечком»?
7. Які наслідки мало князювання Володимира Великого?

§ 19

УТВЕРДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСТВА В УКРАЇНІ-РУСІ

Християнство почало проникати на територію сучасної України ще на початку нашої ери через античні міста-колонії Північного Причорномор'я.

У IV ст. до християнського світу прилучилися племена готів, що утворили в Північному Причорномор'ї власну державу. Готський єпископ (ймовірно, Ульфїла) переклав Біблію готською мовою.

Ось як описує легенда проникнення християнства на Україну-Русь:

Назвіть місце
у сучасному Києві,
де, за легендою,
св. апостол Андрій
поставив хрест.
Що на цьому місці
тепер знаходиться?

Андрій Первозванний
на Київських горах.
Мініатюра з Радзиві-
лівського літопису.

«Дніпро тече джерелом до Понтійського моря, що називають Руським; кажуть, що цим морем ходив брат апостола Петра Андрій, який проповідував у Синопі, а потім прибув до Корсуня. Тут він довідався, що неподалік міста є гирло Дніпрове. Вирішив вертатися до Риму Дніпровим шляхом. Коли плів Дніпром, сталося так, що він зупинився переночувати попід Дніпровими горами. На ранок, звертаючись до своїх учнів, сказав: «Бачите ось ці гори? На них зіjde Божественна благодать. Буде тут град великий з багатьма церквами». І зійшов він і поставив хрест на горах сих. І молився Богові за народ, що не знав істинного Бога, але пізнає його і буде молитися йому». І поплів Андрій утору Дніпром, діставшись Новгорода. Там він побачив людей та дивний їх звичай, як вони мидотється та паряться, і дивувався з них. Звідти пішов він у землю варягів і прийшов до Риму. Тут він розповідав, де навчав, що бачив».

Так, за літописним переказом, Слово Боже на берегах Дніпра уперше прозвучало з уст учня Ісуса Христа – Андрія Первозванного.

Давні перекази та іноземні письмові джерела розповідають про те, що року 860-го київський князь Аскольд та багато воїнів з його дружини разом із частиною київських купців прийняли християнство й запросили на Русь християнських

проповідників. Ось як про цю подію повідомляють візантійські джерела:

Коли княжив князь
Аскольд? Які
наслідки мало
прийняття
Аскольдом
християнства?

«Аскольд посилає до Константинополя послів, які просили направити на Русь місіонерів здійснити святе хрещення населення держави. Через деякий час до Києва з Константинополя прибуває єпископ. Він розповів князю та старшині про християнське віровчення, а також про чудеса, які творив Учитель, Син Божий – Ісус Христос. Руси стали вимагати дива. Тоді архієпископ кидає у вогонь Євангеліє, і воно полишається неушкодженим. При цьому він говорить: «Святе писмо нетлінним є». Переконавшись у диві, русичі приймають християнство».

Напр. IX – на поч. X ст. християнські общини вже існували у великих містах Київської держави, про що засвідчують писемні та археологічні дані.

Року 945-го, складаючи угоду про мир з греками, частина русичів присягалася у її непорушності на пагорбі, де палав вогонь біля ідола Перуна-громовержця, а інші, наближені до князя, – у київській церкві святого Іллі. Ось як говорить про цю подію літописець.

Які події відбулися
цього року? Про
якого князя нам
оповідає літопи-
сець? Коли він
княжив? За яких
обставин загинув?

«І прийшов на пагорбі, де стояв Перун. І поклали руси оружжя своє, і щити, і золото, і присягнув князь, і мужі його, і скільки було поган-русин. А християн-русів водили присягати у церкву святого Іллі, що є над Ручаєм».

Християнкою була і княгиня Ольга. Легенда про навернення княгині Ольги до християнства говорить так:

Після кривавої помсти над черевлянами княгиня Ольга повернулася до Києва. Одного разу, гордо прикрашена, вона у гурті християн біля церкви святого Іллі підняла старця-сліпця, що колись ще в шитинстві був у вогні. Були її княгинею київською. Підійшла до нього Ольга, мовивши: «Старець, як шкода, що ти сліпий і не можеш бачити мене! Я та сама Ольга, якій ти в шитинстві пророкував бути княгинею. Пророцтво твоє справдилося». А старець підняв сліпі очі вгору, простягнув руки і сказав: «Ти велика грішниця, княгине Ольго! Кров невинних співвітчизників на твоїх руках. Покайся, Ольго! Кайся за гріхи твої! Кайся!» – чулися за нею слова.

І часто бачили люди, як вона заходила до старця, що жив біля церкви святого Іллі. Ніхто не знав, чому. А старець навчав княгиню праведної віри Христової. З того часу стала вона прозрівати, пізнавати істинного Бога».

Чи мали успіх спроби княгині Ольги навернути до християнства її сина Святослава? Хто з онуків княгині – синів Святослава – був християнином за життя Ольги?

Серед сучасних істориків існують різні точки зору про час прийняття княгинею Ольгою християнства.

У другій пол. X ст. князь Володимир, онук княгині Ольги, зміцнює політично Київську державу, проводячи ряд реформ. Найбільшого значення серед них набула релігійна реформа.

Коли Володимир посів батьківський стіл у Києві, він вдався до реформування язичницького культу. З цією метою запроваджується для всієї держави єдиний **пантеон** язичницьких богів, до якого входили Перун, Стрибог, Даждзь-бог, Мокош, Хорс, Симаргл. Але ця спроба **ідеологічного** об'єднання слов'янських земель успіху не принесла. Кожне слов'янське плем'я продовжувало шанувати головного бога своєї землі.

Новим етапом релігійної реформи була велика рада щодо обрання князем та дружиною віри. Запросивши до свого палацу представників різних релігій, князь, вислухавши промови про вірування їхніх народів, вирішив, за порадою знатних дружинників, надіслати до цих земель своїх посланців, щоб вони на власні очі переконалися у правдивості розповідей місіонерів та побачили принадність тієї чи іншої віри. Ось як посланці розповідали про грецьку віру:

Який найбільший собор Константинополя було збудовано при імператорі Юстиніані?

«І прибули ми до греків; нас привели туди, де вони служать Богові своєму, і ми не знаємо, чи на небі, чи на землі були ми, – бо немає ж на землі такого виду чи такої краси – не зміємо того сказати; те тільки знаємо, що там Бог перебуває з людьми і служба їхня найкраща над служби всіх земель. А ми не можемо забути краси тієї; як кожна людина, коли спробує солодкого, не приймає потім гіркого, так і нам нема чого тут лишатися при старій вірі. А бояри на це додали, коли б лихою була віра грецька, то бабка твоя, князю, княгиня Ольга, не прийняла її, а вона ж була найрозумнішою від усіх людей».

«Повість минулих літ».

Року 988-го князь Володимир вирушив походом на місто Корсунь (біля сучасного Севастополя), бо мав на меті одружитися з візантійською цісарівною, сестрою візантійського імператора. Облога Корсуня затягувалася. Так тривало б довго. Але одного дня до стану русичів впала стріла з прикріпленим до неї посланням. У ньому корсунянин на ім'я Анастас сповіщав князя, як можна покласти край облозі й заволодіти містом. Він радив перекрити воду, що надходила до міста по трубах із колодязів, розташованих на східних околицях Корсуня. Скориставшись із цього, Володимир звелів негайно зруйнувати труби. Приречене на спрагу, багатолюдне місто відчинило ворота.

Заволодівши Корсунем, Володимир погрожує базилевсам перенести бойові дії на територію Візантії, знищити Константинополь подібно до Корсуня, якщо ті не віддадуть за нього їхню сестру Анну. Базилевси висунули умову попереднього охрещення, з якою Володимир погодився.

З Божої волі, за легендою, перед охрещенням князь осліп. Тоді цариця, що прибула до Корсуня, порадила: якнайшвидше треба прийняти нову віру, і хвороба відступить. Володимир наказав охрестити його. Як тільки єпископ поклав руку на голову князя, той прозрів, мовивши при цьому: «Тепер пізнав я істинну віру». Володимир отримав при хрещенні ім'я Василь.

Але де саме охрестився Володимир – чи у Корсуні, чи у Києві, чи у Василькові, – про це не знав сам літописець, не знають достовірно і вчені.

Літописне повідомлення не вказує справжніх причин прийняття християнства князем Володимиром.

Які зміни в соціально-економічному та політичному житті Київської держави зумовили прийняття християнства?

Прийняття Руссю християнства не було лише волевиявленням князя Володимира. Це була історично зумовлена подія, викликана як соціально-політичними зрушеннями у Київській державі, так і зовнішньополітичною обстановкою, що складалась у тогочасному світі.

Тільки-но повернувшись до Києва, князь віддає, здавалося б, несподіване розпорядження – повалити споконвіку шанованих слов'янами ідолів язичницьких богів: «...Повелів він послідати кумирів. Ідола Перуна було кинуто до Дніпра, а народ біг берегом могутньої ріки,

Який київський монастир за своєю назвою пов'язаний з цими подіями?

Обґрунтуйте висновок підручника про значення прийняття християнства для розвитку культури, зовнішньополітичних зв'язків.

води якої несли у далечінь безкрайню частку їхнього життя, плачучи та голосячи: «Видибай, боже! Видибай!» Після цього князь віддав наказ жителям Києва наступного дня з'явитися до річки Почайни: «Хто не зайде в ріку, багатий чи убогий, прошак чи робітник, буде моїм ворогом». Небагато знайшлося тих, хто вирішив, знехтувавши князівським наказом, стати йому ворогом. Це сталося 988 року.

Слідом за цією подією почалося насильницьке запровадження нової релігії на землях Київської держави. Найперше Володимир поспішив відрядити своїх посланців до Новгороду – другого після Києва міста держави. Про те, як хрестили новгородців княжі воеводи Добриня та Путята, свідчать скупі, але такі гіркі й промовисті слова новгородського книжника: «Хрестив нас Путята мечем, а Добриня вогнем!» Навернення до нової віри викликало хвилю повстань та розправ над проповідниками. Християнізація Русі тривала не один десяток років.

Прийняття християнства як державної релігії Київської держави справило величезний вплив на її подальший розвиток, на всі галузі економічного, суспільно-політичного, культурного життя; воно зміцнило великокнязівську владу, стало основою світогляду та єдиною ідеологією для різноплемінного населення держави; дало можливість Київській державі увійти на рівних правах до кола наймогутніших держав Європи, активізувати з ними політичні, культурні, економічні зв'язки; сприяло розвитку торгівлі, кам'яного будівництва. Християнство принесло нову мораль і культуру: в центрі його віровчення перебувала людина, її духовний світ; воно виступало проти невілляництва, навчало милосердя, пошани та любові до ближнього. Християнство зв'язало Київську державу з надбаннями європейської цивілізації та світової культури, сприяло поширенню писемності, освіти, мистецтва.

Словничок

Апостоли – 12 учнів Ісуса Христа, що проповідували його вчення.

Місіонер – проповідник, якого посилає церква для релігійної пропаганди серед населення.

Пантеон – сукупність усіх божеств у релігії, де існує багатобожжя.

Ідеологія – система поглядів (правових, політичних, релігійних).

Погляд історика

«...Український народ, подібно до інших народів Європи, з християнством одержав дійсні та тривкі основи для подальшого вироблення державного життя, без котрих властиво для народу немає історії...».

Микола Костомаров.

«З хвилиною остаточного сформування української державності на міцних державницьких основах, за князювання Володимира Великого, приходять великі й глибокі зрушення світоглядних і культурно-творчих сил народу. Тим чинником, що звернув колесо історії нашого народу на нові, розвиткові шляхи матеріальної та духовної культури, та ввів Русь-Україну в коло цивілізованих народів тодішньої Європи, було християнство».

Мирослав Семчишин.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

860 р. – Аскольдове хрещення Русі.

980 р. – реформування язичництва.

988 р. – запровадження християнства у Київській державі.

996 р. – збудовано церкву Богородиці в Києві (Десятинну).

1. Згадайте з курсу всесвітньої історії обставини появи та поширення християнства. Поясніть причини його запровадження на Русі.
2. Користуючись Біблією, випишіть основні Заповіді християнина. В чому полягає їхнє моральне значення?
3. Чому князя Володимира називають Святим Рівноапостольним князем?
4. Яке значення мало прийняття Руссю християнства?
5. Складіть оповідання «Роздуми киянина-язичника напередодні хрещення».
6. Чому давньоруські літописці називали Володимира «новим Константином великого Риму»?

§ 20

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ. РОЗКВІТ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

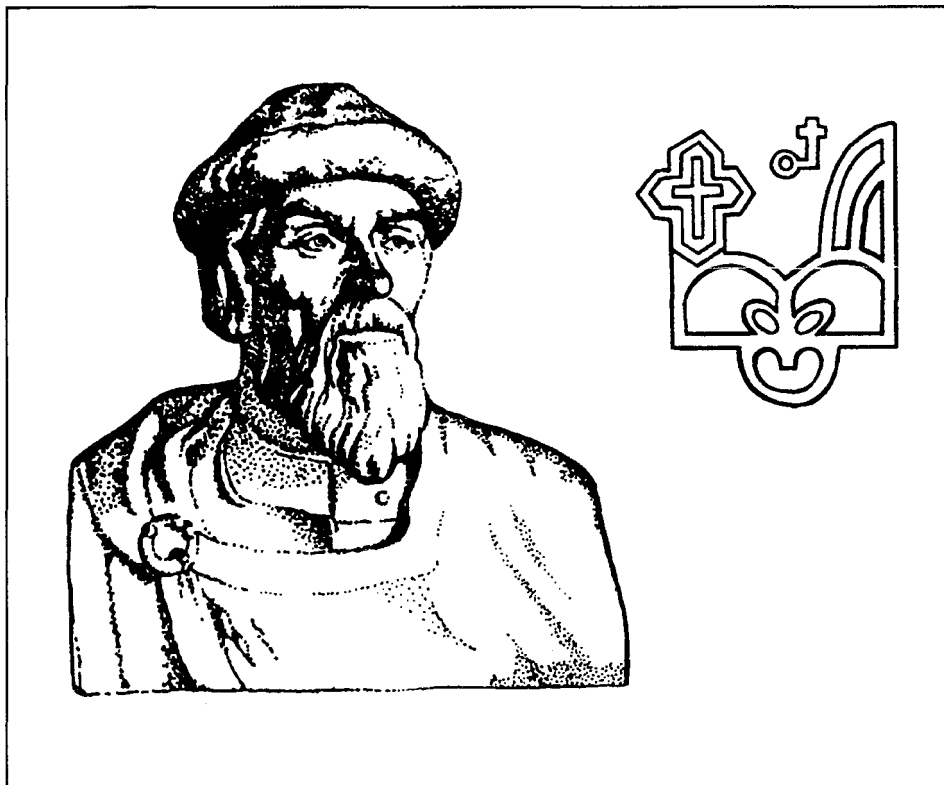
Ярослав народився близько 978 р. Був він сином Володимира Святославича й полоцької княжни Рогнеди. Спочатку князь посадив сина своїм намісником у Ростово-Суздальській землі, потім послав Ярослава до Новгороду, де й сам розпочинав княжіння.

1014 р. Ярослав відмовився платити урок Києву, як робив це він раніше і всі **посадники** до нього. Змушений вчинити так під тиском багатих новгородських бояр. Розгніваний Володимир став готувати похід проти сина та новгородців,

Про яку тенденцію
у розвитку
Київської держави
свідчить факт
відмови
новгородців
платити урок
Киеву?

але розхворівся і невдовзі помер. Смерть великого князя поклала початок 4-річній боротьбі за київський престол, внаслідок якої четверо (із семи на той час ще живих) синів Володимира – Борис, Гліб, Святослав, Святополк – загинули. Події 1015–1019 рр. яскраво описані в «Повісті минулих літ». Літописець звинувачує у братовбивстві Святополка, порівнюючи його з біблійним Каїном. Святополк, пише він, став думати: «Коли переб'ю всіх братів своїх, буду один володіти Руською землею». І наказав убити спочатку Бориса, потім Гліба і Святослава. Далі літопис повідомляє, що, отримавши звістку про ці події, Ярослав сказав: «Не я почав убивати братів моїх, тому що без вини пролив Борисову і Глібову праведну кров, мабуть, і мені те саме зробить?» І пішов на Святополка. Ярослав виступає в ролі справедливого месника за кров братів своїх і тому здобуває перемогу, а Святополк гине десь безвісти і навіки отримує тавро «окаянного».

Ярослав Мудрий.

Ось як розповідає про ці події літописець:

«В літо 1019 прийшов Святополк з печенігами
силою грізною,
І Ярослав зібрав багато воїв,
І вийшов супроти нього на Альту.
Ярослав же став на тому місці, де був убитий
Борис,
І здійняв руки в небо, і сказав:
«Кров брата мого вопіє до тебе, Владико!
Відомсти за кров цього праведника,
Як помстився за Авелеву кров,
Осудивши Каїна на стогнання і трусіння,
так і цьому зроби».
І коти помолився, сказав:
«Брати мої! Хоч тілом і відійшли ви звідси,
То молитвою своєю допоможіть мені проти
ворога цього
Убивці зарозумілого».
І після того, як сказав це йому, пішли один проти
одного,
І надвечір переміг Ярослав, а Святополк утік».

На думку сучасних учених, літописний переказ не є документальним описом історичних подій, де відтворюються факти, а, скоріше, **тенденційним** історичним романом, написаним і вставленим до літопису вже багато пізніше, після смерті всіх учасників подій (ймовірно, 1072 р.).

Державна діяльність князя

З 1019 р. Ярослав «сів у Києві, утер піт з дружиною своєю та показав перемогу й труд великий». Але й після цього він мав ще сутички з небожем своїм Брячеславом Ізяславичем Полоцьким та братом Мстиславом Тмутараканським. Він навіть не насмівся жити у Києві, а до часу сидів у Новгороді. Тільки з 1026 р. настав мир:

«І розділити по Дніпру Руську землю: Ярослав взяв що (праву) сторону, а Мстислав ту (ліву). І стали жити мирно і в братолюбстві, і припинилися усобиці, і смути, і настала тиша велика в землі Руській».

«Повість минулих літ».

Як пов'язані
з оборонною лінією
Ярослава так звані
Змієві вали?

Брати спільно вирішували основні державні питання, спільно здійснювали військові походи.

Вдалося повернути «червенські гради» (Перемишль, Червен. Белз та ін.), здобути полякам. Здійснивши ряд вдалих походів на чудь, ямь, мазовшан, ятвягів, князь зміцнив північно-західні кордони держави. Для зміцнення

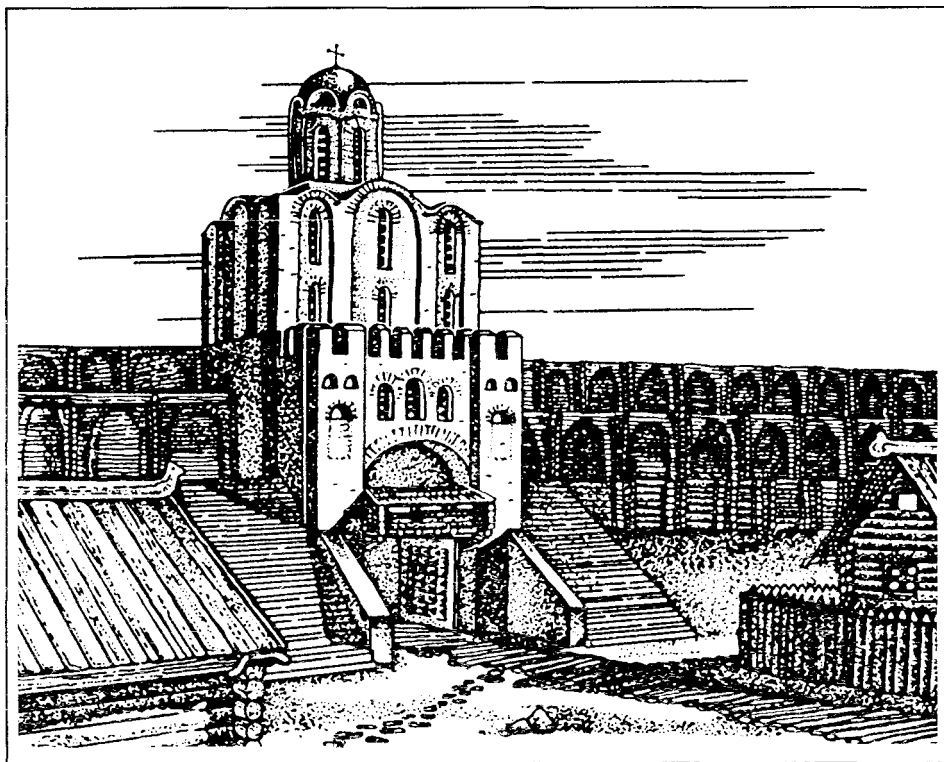
південних кордонів створюється нова лінія укріплень далі від Києва. Як зазначається у літописі, «Ярослав почав ставити городи по Росі».

1036 р. печеніги взяли в облогу Київ. Літописець так змальовує битву русичів з печенігами:

«І було печенігів безліч.
Ярослав же виступив із города, зготував
дружину до битви
І поставив варягів посередині,
А з правого боку – киян, а на лівому крилі –
новгородців
І стали перед городом, а печеніги
почали наступати,
І зійшлися на місці,
Де нині собор святої Софії – митрополія Руська, –
А тоді було там поле за городом.
І була січа люта,
І ледве здолав надвечір Ярослав.
І побігли печеніги врізнобіч,
І не знати, куди біжать».

*Золоті ворота.
XI ст.*

Це був остаточний розгром печенізьких орд, після якого вони вже не становили загрози для Руської землі.

1036 р., після смерті брата Мстислава, Ярослав «став одновладцем Руської землі». Прагнув він зберегти й посилити Київську державу.

Великі зміни відбулися у стольному граді. Значно розширилася територія центральної частини Києва (у 7 разів).

Про ці події літописець повідомляє так:

«В літо 1037 заклав Ярослав город великий Київ, а біля нього Золоті ворота. Заклав і церкву митрополічу на честь святої Софії, премудрості Божої, і потім на Золотих воротах кам'яну церкву Святої Богородиці Благовіщення... Після цього (заснував. – *Авт.*) монастир святого Георгія і святої Ірини».

Як ви гадаєте, чому князь приділяв таку увагу розбудові Києва?

За свідченням сучасника, «славне місто ... Київ величністю, як вінцем, увінчав».

Навколо «города Ярослава» було зведено потужні укріплення: їх довжина сягала 3,5 км, висота земляних валів – 14 м, товщина в основі – близько 30 м. Рови, що могли заповнюватися водою, були 13–18 м завширшки. На берегах Дніпра виріс «новий Константинополь» зі своєю Софією, Золотими воротами, храмами св. Ірини і св. Георгія. Недарма німецький хроніст другої пол. XI ст. Адам Бременський називав Київ суперником Константинополя.

За словами літописця, при Ярославі

«почалася віра християнська множитися на Русі і поширюватися. І **чорноризці** почали множитися, і з'являлися монастирі... церкви ставив він у городах і містах, посилав до них попів, і давав їм з багатств своїх урок, і наказував їм навчати людей».

Які ви знаєте християнські норми моралі?

Він надав церкві спеціальний церковний **ста-тут**, де визначалися її права. Церква мала право суду над віруючими за порушення християнських норм моралі. До Ярослава всі митрополити для Русі призначалися у Візантії, таким чином візантійські імператори могли впливати на політичне життя могутньої держави. 1051 р. князь «настановив» митрополитом Київським місцевого церковного діяча і письменника Іларіона.

Чому створення зводу законів мало велике значення для зміцнення держави?

Велике значення для зміцнення держави мало створення зводу законів, який увійшов в історію під назвою «Руська правда». Початок цій справі поклав Ярослав ще в Новгороді:

у 1015–1016 рр. новгородцям було надано «Правду Ярослава», у 1024–1026 рр. на її основі було розроблено «Покон вірний», що визначав розміри данини з населення.

Великий князь, за словами літописця, «до книг був прихильний, читав часто і вдень, і вночі», тому й піклувався про розвиток освіти, письменства, мистецтва.

Навіщо князеві
Ярославу знадобилася велика
кількість писців?
Як це пов'язано
з освітою?

«І зібрав писців много, і перекладали вони з грецької на словенську мову і письмо. І написали вони багато книг., і зібрав (їх. – *Авт.*) у церкві святої Софії. ...Ярослав... засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, приймаючи науку книжну».

З іншими державами Ярослав прагнув підтримувати добросусідські відносини. У зовнішній політиці він надавав перевагу дипломатії та династичним шлюбом, а не силі зброї. Королі європейських держав вважали за честь вступити в родинні зв'язки з київським князем.

Про що
свідчила повага
європейських
королів
до Ярослава?

Після повернення червенських міст налагодилися відносини з Польщею. Польський король Казимир одружився з сестрою Ярослава – Марією-Доброневою, а свою сестру віддав за сина Ярослава – Ізяслава. Святослав Ярославич був одружений із сестрою єпископа трирського (Німецька імперія). Всеволод одружився з візантійською царівною з родини Мономахів. Усі три доньки Ярослава вийшли заміж за монархів: Єлизавета – за норвезького принца Гаральда Сміливого, який пізніше став королем, а після його смерті – за датського короля; Анастасія – за угорського короля Андрія І; наймолодша Анна – за короля Франції Генріха І. Тому сучасники й називали Ярослава тестем Європи. Традиція династичних шлюбів у середньовічній Європі була міцна, – сам Ярослав був одружений з донькою норвезького короля Олафа Інгігердою (Іриною). Як і попередники, Ярослав правив державою з допомогою своїх синів-намісників. Відчуваючи швидку кончину, зібрав він синів своїх і сказав їм:

Що мав на увазі
Ярослав, коли
наказував синам
жити між собою
в любові?

«От я і відходжу із цього світу, а ви, сини мої, живіть між собою в любові, бо всі ви брати від одного батька і однієї матері. І якщо житимете в любові між собою, і Бог буде з вами, і підгорне під вас ворогів ваших, і будете мирно жити. Та коли в ненав'істі житимете, в сварках і

міжусобицях, то й самі загинете, і землю батьків і дідів своїх погубите, яку здобули трудом великим».

Ярослав заповів великокнязівський стіл старшому синові – Ізяславу, Чернігів – Святославу, Переяслав – Всеволоду, Смоленськ – В'ячеславу.

20 лютого 1054 р. у Вишгороді на 76-му році життя князь Ярослав помер. Всеволод відвіз його тіло до Києва.

Літописець свідчить про поховальний обряд так:

«Попи за звичаєм піснеспіви співали, і плакали за ним люди. І принесли і поклали його в мармурову раку в церкві святої Софії».

Мармуровий **саркофаг** з останками князя стоїть і нині в Софійському соборі. Вчені дослідили останки, і М. Герасимов – відомий антрополог і скульптор – відтворив зовнішній вигляд князя.

Час князювання Ярослава у Києві (1019–1054 рр.) був періодом найвищого піднесення Київської держави. Кордони її остаточно усталилися, авторитет зріс надзвичайно. Особливих успіхів князь досяг у культурній та духовній сферах. Саме завдяки цьому він отримав ім'я Мудрий.

Словничок *Посадник* – адміністративна особа князівського правління.

Тенденційний – упереджений, необ'єктивний.

Дипломат – службова особа, яка має повноваження для здійснення зовнішніх зносин з іноземними державами.

Чорноризець – чернець.

Статут – правила.

Саркофаг – невелика кам'яна гробниця (за літописом «рака»).

Погляд історика

«Давньоруська держава за Ярослава, що об'єднала усі східнослов'янські землі, була найбільшою за розмірами і наймогутнішою державою Європи. Київський князь Ярослав Мудрий, як і його батько Володимир, користувались значним авторитетом у міжнародній політиці...».

Борис Греков.

«Ярослав Мудрий, як відомо, княжив у Києві довго (1019–1054 рр.). За часів його керування державою Київська Русь досягла значних успіхів у всіх галузях державного будівництва».

Михайло Брайчевський.

Запам'ятайте дати!

1019–1054 рр. – князювання Ярослава Мудрого у Києві.

1019 р. – битва на р. Альта.

1037 р. – розпочато будівництво собору Св.Софії у Києві.

1051 р. – обрання митрополитом Іларіона та заснування Києво-Печерського монастиря у Києві.

1. Що є основним джерелом наших знань про особу Ярослава та його князювання?
2. Як, на вашу думку, ставиться автор літопису «Повість минулих літ» до Ярослава? Обґрунтуйте свою думку.
3. Схарактеризуйте внутрішню і зовнішню політику Ярослава. У якій сфері йому вдалося досягти найбільших успіхів?
4. Яке значення мало створення зводу законів «Руська правда»?
5. Опишіть за скульптурним зображенням Ярослава Мудрого.
6. Доведіть, що за князювання Ярослава Мудрого Київська держава досягла найбільшої могутності.

§ 21

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ-РУСИ ЗА КНЯЖИХ ЧАСІВ (IX – ПЕРША ПОЛОВИНА XIV ст.)

Формування феодальних відносин

Формування феодальних відносин, що почалося у східних слов'ян у VI ст. н.е., було органічною частиною загальноєвропейського процесу розвитку.

Ще у антив виникла приватна власність на сімейний наділ. У першу чергу, приватна власність на землю закріплюється за представниками родоплемінної знаті, що зумовлювало майнову нерівність у громаді. Накопиченню багатств сприяли також внутрішні та зовнішні торгівля, війни, внаслідок яких князі та старішини привласнювали здобич і бранців. У слов'ян, як ви пам'ятаєте, рабство мало патріархальний характер. Бранці, перетворившись на рабів, жили у слов'янських сім'ях.

Пригадайте, що таке колонат.

Розвиток феодальних відносин та феодальної власності у слов'ян відбувався повільніше, ніж у романських народів, де існував сильний вплив протофеодальних відносин Римської імперії. Більш стійкою була слов'янська община («мир», «верв», «слов'є»), у рамках якої зберігалися

колективна власність на луки, водоймища (орні наділи були розподілені між окремими родинами), спільна праця, традиції взаємодопомоги. Община розподіляла державні повинності, податки, споряджала воїнів на вимогу князя.

Шляхи формування феодальної власності

Формування приватної земельної власності на Русі протягом IX–XII ст. відбувалося складним шляхом. У IX–X ст. це було «окняжіння» общинних земель, яке робило вільних общинників залежними від князя, примушуючи сплачувати йому податки. Згодом великі князі почали роздавати «окняжені землі» підвладним місцевим князям, боярам спочатку у формі «кормління» за службу, а згодом у формі земельного жалування.

Феодальна вотчина

Саме з цих розподілень і формувалася феодальна вотчина – спадкове феодальне землеволодіння, в якому використовувалася праця залежного селянства.

Як називається
таке господарство?

У вотчині вироблялося все необхідне для життя так само, як і в селянському господарстві.

Форми залежності селян

Селяни перебували у залежності від боярина або князя, але разом із тим, за деяким винятком, мали свої земельні наділи та вели своє господарство. Форми залежності селянина від боярина чи князя були різними: смерди працювали у господарстві князя, люди – колишні общинники – поступово ставали залежними від бояр, закупы працювали за грошову позичку (за купу), рядовичі працювали за договором (рядом), холопи не мали свого господарства, перебували у повній залежності від господаря, челядь – це жителі господарського двору: слуги, стайничі, кухарі, пралі.

Селяни відбували панщину (відробіткову ренту) і платили оброк (грошову чи натуральну ренту).

Згадайте, які
відносини
називаються
рабовласницькими,
феодальними?

Серед учених немає єдиної точки зору на соціально-економічний устрій Русі-України за княжих часів. Досить поширеним є твердження, що держава у східних слов'ян виникла внаслідок розвитку феодальних відносин (відносин залежності селянина від феодала як основного власника землі), тому її називають феодальною.

Яке суспільство
називається
патріархальним?

Але деякі історики заперечують існування розвинутих феодальних відносин у Київській державі і твердять, що це було патріархальне суспільство, а розвиток феодальних відносин розпочинається з IX ст. До цього ж часу продовжують існувати вільні общини, з яких лише князь збирає полуддя. Є точка зору і про рабовласницький характер відносин (у господарстві переважала експлуатація холопів). Мабуть, у цій різноманітності суджень справедливою є точка зору, що в історії Київської держави мав місце перехідний період від варварського суспільства до феодального, для якого була характерна багатукладність (присутність усіх елементів відносин), а перемога феодальних відносин визначалася появою великих земельних господарств боярства та різних форм залежності селянина від землевласника.

Як ви розумієте
термін «варварське
суспільство»?

Феодальна піраміда

Західні історики розглядають Київську державу як самобутню соціальну систему, в основу якої було покладено не стільки умовне земельне володіння, скільки підвладність «молодших князів» «старшим» за силою та могутністю, а бояр – князеві.

Крім князів та бояр, населення поділялося ще на такі верстви: дружинники, священики, купці, ремісники, селяни. Між ними існувала система відносин, яка згодом була врегульована «Руською правдою» – найдавнішим в історії України зводом законів.

Політичний устрій

Яка держава
називається
ранньо-
феодальною?

Київська держава належала до ранньофеодальних держав середньовічної Європи. За формою правління це була монархія, бо на чолі держави стояв великий князь, який видавав закони, здійснював управління державою, керував військом, вершив суд. Однак влада князя не була абсолютною, вона обмежувалась боярською радою та вічем (народними зборами), яке ніколи не було органом справжнього народовладдя. Керівну роль і право представництва в ньому утримували за собою верхи: за сильного князя віча – слухняні додатки до його влади, за слабого – залежність могла бути зворотною. Отже, на Русі існували, доповнюючи один одного або конфліктуючи між собою, орган феодальної демократії (віче) та представник влади (князь).

◀ Представники
різних соціальних
верств суспільства:
князь, митрополит,
селянин, горюдянин.

Пригадайте з курсу всесвітньої історії, хто такі сеньйори, васали.

Поступово на Русі склалася система сеньйоріально-васальних відносин між великим князем київським та боярами й удільними князями. У свою чергу, залежними від них були дрібніші власники землі.

Після політичного розпаду Київської держави склався новий тип управління: спільне правління князів-родичів Володимирового дому, з одного боку, та їхніх суверенів – з іншого, що призвело до утворення конфедерації руських князівств. Саме ця форма політичного устрою називається «колективним сюзеренітетом».

Сільське господарство

Чим можна пояснити високий рівень розвитку землеробства у Київській Русі?

Упродовж усієї історії давню Русь-Україну відзначав стабільний соціально-економічний розвиток. Основою господарства лишалося землеробство. Воно було орним – підсічним або перелоговим. Через це досягалися стабільні в цілому врожаї. Досить різноманітним був сільсько-господарський реманент: плуги, рала з широкими та вузькими лезами; одно-, дво- та тризубі сохи; борони, мотики, заступи, коси, серпи тощо.

Вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь, овес, горох, коноплі, льон. Продуктивність праці була настільки високою, що валовий збір зерна набагато перевищував потреби населення. Високорозвинене землеробство, багатючі пасовиська й сіножаті давали можливість утримувати велику кількість худоби.

Важливими допоміжними галузями господарства були промисли: полювання, рибальство, бджільництво. Так, мед і віск становили важливу статтю в зовнішній торгівлі держави.

Ремесла

За часів Русі-України значних успіхів досягли ремесла. У Київській державі вчені нараховують 60 видів ремесел. Найпоширенішими та найрозвинутішими були чорна металургія та металообробка. Залізо плавили у спеціальних печах-домницях протягом 8–10 годин; при них були кузні, в яких із сирцевого заліза виробляли метал, придатний для виготовлення різних предметів.

Високим рівнем майстерності відзначалися «ковалі по золоту та срібл»: виготовлені ними діадеми, барми, колти, намиста користувалися повсюдною славою.

Які були передумови високого рівня розвитку ремесла у Руській державі?

Майстерність давньоруських ремісників здобула міжнародне визнання. У відомому трактаті ченця Теофіла з Падерборна Русь-Україну названо «країною, де відкриті таємниці мистецтва емалі й різноманітності черні».

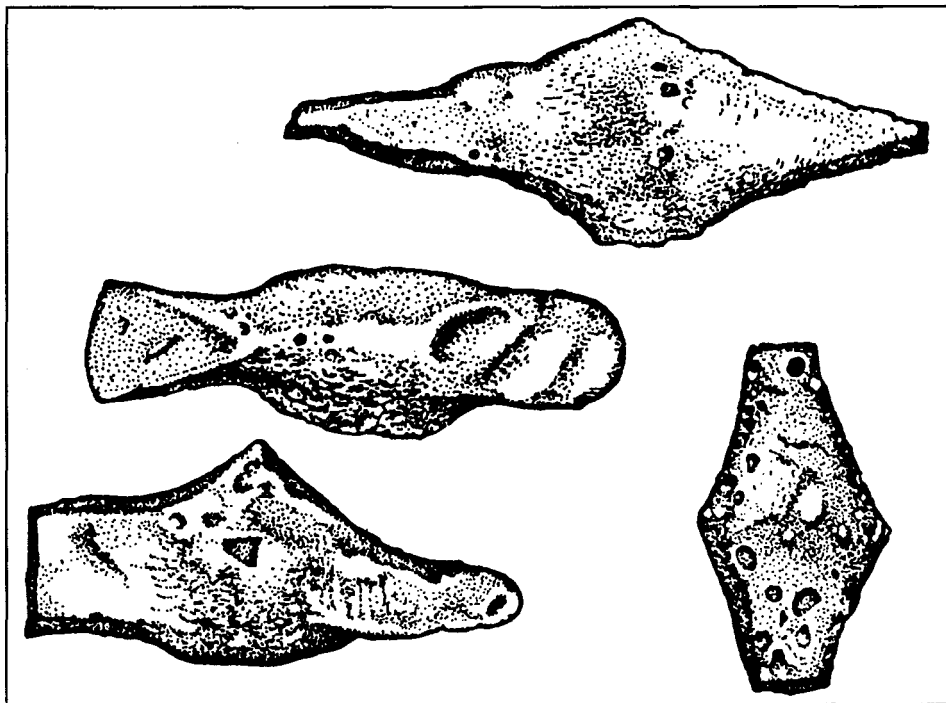
Талановитим майстром тих давніх часів був Лазар Богша (друга пол. XII ст.). Його вироби з емалі стали вершиною руського емалевого виробництва. Найкращі серед них – князівські діадеми, хрест Єфросинії Полоцької.

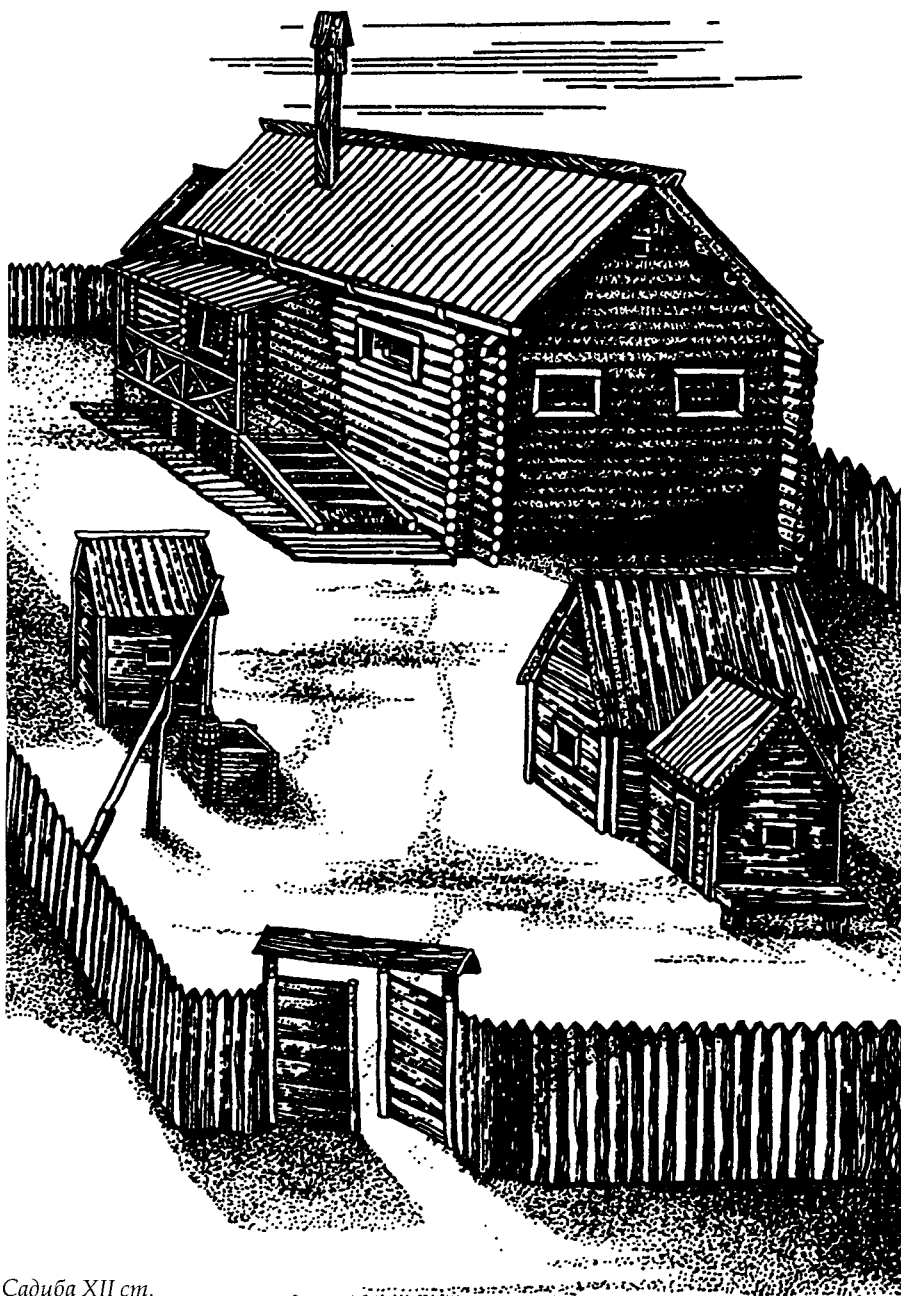
Високого розвитку досягло дерев'яне, а згодом кам'яне будівництво. Будували з каменю та плінфи (вид цегли) із застосуванням спеціального розчину. Серед будівель були палаци, храми, вежі, брами, житлові споруди (в основному з дерева). Розвивалося ливарне ремесло.

Торгівля

Важливу роль в економіці Русі-України за княжих часів відігравала торгівля, особливо зовнішня. Вивозили шкури, хутра, мед, віск, збіжжя, сіль; привозили різні предмети розкоші: тканини, металеві та скляні вироби, зброю, прикраси. Завозилися рідкісні фрукти, овочі, прянощі, вина тощо.

*Давньоруські гривні.
XI–XIII ст.*

Садиба XII ст.
За матеріалами
розкопок київського
Подолу 1973 р.

Назвіть
найважливіші
торговельні шляхи,
що перетинали
Русь.

Торгівля сприяла грошовому обігу. Спочатку на східнослов'янських землях ходили арабські диргеми, візантійські номісми, міліаресії, західноєвропейські динари. За Володимира Великого та Ярослава Мудрого Русь карбувала власні монети – срібники, златники. Під час великих торговельних операцій розраховувалися срібними зливками-гривнями вагою від 95 до 197 г. В обігу були гривні різних типів: київська, чернігівська, новгородська та інші.

Гради

Соціально-економічні, політичні зміни зумовили виникнення ще в третій чверті I тис. нових форм поселень – градів.

«Повість минулих літ» засвідчує існування в IX–X ст. понад 20 міст, в XI ст. літописи згадують ще 32 міста, а вже в XIII ст. – 300 градів.

Давньоруський град був укріплений валами, ровами й структурно поділявся на дитинець і посад. Його складовими частинами виступали також передмістя, околиці, де розташовувалися феодальні садиби, монастирі. Площа найбільших міст сягала кількасот гектарів, а чисельність населення – кількох десятків тисяч чоловік. За підрахунками академіка П. Толочка, у XII–XIII ст. міського населення у Києві було 50 тис. чол., у Чернігові, Галичі – 25 тис., Переяславі – 10–12 тис. Для порівняння: у Лондоні XI ст. – 30 тис. чол., Гамбурзі й Гданську – майже 20 тис. чол. У містах жили князі, бояри, дружинники, духовенство, купці, ремісники, челядники.

Соціальні рухи

Часто міста ставали центрами заворушень та народних рухів. Найбільш відомими були повстання 1068 р., 1113 р., 1157 р. – у Києві, 1219 р. – у Галичі. Оцінюючи ці рухи як вияв соціального протесту чи невдоволення, слід зазначити, що їхні учасники, перш за все, боролися проти конкретних визискувачів та за впровадження більш доцільних форм соціально-економічних відносин.

Феодальне право

Отже, становлення феодальних відносин супроводжувалось формуванням феодального права, яке виникло на основі Звичаєвого права, що існувало в додержавний період.

Правові устави, що існували в IX–XI ст., згодом увійшли до «Руської правди». Її найдавнішою

частиною була «Правда Ярослава» (1015–1016). Згодом, між 1024 та 1026 рр. Ярослав розробив «Поко́н ві́рний». Наступний етап правотворчості пов'язаний з його синами, які упорядкували «Правду Ярославичів», доповнену «Уставом» Володимира Мономаха. Ці правові пам'ятки фіксують норми Звичаєвого права та норми права, покликані до життя новими суспільними відносинами, перш за все, необхідністю захистити власника з його інтересами та правом приватної власності на землю.

Таким чином, у рамках Русі-України відбувся процес становлення феодальних відносин. Русь відіграла важливу роль у формуванні політичної карти середньовічної Європи. Київська держава виступила тим містком, що поєднав Європу з арабським Сходом та Візантією. У цілому ж Русь за княжих часів була однією з найвпливовіших та наймогутніших середньовічних держав.

Погляд історика

«За своїм соціально-економічним, культурним розвитком Київська Русь перебувала на рівні передових країн середньовічної Європи».

Петро Толочко.

«Населення України виживало лише завдяки тому, що рівень його розвитку ніколи не був нижчим за рівень східних або західних прищельців... Жодній хвилі чужинців історичний процес в Україні перервати не вдалося».

Микола Чмихов.

Перевірте себе!

1. Перерахуйте найбільш розвинуті ремесла на Русі.
2. Які факти свідчать про спільні чи особливі риси у розвитку Русі-України та країн Західної Європи?
3. Чому соціально-економічний лад Русі-України характеризують як багатокладний?

§ 22

МІЖКНЯЗІВСЬКІ УСОБИЦІ.
ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Який порядок успадкування київського престолу був встановлений Ярославом Мудрим?

*Любеч. Замок
XI–XII ст.*

Сини Ярослава кілька років правили мирно, в згоді між собою. Розуміючи, що існує реальна загроза міжусобної боротьби, вони навіть уклали союз для спільного управління державою, що протримався близько 20 років. Протягом цього часу вони спільно вирішували всі найважливіші справи державного життя.

Тріумвірат

Тріумвіратом учені називають період правління трьох Ярославичів-братів: Ізяслава — князя київського і новгородського, Святослава — князя чернігівського, муромського і тмутараканського, та Всеволода — князя переяславського і ростовського.

Рoku 1057-го, після смерті В'ячеслава, князя смоленського, Ігоря перевели з Волині до Смоленська, а Волинь відійшла до Ізяслава. По смерті Ігоря брати поділили між собою Смоленськ. Вони доповнили кодекс батьківських законів новими

статтями, які увійшли до історії під назвою «Правда Ярославичів», спільно воювали з полоцьким князем Всеславом, який захопив міста Ізяслава – Псков та Новгород. Війська Всеслава були розбиті у битві на р. Немізі 1067 р., а його самого було підступно схоплено і кинуто до в'язниці у Києві.

Половці

Із середини XI ст. на східних кордонах держави з'явився новий небезпечний ворог – половці.

Половці-кумани – племена тюркського походження, що мешкали у степах між Волгою та Дунаєм. Вони вели кочовий спосіб життя. Це був досить войовничий народ, що й спричинило поразку об'єднаного війська русичів, засвідчену літописцем.

«В літо 1068 прийшли чужоплемінці на Руську землю, половців незліченна сила. Ізяслав, Святослав, Всеволод виступили проти них на р.Альту. Вночі зішлись супротивники один проти одного. Русичі зазнали після кривавої січі страшної поразки. І половці перемогли».

«Повість минулих літ».

Чому, на ваш погляд, кияни для відсічі половцям звернулися до князя? Якою була головна функція князівської влади у ті часи?

Перемога на р. Альта забезпечила половцям можливість захопити Переяславщину і відкрила шлях на Київ. Коли звістка про поразку руських дружин досягла київських мурів, кияни, зібравшись на **вече**, постановили вимагати у князя коней та зброї, щоб стати на захист Руської землі від половців. Але Ізяслав відмовив. І ця відмова коштувала йому батьківського столу. Вибухнуло повстання проти нього та його спільника, воеводи Коснячка. Сам Ізяслав разом із братом Всеволодом покинув місто. Повсталі звільнили з ув'язнення Всеслава, проголосивши його київським князем. Але вибір киян виявився невдалим: князювання Всеслава тривало 7,5 місяця і не принесло місту жодної користі.

Тим часом князь Ізяслав утік до Польщі – до свого родича короля Болеслава Хороброго (мати якого була сестрою Ярослава Мудрого, а дружина Ізяслава – тіткою Болеслава). Скоро Ізяслав і Болеслав спільно виступили на Київ. За цю допомогу Ізяслав пообіцяв віддати своєму родичеві червенські міста Русі. Біля Білгорода війська Ізяслава зустрілися з київським **ополченням**

на чолі з Всеславом. Але битва не відбулася: Всеслав покинув ополчення і втік до Полоцька, а самі кияни не наважилися виступити проти воїнів Ізяслава й відійшли до Києва. На вічі кияни запропонували посісти князівський стіл Святославу або Всеволодові, але ті відмовилися. Згодом до міста вступив Ізяслав.

Чому князів
Бориса і Гліба
було долучено
до лику святих?

Друге князювання Ізяслава характеризувалося рядом енергійних кроків з метою посилення своєї влади. Він переніс торг (місце збору народного віча) на Гору, звів церкву у Вишгороді, до якої з братами переніс останки святих Бориса та Гліба, здійснив похід на Полоцьк і вигнав звідти свого кривдника – Всеслава. Суперечності загострилися. Тріумвірат розпався (1073).

Літописець ці події коментує так:

«І звів диявол чвари поміж братами Ярославичами. У тих чварах проти Ізяслава виступили брати Святослав із Всеволодом. Ізяслав покинув Київ».

Про що свідчить
опозиція
духовенства
на чолі
з Антонієм
Печерським?

Літописець вважав причиною виступу Святослава його прагнення досягти більшої влади. Але вірогідно, що причина була складнішою. Мабуть, Ізяслав не хотів миритись із втратою Новгороду, який після подій 1068–1069 рр. перейшов до рук Святослава, отож увійшов у контакт із Всеславом Полоцьким, але діяв нерішуче, що дало можливість випередити його виступ. Крім того, у Києві після Ізяславових **репресій** виникла нова **опозиція** на чолі з Антонієм Печерським, яка згодом відіграла важливу роль у зміщенні його зі столу. Відтак не випадково ще до вступу сил Святослава та Всеволода Ізяслав покинув Київ.

Якою була
подальша доля
Успенського
собору?

Князювання Святослава ознаменувалося низкою заходів, спрямованих на зміцнення великокнязівської влади: відбувся перерозподіл земель, внаслідок якого за Святославом закріплювалося право на володіння Київщиною, Чернігівщиною, Новгородом, Володимиром, Туровом, а за Всеволодом – Переяславщиною, Смоленщиною, Ростово-Суздальськими землями. Згодом Святослав зумів домогтися визнання своєї першості над усіма князями. Прихильність київського боярства та духовенства він завоював, пожертвувавши 100 **гривень** золотом на будівництво храму Успіння Богородиці Печерського монастиря.

Про що свідчить
поховання князя
Святослава саме
у Чернігові, а не
в Києві?

Святослав провадить активну зовнішню політику: веде переговори з германським імператором, надає військову допомогу польському королеві Болеславу в боротьбі з чехами, вступає у військовий союз із Візантією. Лише смерть князя у 1076 р. завадила реалізації цього союзу. Поховано князя, за його заповітом, у Чернігові. Ізяслав, уклавши мир зі Всеволодом, 1077 р. повернувся до Києва.

3 жовтня 1078 р. у битві поблизу Ніжина з раттю Олега Святославича, який прагнув повернути чернігівський стіл, князя Ізяслава було вбито. Олегові також довелося тікати до Тмутаракані. Київ перейшов до рук третього Ярославича – Всеволода, який продовжив політику перестановок та вигнань з уділів. Це було причиною постійних міжусобиць. Згодом на деякий час йому вдалося зосередити всю повноту влади над руськими землями у своїх руках. Позиції його родини настільки зміцніли, що ніхто не наважувався відкрито виступати проти його влади. 13 квітня 1093 р. князь Всеволод помер. Його син Володимир Мономах відмовився зайняти київський стіл на користь двоюрідного брата Святополка Ізяславича із Турова.

Святополк (1093–1113) не виявив рис талановитого державного діяча та полководця. У першій же сутичці з половцями він зазнав поразки. По допомогу звернулися до Мономаха. Мономах, який розумів, що сил недостатньо для успішної боротьби, запропонував розпочати переговори. Але Святополк вирішив дати бій половцям. Об'єднані дружини «Ярославових онуків» у битві під Треполем зазнали поразки.

Пригадайте
географічне
розташування
Тмутаракані.

Складною ситуацією вирішив скористатись Олег Святославич, що вирушив із Тмутаракані на чолі половецьких військ на Чернігів. Після недовгої облоги місто було здобуто. І надалі Олег відмовлявся виступити спільно у боротьбі проти половців. У народі його прозвали Гориславичем. Невдовзі Мономах і Святополк виступили проти Гориславича. У битві на р. Колокші син Володимира Мономаха завдав поразки Олегові. Ця перемога мала велике політичне значення: вона забезпечила можливість скликати об'єднавчий з'їзд князів.

Як розуміли
об'єднання
руські князі?

«В літо 1097 прийшли Святополк Київський, Володимир Мономах, Олег, брат його Давид, Василько Ростиславич. Зібралися вони у Любечі на раду для влаштування миру і сказали один одному: «Для чого губимо Русь, самі ж воюючи між собою на радість нашим ворогам? Об'єднаймося віднині єдиним серцем і будемо берегти й шанувати землю нашу, і хай кожен володіє вотчиною своєю».

«Повість минулих літ».

Але миру та злагоди так і не вдалося забезпечити надовго. Ініціатором нової усобиці виступив Давид Ігорович, який підмовив Святополка розправитися з Васильком Ростиславичем, котрий нібито разом із Володимиром Мономахом готував змову проти київського князя. Василька було запрошено до Києва, схоплено і осліплено. Проти Святополка виступив військовий союз Мономаховичів та Святославичів. Святополк уже збирався покинути Київ, але київське боярство умовило його залишитися, надіславши до Мономаха та Святослава послів із пропозицією миру. Новий з'їзд 1100 р. у Витичеві підтвердив умови миру між Володимиром та Святополком.

Боротьба з половцями

Владнавши усобиці, Володимир Мономах разом із Святополком розпочинають підготовку до наступу на половців. З цією метою вони скликають з'їзд князів, на якому вирішують запропонувати половцям мир. 1101 р. у містечку Сакові було підписано мир із половцями.

Року 1103-го, зібравши сили 7 князів, Святополк з Мономахом виступили проти половців і здобули блискучу перемогу. У січі загинуло 20 половецьких ханів. Ще кілька разів Мономах самостійно організовував походи на половців (1107, 1111) і щоразу перемагав ворога. Ці походи принесли князеві славу оборонця Руської землі. Після 1111 р. протягом наступних 20 років половці тільки тричі спробують знову йти на Русь, але всі напади буде відбито.

Про що свідчать
успішні походи
князя Володимира
Мономаха проти
половців?

Але внутрішня політика київського князя Святополка викликала невдоволення міщан. Срібролюбний і скупий, як характеризує його літопис, великий князь провадив політику лихварства, запровадив соляний податок. Лише смерть, що настала 16 квітня 1113 року, врятувала його від гніву повсталого народу.

Рік 1113-й для переяславського князя Володимира Мономаха став доленосним.

«Ранком же в 17-й день кияни зібрали раду і послали до Володимира (Мономаха) з проханням: "Іди, князю, на стіл батьківський і дідівський"».

Коли, «горюючи за братом», Володимир не дав відповіді, віче зібралося вдруге. У Києві вже було неспокійно.

«І послали кияни знову до Володимира, вмовляючи: «Іди, княже, до Києва. А коли не прийдеш, то знай, що багато зла станеться, і не тільки Путятин двір, чи соцьких, чи жидів пограбують, а ще й на ятрівку (невістку) твою нападуть, і на бояр, і на монастирі, і будеш ти відповідати, княже, якщо розграбують і монастирі». Почув це Володимир і пішов до Києва... Зустрічав його митрополит Никифор з єпископами і зі всіма киянами з великими почестями. Сів на столі отця свого і дідів своїх, і всі люди були раді, і смута вляглася».

«Повість минулих літ».

Чому саме Володимира Мономаха кияни просили бути князем київським? Чому так радо вітали його приїзд? Ми зрозуміємо це, ознайомившись із біографією князя.

Як засвідчує літопис, 1053 р. «у Всеволода народився син від доньки царської, гречанки, і назвав його батько Володимиром». Походження від візантійського імператорського роду постійно підкреслювалося давньоруськими книжниками, що називали князя за родовим ім'ям його матері (ймовірно, Марії, доньки Константина IX Мономаха) – Мономахом. Княжич народився, ймовірно, в Києві, але через рік сім'я князя Всеволода перебралася до Переяслава. У цьому невеликому прикордонному місті швидко промайнули дитячі роки Володимира. Уже в 13 років виконував він доручення свого батька.

Чому діти князів так рано починали займатися державними справами?

«Перший раз ішов я до Ростова, – згадуватиме князь пізніше, – другий раз ходив у Смоленськ, а із Смоленська пішов я у Володимир. Тої ж зими послати мене брати у Берестя на пожарище, де ляхи були попалили, і там я тримав город у тиші».

Можливо, 15-річний Володимир брав участь і в першій битві Русі з половцями 1068 р. Бо, як образно висловилися вчені, «з юних літ Володимир став мечем» у руках свого батька –

князя Всеволода, який не любив воювати, а надавав перевагу читанню книжок й, «сидячи вдома, знав п'ять іноземних мов».

У 22 роки, князюючи у Смоленську, Володимир одружився з англійською принцесою Гітою. 1078 р., після смерті князя Ізяслава Ярославича, київським князем став Всеволод. Він посадив на чернігівський стіл свого сина Володимира, зневаживши при цьому права свого племінника Олега Святославича Тмутараканського. Мабуть, цей вчинок батька не дуже сподобався Мономахові, але він усе ж просидів у Чернігові (майже щороку організовуючи походи проти половців) аж до 1093 р., коли помер великий князь Всеволод. Потім віддав Чернігів Олегові, який, прагнучи відвоювати свій уділ, привів із собою половців. У своїх споминах князь Володимир змальовує конфлікт з Олегом так:

Про які риси
характеру князя
Володимира
свідчать його
вчинки?

«... І билася дружина моя з ними вісім днів, ... і не дали ввійти їм в острог. Жалюючи душі християнські, і села палаючі, і монастирі, я сказав: «Не хвалитися поганим!» І віддав братові стіл його батька, сам пішов на стіл батька свого в Переяслав...».

У Переяславі Володимир князував 20 років. Саме в цей час (1094–1113 рр.) найбільш яскраво виявилися його здібності воїна, полководця. Уже 1094 р. він здобув блискучу перемогу над половцями. Часом було тяжко («багато біди натерпілися ми від війни і голоду»), але Володимир майже щороку ходив проти половецьких ханів і завжди перемагав їх. Найбільш тріумфальні перемоги об'єднані дружини руських князів під керівництвом Мономаха здобули, як зазначалося вище, в 1103, 1107, 1109, 1111 рр.

«Вліто 1111 ... знову чужеплеменці полків своїх безліч зібрати,
І на русів, як бори неозорі, виступили,
І тисячами тисяч обступили вони полки руські.
І послав Господь Бог ангела у поміч князям руським,
І пішли полки половецькі
І полки руські,
І зіткнулися перші ряди полків,
І наче грім ударив – вдарилась чолами,
І брань люта була між ними,
І гинули одні й другі.

І став натискати Володимир з полками своїми
І Давид,
І коли половці силу узріли, взяли ноги на плечі,
І падали половці перед полком Володимировим,
І бив їх невидимий ангел...».

«Повість минулих літ».

Яку роль у житті
давньоруського
князівства
відігравала
особистість князя?

Пригадайте
біблійну легенду
про Каїна, поясніть
її значення.

Як бачимо, автор пояснює цю перемогу «Божим промислом», але нам зрозуміло, що Володимир Мономах був визначним полководцем, який знав про переваги блискавичних рейдів, ударів у вразливе місце противника силами важкоозброєної кінноти, раптовості обхідних **маневрів**. Здійснивши 83 походи проти половців, він не зазнав поразок, а небезпечні кочівники відійшли аж за Дон і чверть століття – поки були живі Мономах та його старший син Мстислав – не турбували Русь.

Велику роль відігравав Мономах і в політичному житті держави. Він був ініціатором скликання князівських з'їздів, усіляко намагався примирити князів, припинити усобиці.

У битві з чернігівським князем Олегом, якого називали Каїном, бо він часто воював із братами, приводив на Русь половців, 1096 р. поблизу Мурому загинув син Володимира Ізяслав. Мономах не тільки не став мститися, а й звелів своєму старшому синові Мстиславу запропонувати Олегові мир, аби тільки той відступився від захоплених Суздаля й Мурому. Олег відкинув цю пропозицію й був розгромлений, після чого втік за межі держави. Мономах надсилав Олегові листа, в якому пише, що прощає його, пропонує повернутися на Русь, обіцяє віддати князівство, що належало тому за правом народження. Зміст листа, написаного наприкінці XII ст., вражає навіть наших сучасників.

Наводимо невеликий уривок:

Як ви розумієте
ці слова князя?

«Помишляю, як жити перед Страшним Судією, не покаювшись і не замирившись межі собою.

А ми що есте? Люде грішніі та лихі? Днесь живі, а вранці мертві, днесь у славі і честі, а завтра у гробу і в непам'яті. Інші надбане нами поділять.

Зри, брате, на отців наших. Що взяли і навіщо їм одіж? Та лиш те їх є, що створили душі своїй».

◀ Битва руських
дружин
із половцями.

Ставши київським князем, Володимир Мономах подбав про полегшення становища міських

Чому Володимиру
Мономаху вдалося
припинити усобиці
й тимчасово
відновити
єдиновладдя
київського князя?

та сільських низів – з'явився новий звід законів «Устав Володимира Всеволодовича», продовжував боротьбу проти половців, відновив єдиновладдя київського князя (як це було за Володимира Великого та Ярослава Мудрого). Йому корилися всі землі і князівства Київської Русі, при ньому припинилися міжкнязівські чвари. Це сприяло розвитку господарства і культури. Зміцніло й міжнародне становище Київської Русі. Продовжувалася традиція укладення династичних шлюбів: син Мстислав одружився з донькою шведського короля – Христиною, донька Марія вийшла заміж за візантійського царевича.

В останні роки життя, замислюючись над його сенсом, згадуючи все пережите й побачене, Володимир Мономах пише «Повчання дітям» (1117), яке стало його заповітом. Князь доходить висновку, що жити слід у злагоді зі своєю совістю, створюючи добро й благочестя:

Як ви думаєте,
чи втратили
повчання князя
свою
актуальність
сьогодні?
Якщо так,
то про що
це свідчить?

«...А се – мізерного, слабого ума мого поучення. Послухайте мене, якщо не все прийміте, то хоч половину. ...Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіть самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте (і) не повелівайте вбити його; якщо хто і буде достоїн (навіть) смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.

...Паче всього – гордості не майте в серці і в умі.

...Старих шануй, як отця, а молодих – як братів. У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воевод. Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню.

...Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погібає і тіло.

...Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні ємо. І чоловіка не миніть, не привітавши, добре слово йому подайте».

Володимир Мономах помер у 1125 р. на 73-му році життя у зеніті своєї могутності й слави.

«Преставився благовірний князь, христоробивий і великий князь всієї Русі Володимир Мономах, що просвітив Руську землю, мов сонце, проміння пускаючи; слава про нього пройшла по всіх землях, найбільше ж він був страшний поганям (половцям. – *Авт.*), братолобець, і старцелюбець, і добрий страдник за Руську землю».

«Повість минулих літ».

Наступником Володимира Мономаха став його син Мстислав, який продовжував внутрішню і зовнішню політику батька. За його князювання (1125–1132) давньоруська держава зберігала єдність і силу, кочівників було відкинуто далеко за Дон.

Словничок *Ополчення* – військо, що створювалося з народу на час війни.
Віче – народні збори.
Репресії – покарання, придушення когось або чогось.
Опозиція – протидія.
Гривня – грошова одиниця.
Рать – військо, битва.
Маневр – переміщення військ для зайняття найкращої позиції.

Погляд історика

«Він (Володимир Мономах) був гарний обличчям, очі в нього були великі, волосся рудувате й кучеряве, лоб високий, борода широка. На зріст він був не дуже високий, але міцний тілом і дуже сильний».

Василь Татищев.

«У 1093 р. після смерті батька – князя Всеволода – Володимир міг легко посісти його місце й стати київським князем. Але він не зробив цього. Частина сучасних учених пояснює це тим, що він був занадто слабким, щоб утриматися в Києві, що київське боярство не хотіло мати князем сина Всеволода, який не раз зневажав їхні права. Літопис же пояснює це так: «Володимир же почав розмішлять, кажучи: «Коли я сяду на стіл батька свого, то доведеться воювати зі Святополком, оскільки стіл київський раніше належав його батькові».

Микола Котляр, Валерій Смолий.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

1071 р. – укладено «Правду Ярославичів».

1097 р. – князівський з'їзд у Любечі.

1113–1125 рр. – правління князя Володимира Мономаха у Києві.

1125–1132 рр. – правління князя Мстислава Великого.

1. Визначіть причини князівських усобиць, їхні наслідки.
2. Ви – князівський літописець: опишіть народне повстання 1068 р. в Києві за планом: причини повстання, привід, його хід, наслідки, значення.
3. Порівняйте внутрішню та зовнішню політику Ярославових синів та Ярославових онуків. Визначіть спільні й відмінні риси.
4. Визначіть, про якого князя оповідає літописець (Ізяслава, Святослава, Всеволода?): «Коли князував у Києві, горе йому було від племінників, бо почали дошкуляти йому, один вимагаючи одного наділу, а інший іншого; він же, щоб замирити їх, роздавав їм землі. В цих печалях застали його недуги. А за ними приспіла старість. Коли зовсім занедужав, послав за своїм сином Володимиром Мономахом у Чернігів... У присутності Володимира, сина Ростислава, і помер... (вказіть ім'я) тихо й спокійно. Сталось це року... (вказіть дату)».

§ 23

ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ
РУСІПричини
роздробленості

Існує досить багато версій щодо причин феодальної роздробленості та хронологічних рамок цього періоду в історії Русі. Так, деякі вчені однією з причин роздробленості називають поділ Ярославом Мудрим між синами столів на князювання. Другою причиною називають князівські усобиці. Інша група вчених вважає основними причинами роздробленості соціально-економічні чинники: натуральний характер господарства Київської держави, який спричиняв слабкість економічних, а також політичних зв'язків між феодальними господарствами та окремими землями; розвиток міст, які поступово стають економічними, культурними, а згодом і політичними центрами земель; перетворення умовного землеволодіння **удільного** боярства на спадкове та його зростання. Тому місцеве боярство потребувало сильної місцевої влади князя, яка б забезпечила реалізацію та захист його прав. Поступово влада окремих удільних князів та бояр зростала, а влада київського князя послаблялась.

Порівняйте
причини
роздробленості
Франкської імперії
та Русі.
Зробіть висновок.

Київська держава була федерацією племінних союзів, етнічний розвиток яких також вимагав оформлення власної державності. Тому Київська держава розпалася на ряд самостійних князівств, що своїми кордонами відповідали кордонам племінних союзів.

Колективний
сюзеренітет

Як і в Західній Європі, на Русі склалася певна система відносин між феодалами, що набула вигляду феодальної піраміди: у кожному удільному князівстві править удільний князь, який має власне військо-дружину. Залежними від нього стають бояри – найбільші власники земель. Так поступово склався новий тип управління – спільне князювання та правління родичів Володимирового дому, з одного боку, та їхніх васалів (**суверенів**), – з іншого, що призвело до перетворення федеративного устрою Київської держави на **конфедерацію** руських князівств. Ця форма політичного устрою називається «колективним **сюзеренітетом**».

Органи управління

Новим органом управління конфедерації стають з'їзди князів. На них вирішувалися питання, що мали значення для удільних земель та князівств (перерозподіл вотчин, прийняття основних законодавчих актів, організація спільних походів проти половців).

Таким чином, через об'єктивні причини історичного розвитку на сер. XII ст. Київська держава розпалася на 15 князівств. Напередодні Батиевої навали їх було близько 50, а в XIV ст. – вже 250.

Знайдіть на карті названі князівства.

Серед багатьох самостійних земель, на які роздробилася Київська держава, особливо сильними були: у Південно-Західній Русі – Галицько-Волинське князівство; у Північно-Східній та Північно-Західній Русі – Володимиро-Суздальське і Полоцьке князівства, Новгородська республіка.

Ці князівства виявилися найбільш стійкими саме тому, що тут утвердилися свої окремі династії. Зокрема у Галицькій – Ростиславичі, а пізніше об'єднане Галицько-Волинське князівство закріпили за собою Романовичі.

Київське князівство

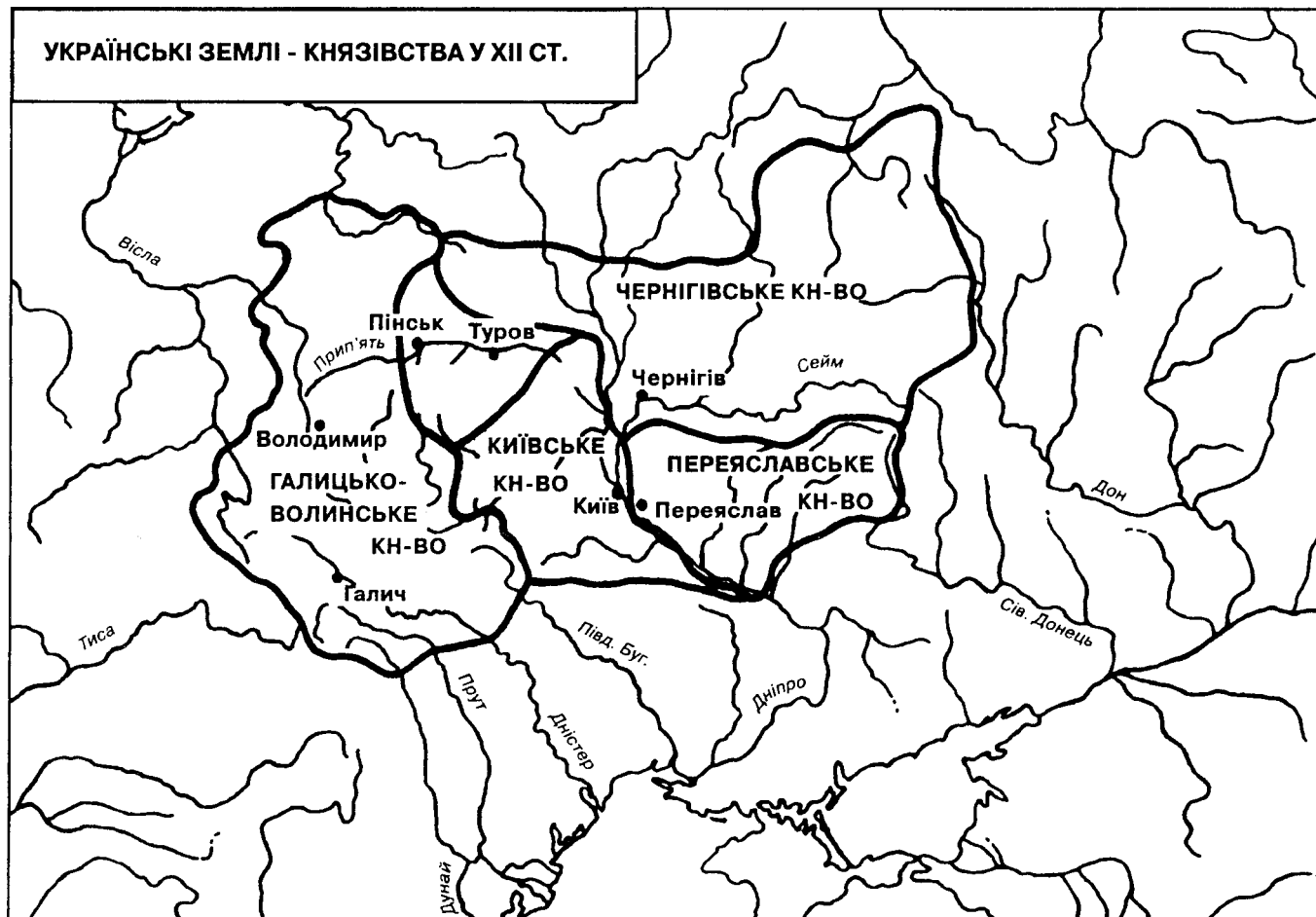
У Київському князівстві не витворилася власна династія, бо за володіння Києвом вели боротьбу представники усіх тодішніх княжих родів. У круговерт цієї боротьби були втягнуті князі волинські, переяславські, чернігівські, смоленські, суздальські, які прагнули першості. Характерно, що удільні князі, ледве оволодівши Києвом, ставали з автономістів поборниками єдності держави.

Подумайте, якими були наслідки політичної роздробленості Київської Русі.

Ця величезна притягальна сила Києва пояснюється традиціями його колишньої політичної величчя, а ще тими перевагами, що їх набував князь, оволодівши великокняжим столом. Так, у його руках опинялося найбільше місто Русі, Київська земля – одна з найбагатших і найрозвинутіших (за літописом, у межах князівства налічувалося близько 80 міських центрів, тобто значно більше, ніж у будь-якому іншому удільному князівстві). Київ залишався центром церковного життя, резиденцією митрополитів, які справляли величезний вплив на життя всієї Русі періоду політичної роздробленості.

Успіх чи невдача окремих князів часто залежали від позиції місцевого боярства та міського торговельно-ремісничого люду.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ - КНЯЗІВСТВА У XII СТ.

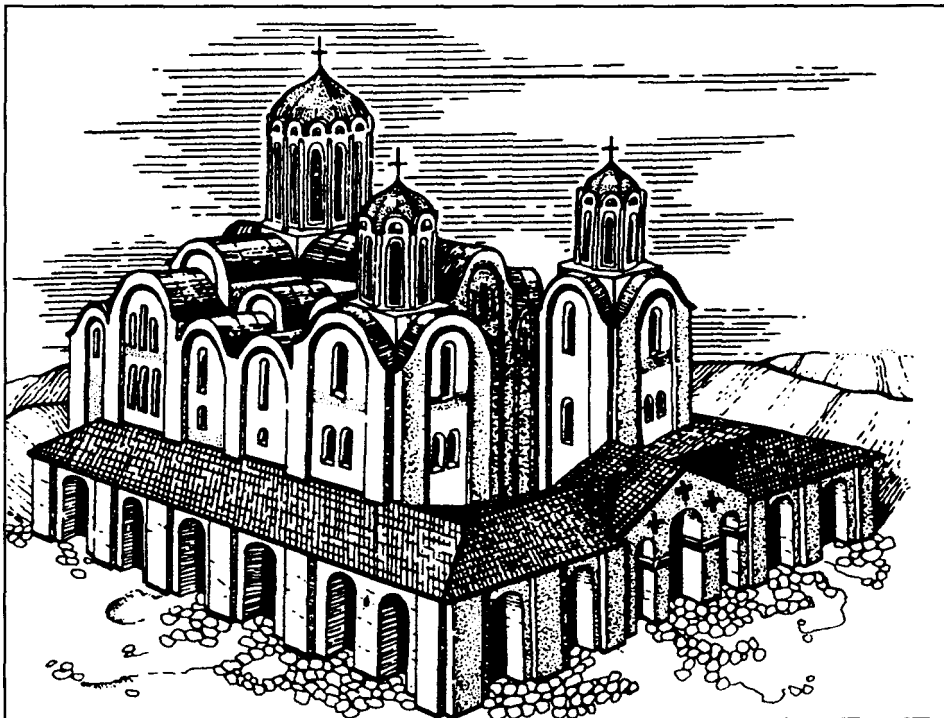
Чому,
на ваш погляд,
удільні князі,
тільки-но
оволодівши
Києвом,
ставали
поборниками
єдності Русі?

Періоди, коли Київське князівство часто переходило з рук у руки, змінювалися періодами, коли окремим князем вдавалося закріпитись на тривалий час. Так, у 1139–1146 рр. у Києві правив Всеволод Ольгович, а в 1146–1154 рр. (з двома перервами, коли Київ захоплював ростово-суздальський князь Юрій Долгорукий) – Ізяслав Мстиславич. Одним із важливих політичних актів цього князя було настановлення на митрополичу кафедру 1147 р. русина Климента Смолятича без згоди візантійського патріарха. Дослідники по-різному оцінювали подію, зокрема, вбачаючи в ній (як і в настановленні митрополитом Іларіона) прагнення руської церкви до національної самостійності.

1154 р. Києвом утретє оволодів Юрій Долгорукий, але його князювання було нетривалим. Він загинув внаслідок змови бояр, невдоволених його політикою.

Деякий час Києвом володів син Ізяслава Мстислав. З наміром відібрати у нього Київ виступив суздальський князь Андрій Боголюбський. У 1169 р. він організував коаліцію 12

*Собор Кловського
монастиря в Києві.*

БОЛОДННЪ КНЕЗЪ · МРА · Ё · АЖ ЧЕРНИГОВЕ ПОСАДИ ДАДО
 БНЧА БОЛОДН МРА : ~

ЛѢТЪ · Х · МЪ СЕДА · ЯЛГОВНЪ КНИКЕВЕ · ИНАЧА САМЫШЛ

И ПОДА К ЧЕРНИГОВУ :

ЛЮЕ ЧЕРНИГОВЦНЪ ЗСТНША · КЪ СЕ БОЛОДО · ПЫМАДЪ
 А В ЧЕРНОВЕ ПОСАД ВЛАДЪ

Яку роль
відіграло
Київське
князівство
у період політичної
роздробленості
Русі?

Яку мету
переслідував
Андрій
Боголюбський,
організуючи
похід
на Київ?

Переяславське та Чернігово- Сіверське князівства

◀ Взяття Всеволодом
Ольговичем
Київського столу
та похід війська
Ярополка Володимиро-
вича на Чернігів.

князів. «Ціла хмара давньоукраїнських князів посунула нищити Київ на славу його північного суперника», – так образно охарактеризував цю подію видатний український історик М. Грушевський. Після двомісячної облоги Київ було захоплено і протягом двох тижнів піддано спустошливому пограбуванню. Як свідчить літопис, «не було милосердя нікому нізвідки: церкви горіли, християн убивано, інших брано в неволю». Це небувало за масштабами спустошення завдало нищівного удару і політичному значенню давньоруської столиці. «Не раз брали Київ перед тим, але його брали досі претенденти; тепер – його брали лише з тим, щоб його знищити та поруйнувати», – писав про цю подію М. Грушевський.

Руйнування Києва, на думку багатьох істориків, стало поворотною подією, від неї історія починає на Русі новий шлях. Якщо дотепер князі, щоб домогтися панівного становища у державі, прагнули оволодіти великокнязівською столицею, то з 70-х рр. XII ст. вони стали добиватись об'єднання земель навколо своїх спадкових володінь.

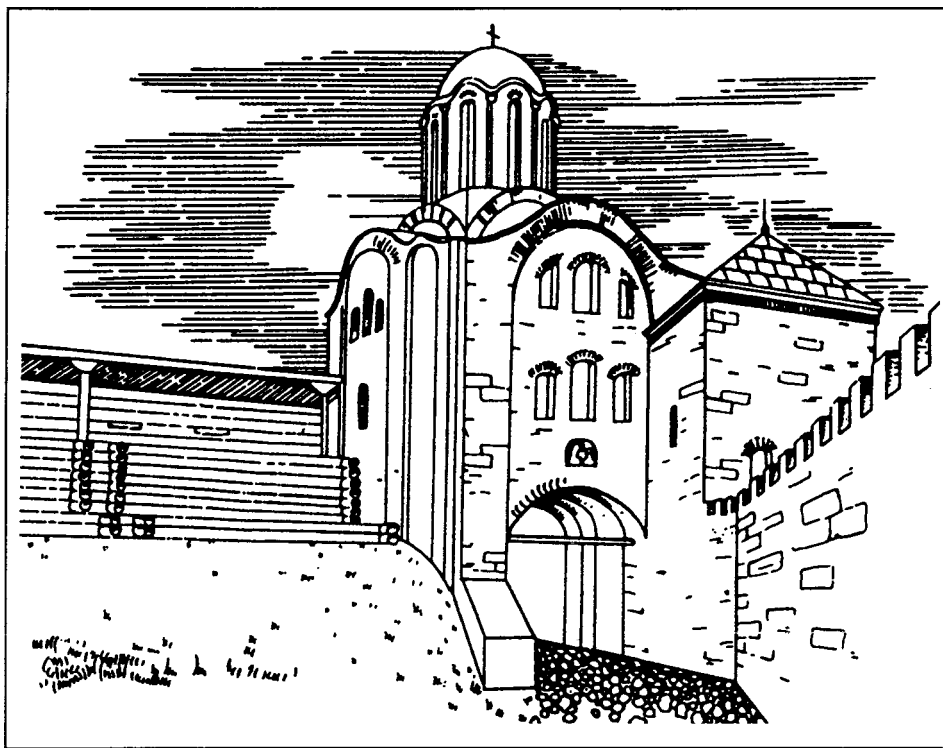
У першій пол. XIII ст. Київ неодноразово змінював своїх володарів. З 1235 р. на київському столі перебували володарі, що не лишили помітного сліду в історії. Останнім з них був Михайло Всеволодович. Дізнавшись про нове вторгнення монголів, він злякався і залишив Київ, який зайняв Данило Романович, посадивши тут свого боярина Дмитра.

Тісно пов'язаним із Київським було Переяславське князівство, до якого належали землі на лівому березі Дніпра. Найчастіше його князями були ставленики київських князів. Переяславські князі брали активну участь у половецьких походах. Князівство перестало існувати після монголо-татарського лихоліття.

Не раз союзниками у боротьбі переяславців з половцями виступали князі Чернігово-Сіверської землі. На середину XII ст. від нього відокремилось Новгород-Сіверське князівство, а згодом ряд інших. Яскравою подією політичного життя Новгород-Сіверського князівства був похід проти половців 1185 р. новгород-сіверського князя Ігоря

Святославича, поетично оспіваний у поемі «Слово о полку Ігоревім». У першій пол. XIII ст. Чернігово-Сіверська земля остаточно розпалася на кілька невеликих князівств. У другій половині XIII ст. ці князівства втрачають свою політичну самостійність в умовах монголо-татарського лихоліття, а з сер. XIV ст. опиняються у васальній залежності від Великого князівства Литовського.

*Єпископські ворота
в Переяславі (1089 р.).*

Галицька і Волинська землі

Однією з могутніх держав періоду політичної роздробленості на терені Південно-Західної Русі була Галицько-Волинська держава, що виникла внаслідок об'єднання Галицького та Волинського князівств.

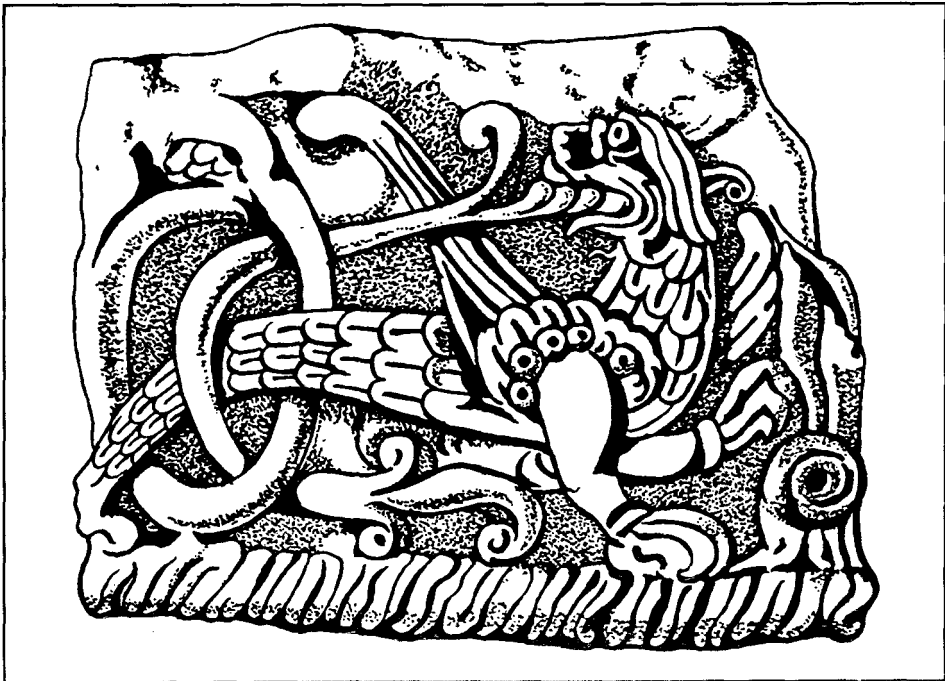
Галичина розташована у східних передгір'ях Карпат, у верхів'ях річок Дністра та Прута, що впадають у Чорне море. Спочатку її заселяли племена дулібів, тиверців, білих хорватів. На сході вона межувала з розлогими та лісистими рівнинами Волині, також заселеної дулібами та білими хорватами. Якщо Галичина на своїх

західних та північних кордонах мусила боротися з агресивними поляками та мадярами, то єдиними ворогами Волині були литовські племена на півночі. Обидва князівства мали вдале розташування – недосяжне для кочових нападників зі степу. Волинь і особливо Галичина були густо населеними землями, а їхні міста стояли на важливих торговельних шляхах. Крім того, у Галичині містилися великі родовища солі – товару, від якого залежала вся Русь і який мав величезний попит на ринках Європи.

Галицька і Волинська землі вже з X ст. входили до складу Київської держави. Володимир Великий заснував на Волині місто Володимир, що згодом стало столицею цих земель. У Галичині політичний центр перемістився з Перемишля до Галича, який постав біля Карпатських солянних копалень. Надалі київським князям вдалося закріпити ці землі за своїми наступниками, але після смерті Ярослава Мудрого Галицьке князівство відокремилася від Києва.

Особливістю політичного життя Галицького князівства був великий вплив на управління ним свавільних, багатих, могутніх бояр. На відміну від

Капітель та наріжний камінь з portalу Борисоглібського собору в Чернігові. XII ст.

Схарактеризуйте
природно-госпо-
дарські умови
Галицької
та Волинської
земель.

бояр в інших князівствах, де вони здебільшого походили з княжої дружини, галицьке боярство належало в основному до місцевої родоплемінної знаті. Свої маєтності воно отримало не з князівської ласки, а захопивши общинні землі. Тому їх влада у Галицькому князівстві була винятково великою. Прийшовши сюди, перші Рюриковичі нашоувхнулися на місцеву знать, яка була готова будь-якими засобами відстоювати власні інтереси. Бояри ж Волинського князівства, на відміну від галицьких, були більш схожими на боярство основної частини Київської держави. Більшість із них прийшла у складі дружин князів-правителів, що призначались на ці землі київським князем. Такі бояри отримували землі за вірну службу князеві, тож їхні земельні багатства залежали від його щедрості. Саме з цієї причини волинські бояри виступали ініціаторами об'єднання князівств під владою сильного князя.

Об'єднання Галичини

Як ви ставитесь
до подібних
методів
управління
князівством?

Галичину об'єднав в одне князівство князь Володимирко (1124–1153), який відзначався хитрістю, безпринципністю щодо засобів політичної боротьби, – не вагався, порушуючи клятву, якщо цього вимагали державні інтереси. Він підпорядкував своїй владі усі галицькі землі. Обороняв своє князівство на три фронти – проти зазіхань Києва, Угорщини, Польщі, завжди міг перемогти своїх противників – не так у бою, як хитрими дипломатичними засобами або просто підкупом. Столицею своєї держави він обрав місто Галич на Дністрі, що було важливим центром торгівлі на шляху до Чорного моря. Він жорстко розправлявся зі всяким спротивом своїй владі. Так 1145 р. придушив повстання міщан Галича. Князь Володимирко сприяв посиленню могутності Галицького князівства.

Розквіт Галицького князівства

Свого розквіту Галицьке князівство досягло при синові Володимирка – Ярославів Галицькому, який увійшов до історії під ім'ям Осмомисла. Цим народ підкреслив державний розум, політичну далекоглядність галицького князя. У рідному краю Ярослав почав правити з 1153 р., після смерті батька – помер від ран, отриманих під час боротьби з київським князем Ізяславом

Мстиславичем. Ставши князем, Ярослав заприсягнувся у вірності київському сеньйору. Останній вимагав повернення загарбаних батьком земель, але Ярослав не поспішав виконувати його накази. Виник новий конфлікт. Галицькі бояри не дозволили Ярославові виступити походом проти Ізяслава Мстиславича. Самі очоливши похід, вони програли битву.

Непростими були часи для Ярослава і тоді, коли на київському столі утвердився князь Юрій Долгорукий, його тесть (князь Ярослав був одружений з донькою Юрія Долгорукого). Усілякими хитрощами Ярослав намагався уникати участі у війнах, які вів Юрій. Після смерті Юрія новий київський князь Ізяслав Давидович продовжував зазіхати на галицькі землі. Ярослав разом зі своїми союзниками – удільними князями – захопив Київ і позбавив Ізяслава Давидовича влади.

Ярослав увійшов у історію і як великий будівничий нових фортець, міст, церков; він сприяв також розвиткові ремесел та торгівлі.

Уславився князь й успішними походами проти половців, інших ворогів Галицької землі. Автор «Слова о полку Ігоревім» так славить його:

«...Підпер він угорські гори своїми залізними полками, зачинив Дунаєві ворота, судить суди по Дунаю».

Трагедією князя стало його подружнє життя з Ольгою (донькою Юрія Суздальського). Ярослав уже тривалий час кохав іншу жінку – Анастасію, доньку боярина Чагри, а Ольгу вирішив відправити до монастиря. Дізнавшись про задум чоловіка, вона разом із сином втікає до Польщі. Бояри, не бажаючи, щоб хтось, породичавшись із князем, став вищим серед них, підбурили населення до повстання. Галичани розправились з усією родиною Чагрів, а саму Анастасію спалили на вогнищі як чаклунку. Але й після цього князь Ярослав не помирився зі своєю дружиною Ольгою. Решту віку він прожив на самоті, уславивши себе ще й славним походом 1183 р., коли у полон було взято 20 половецьких ханів.

Помираючи, князь просив пробачення у соратників за завдані їм кривди, звелів відкрити свої комори і роздати людям усе добро. І, за словами літописця, три дні стояв люд біля тих

На які особливості політичного життя у Галицькому князівстві вказує цей факт з біографії князя?

комор, одержуючи останню благодать свого князя. Сталося це 1 жовтня 1187 р. Поховано князя було у кафедральному соборі м. Галича.

Боротьба за стіл

По смерті Ярослава його наступником за заповітом став позашлюбний син Олег. Законний син Володимир, матір'ю якого була Ольга, був позбавлений батьком права на стіл. Боярство спровокувало повстання галичан і посадило князем Володимира Ярославича, але він не справдив сподівань своїх прихильників. Не маючи політичного хисту до управління князівством, Володимир до того ж був схильний до розпусти та пияцтва. Зрештою бояри прогнали його. Щоб повернути втрачене, Володимир запросив на допомогу угорського короля Андрія, який використав ситуацію у власних цілях: окупувавши Галичину, приєднав ці землі до свого королівства. Бояри, які не хотіли змиритись із таким становищем, звернулися до волинського князя Романа Мстиславича й запросили його на князювання. Це було перше, але коротке його князювання у Галичі.

1189 р. Володимир Ярославич з допомогою військ короля Фрідріха Барбароси (імператор Священної Римської імперії) та Казимира (король польський) знову повертається на галицький стіл, де сиділи його дід та батько. Правив він ще 10 років, а з його смертю 1199 р. династія Ростиславичів припинила існування.

Подальша доля Галицького князівства була вже пов'язана з діяльністю нащадків Володимира Мономаха – Мстиславичів.

Словничок

Уділ – князівське володіння.

Суверен – носій верховної влади.

Конфедерація – об'єднання, союз суверенних держав.

Сюзерен – великий феодал-сеньйор, господар над васалами.

Сюзеренітет – влада сюзеренів.

Домен – особисте земельне володіння феодала.

Погляд історика

«Варварські держави, що виникли в результаті війн, виявилися нестійкими утвореннями. З часом вони розпадаються. Така доля спіткала імперію Карла Великого і Київську державу. Саме завершення процесу феодалізації варварських суспільств супроводжувалося політичною роздробленістю Європи».

Сергій Бахрушин.

«Погроми Києва володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським свідчили, що суздальський князь опустився на рівень пересічного удільного володаря...».

Михайло Брайчевський.

«Під час погрому «матері міст руських» Андрієм Боголюбським 1169 р. загинули не тільки матеріальні цінності: наша наука втратила багатий літературно-джерельний спадок».

Борис Греков.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

Сер. XII ст. – розпад Київської держави на удільні князівства.

1169 р. – погром Києва володимиро-суздальським князем Андрієм Боголюбським.

1124–1153 рр. – князювання в Галицькій землі Володимирка.

1153–1187 рр. – правління Ярослава Осмомисла.

1. Порівняйте причини розпаду Київської держави на самостійні князівства з причинами розпаду імперії Карла Великого.
2. Покажіть на карті князівства, на які розпалася Київська Русь.
3. Поясніть значення терміну «сюзеренітет».
4. Яку роль відігравав Київ та київське князівство у період політичної роздробленості Русі?
5. Складіть порівняльну таблицю «Галицьке і Волинське князівства» за схемою:

Назва князівства		
Територія		
Етнічний склад		
Особливості формування боярства		
Князі		

6. Схарактеризуйте значення діяльності князя Ярослава Осмомисла. Як і чому саме так вона була оцінена сучасниками?
7. Порівняйте політичний устрій Київської держави у IX ст. та у XIII ст. Визначте спільні й відмінні риси.
8. Якими були наслідки політичної роздробленості Київської Русі?

§ 24–25

КУЛЬТУРА
КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Культура Київської Русі сформувалася на ґрунті глибоких вікових традицій східних слов'ян, збагачених впливом сусідніх народів. Це була культура середньовічного суспільства. І формувалася вона відповідно до політичних, релігійних, соціальних потреб.

Важливим рубежем у розвитку культури кожного народу є поява писемності.

Писемність.
Кирилиця.
Глаголиця

Після запровадження християнства як державної релігії на Русі утверджується кирилична система письма. Нею написані всі відомі твори XI і наступних століть (хоча існувала й інша, більш складна – глаголиця).

Чому братів
Кирила і Мефодія
називають про-
світителями
слов'ян?
Як увічнено їхню
пам'ять в Україні?

Створення, а можливо, удосконалення докирилівського алфавіту пов'язане з діяльністю у Моравії (Чехія) в 60-х роках IX ст. братів-просвітителів Костянтина (Кирила) та Мефодія. Кирило здобув добру освіту, знав, крім слов'янської, ще кілька мов, певний час прожив серед східних слов'ян. Прибувши як місіонер до Моравії з метою вести проповідь слов'янською мовою, він розробив слов'янську абетку і, використовуючи її, переклав слов'янською мовою основні християнські книги для богослужіння. Звідси й походить назва одного з видів письма, що поширилась у слов'ян (кирилиця). Не всі дослідники з цим погоджуються, деякі вважають, що він розробив глаголицю, а кирилиця виникла на основі грецького **устава** VI–VIII ст., доповненого слов'янськими літерами. Певний час ці два алфавіти існували паралельно на всій території розселення слов'ян. Але згодом глаголиця залишається лише на південно-західних слов'янських землях, де вона використовувалась до XIII ст.

Це не означає, що до цього у слов'ян не було письма. Навпаки, є багато різних свідчень про існування писемності і в більш ранній період. Болгарський автор поч. X ст. чорноризець Храбр писав, що слов'яни раніше

«не имеху книг, но чертами і резами чтеху и гадаху, и погани суше, крестивше же ся, римскими и греческими письмены нуждахуся словенскую речь без устроения и тако бешу много лета».

Те, що Русь була знайома з писемністю і до Кирила, засвідчує літописне повідомлення про знайдені ним же у Корсуні Євангеліє та Псалтир, написані «руськими письменами». Підтвердженням цьому можуть бути й договори Русі з греками: один із примірників призначався для Русі й писався слов'янською мовою. Договір 911 р. вказує на руський звичай писати духовні заповіді на випадок смерті, а одна із статей договору 944 р. вимагала, щоб руські послі або купці, прибуваючи до Царгорода, мали при собі спеціальні грамоти, підписані князем. Відомості про існування східнослов'янської писемності є і в творах окремих арабських авторів.

Деякі вчені вважають, що в докирилівський, дохристиянський час у слов'ян використовувалися різні системи писемності.

Згадайте, який князь поклав початок зібранню книг у соборі Святої Софії.

У XI–XII ст. розвиток писемності на Русі сягає високого рівня і письмо вживається в різних сферах життя. У великих містах (перш за все в Києві) нагромаджуються зібрання рукописних книг.

Найдавніші книги писали на пергаменті гусячим пером, чорнило виготовляли з природних матеріалів.

Тогочасним стилем письма був **устав**, який перейшов у **півустав**, а пізніше розвинувся **скоропис**. В уставі й півуставі букви слова були відокремлені, в скорописі – сполучені. Старовинні книги прикрашалися орнаментом, заставками у вигляді плетінок, великі літери й заставки малювалися червоною фарбою або золотом та сріблом. Писанням книг займалися професійні писці (переписувачі) – ченці. Праця їхня була тяжка, тривала роками. Закінчуючи переписувати книгу, писець міг написати й таке:

«Як радується жених своїй нареченій, так радується писець, коли побачить останній аркуш».

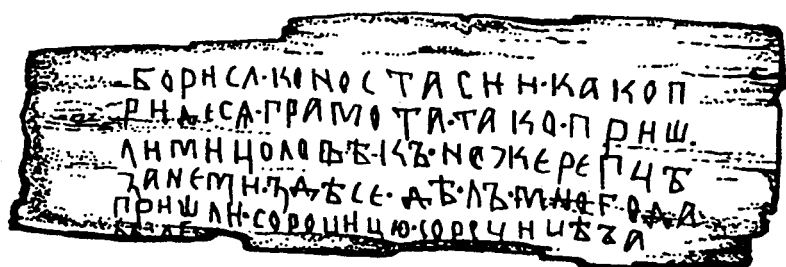
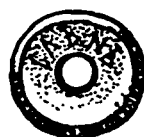
Книгу переплітали, оправляли її в дошки, обтягнуті шкірою, а то й оковані сріблом, з вибагливим орнаментом. Книга коштувала дуже дорого. У літописі читаємо, що князь Володимир Василькович «8 гривень заплатив за один молитовник, а в тому ж часі ціле село купив за 50 гривень». Про те, як цінували й шанували книгу,

ИВЕСТОУИ -

ПОТВОРНЪ
ПРА/СЛЪНЪ

ДЪАКО СЪТГО СЕСА
М^{НЗ} ПРИДЕ ЧОЛО ЗОРЪ РУСАЛНН

ѸѸѸ

Згадайте,
хто з руських
князів був
письменником.

можна довідатися, читаючи розсипані по різних збірниках вислови: «Хто мудрий, а не знає книг, той подібний до плота без підпор, і як вітер повіє, то впаде».

Щедрими **меценатами** перших книг і перших бібліотек були князі, які інколи й самі були авторами творів.

Рукописні книги

З якими пам'ятка-
ми писемності
ви ознайомилися
в попередніх
параграфах?

Найдавнішою книгою, що збереглася до наших днів, є «Остромирове Євангеліє», створене у Києві на замовлення новгородського посадника Остромира в 1056–1057 рр. Вона написана уставом, оздоблена орнаментом та **мініатюрами**. Це не єдина пам'ятка писемності, деякі з них ви вже знаєте й можете назвати, бо зустрічали їхні назви у попередніх параграфах, а з іншими ознайомитеся трохи пізніше.

Берестяні грамоти

Про писемність широких кіл міського населення свідчать берестяні грамоти, знахідка яких у 50-х рр. XX ст. докорінно змінила уявлення про розвиток давньоруської культури і писемності. Першою такою знахідкою в Україні стала берестяна грамота XII ст. у давньоруському місті Звенигороді (Львівська обл.). Нині таких грамот відомо понад 800, вони датуються XI–XIV ст. Береста на Русі до винайдення паперу посідала таке ж місце, як глиняні таблички у Месопотамії, дерев'яні таблички, вкриті воском, та папірус у Римі (дощечки використовувались і на Русі).

Епіграфічні пам'ятки

Написи на різних предметах (епіграфічні пам'ятки) є також важливим джерелом вивчення писемності.

Серед численних виробів із написами – шиферні пряслиця, керамічний та металевий посуд, гварні формочки, плінфа (тонка цегла). Зміст написів різний, але найчастіше вони засвідчують власника речі («Потворин пряслень», «Невесточь», «Мстиславля корчага»), вказують на вміст посудини («Ярополче вино»), висловлюють побажання («благодатнеша полна корчага сия») або ж увічнюють ім'я майстрів («Коваль Людота», «Макосим»).

◀ *Алімтій –
давньоруський
живописець.
Металево писало.
Давньоруські написи.*

Графіті

Як ви розумієте
твердження,
що графіті
є цінним
історичним
джерелом?

Пам'ятками писемності є й графіті – написи і малюнки на стінах споруд, залишені представниками різних верств давньоруського суспільства. Написи знайдено на руїнах Золотих воріт, Успенського собору, на стінах Михайлівської церкви, Видубицького монастиря, Кирилівської церкви у Києві, а також соборів Чернігова.

Досліджено ряд написів на стінах Золотих воріт, що супроводжувалися малюнками, наприклад, сцена полювання на кабана. Вони, очевидно, були зроблені подорожніми, які чекали відкриття воріт. Дуже цінними й різноманітними є графіті на стінах Софійського собору. Одна з них повідомляє під 1054 р. «про смерть царя нашого Ярослава Мудрого».

Освіта

Освіта стала справою держави й церкви. Уже за князювання Володимира Святославича в Києві існує державна школа, що засвідчує літопис:

«І почав посилати забирати дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне».

Ярослав Мудрий за свого князювання наказав створити школи і вчити грамоти триста дітей. Початкові школи існували при великих монастирях. За деякими даними, Ганна (Янка) Всеволодівна, з 1068 р. черниця Андріївського монастиря у Києві, заснувала при ньому школу для дівчат, де навчала грамоти, співів та рукоділля.

Назвіть
вже відомих вам
високоосвічених
державних
діячів Русі.

Як повідомляють літописи, було ще й «книжне навчання», коли вивчалися богослов'я, філософія, граматики, риторика, співи, історія. Знання здобували від учителів та з книжок. Серед державних діячів Русі було багато високоосвічених людей як серед князів, так і серед церковних діячів. Вони володіли іноземними мовами, знали античну, візантійську та західноєвропейську історичну, богословську і художню літературу.

Бібліотека

Видатна роль у поширенні освіти належала Софії Київській, де було зібрано першу бібліотеку та засновано книгописну майстерню. Книги, що виходили з-під пера ченців-писців, ставали основою для нових бібліотек, у тому числі й бібліотеки Печерського монастиря. Згодом

такі майстерні та зібрання книг виникли і в деяких інших містах.

Наукові знання

Знання були як реалістичними (з'явилися внаслідок виробничої діяльності людей), так і містичними, адже перебували під впливом середньовічних богословсько-схоластичних поглядів. Свідченням певних знань з географії є «Повість минулих літ». Нестор, говорячи про спадщину трьох синів легендарного Ноя, перерахував майже всі країни Європи, Азії, Північної Африки, моря, ріки, острови. Детально описав шлях «із варяг у греки».

Певних успіхів досягла також медицина. У писемних джерелах розповідається про двох київських «лічців» кінця XI–поч. XII ст. Агапіта та Вірменина, котрі мали велику популярність серед киян. У Переяславі єпископ Єфрем спорудив перший шпиталь. Знахідки пінцетів та спеціальних ножів засвідчують, що в той час здійснювалися й хірургічні операції.

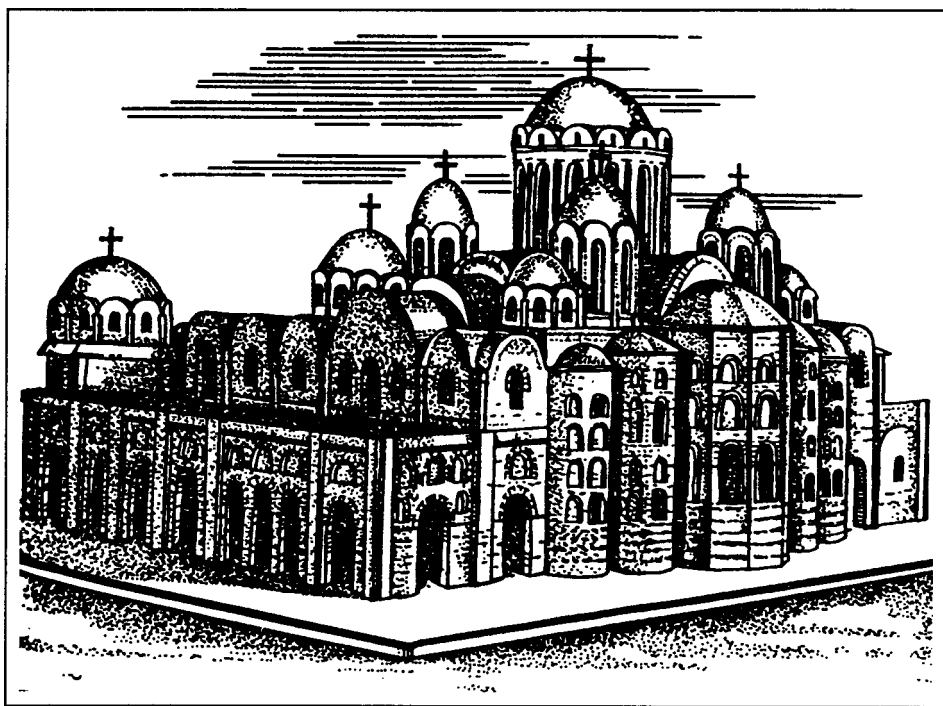
Літописання

Чому літописання було видатним явищем культурного життя Київської Русі та середньовічної Європи?

Видатним явищем культурного життя не лише Київської Русі, а й середньовічної Європи було літописання. Деякі дослідники (зокрема, М. Брайчевський, Б. Рибаків) вважають, що окремі записи історичного характеру велися у Києві ще за князя Аскольда, тобто з другої пол. IX ст. Відголоски так званого «Літопису Аскольда» збереглися в пізнішому Никонівському літописі. Перший літописний звід – історичний твір, у якому підбиваються підсумки діянням Володимира Святославича та його попередників, – написано у 996–997 рр. Літопис, умовно названий дослідниками Найдавнішим Київським зводом, було написано у 1037–1039 рр. при Софійському соборі. Можливо, його автором був державний, політичний, церковний діяч та письменник Іларіон. Закінчується він великою статтею з похвалою Ярославу Мудрому. Саме з цього часу – кін. X – поч. XI ст. – формується літописна традиція. Літописання ведеться у Десятинній церкві та в Києво-Печерському монастирі. Саме тут на поч. XII ст. (1113 р.) створюється літописний звід, названий його автором Нестором «Повістю минулих літ», – найбільш видатний історико-літературний твір

Русі енциклопедичного характеру, бо в ньому читач може знайти відповіді на багато питань з історії. За змістом це складний твір: до нього увійшли всі попередні зводи та різні доповнення, зроблені як самим Нестором, так і його наступниками; у ньому вміщено й інші літературні твори, наприклад, «Повчання» Володимира Мономаха своїм дітям та його лист до Олега Святославича, оповідання про осліплення Василька Тербовлянського, офіційні державні документи (договори з греками), багато уривків перекладних творів.

*Софійський собор
у Києві. 1037 р.*

Нестор починає розповідь з часів біблійних, коли трое синів Ноевих після потопу розділили землю, і доводить її до 1110 р. А основна мета, якої він прагне, – дослідити, «звідки пішла Руська земля і хто в ній найперший почав княжити». Нестор робить спробу пов'язати руську історію зі світовою, послідовно проводить ідею збереження та захисту Руської землі.

У період політичної роздробленості виникають нові літописні центри в Чернігові, Переяславі, Холмі, Володимирі-Волинському, продовжується

літописання в Києві та інших містах. Форми історичних творів дещо змінюються: з'являються сімейні та родові князівські літописи, життєписи князів, повісті про князівські злочини.

Київське літописання тривало у Видубицькому монастирі. Тут ігумен Мойсей склав Київський літописний звід.

У сер. XIII ст. галицьке місто Холм стало важливим центром літописання. Саме тут складено початкову частину Галицько-Волинського літопису, доведеного до 1260 р. Це зв'язне оповідання, автор якого перелічує київських князів від Аскольда до воеводи Данила Галицького – Дмитра, описує боротьбу з боярами, звеличує князя та його дружину. Тут багато народних приказок, прислів'їв. Наступна частина літопису була дописана у Володимирі-Волинському за князя Володимира Васильковича та його наступників.

Академік XVIII ст. Г. Міллер, вражений широтою літописної інформації і рівнем її систематизації, писав, що Нестор і його наступники створили систему руської історії настільки повну, що жодна нація не може похвалитися таким скарбом.

Література

На жаль, у полум'ї війн, погромів, пожерищ багато літературних пам'яток XI–XIV ст. загинуло. Але деякі все ж дійшли до наших днів у пошкоджених примірниках, у пізніше переписаних творах.

Література княжої доби мала виразно релігійний характер: вона була наслідком прийняття християнської віри і її основним завданням було служити християнській релігії, поширювати її й закріплювати. Крім цього, виключне право переписувати й зберігати книги мали церкви та монастирі.

Серед книжок, що разом з учителями християнської релігії прийшли в Україну, на першому місці були книги «Святого Письма», псалтирі, книги, необхідні для церковних богослужінь. Книжки, що прийшли з Болгарії та Сербії й були написані церковнослов'янською мовою, переписувалися, грецькі ж – перекладалися.

Збереглися й окремі оригінальні літературні пам'ятки, серед яких найбільш визначними є

Чому література
того часу мала
виразно релігійний
характер?

Пригадайте,
яке значення мало
висунення
на посаду
митрополита
русича.

«Слово про закон і благодать...» Іларіона (написане між 1037-м і 1051 рр.), «Повчання» дітям Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Слово Даниїла Заточеника» та ін.

Іларіон – священник церкви Спаса на Берестові поблизу Києва. 1051 р. князь Ярослав Мудрий поставив його митрополитом Київським (до цього часу такі посади обіймали лише посланці з Візантії). Дослідники вважають, що «Слово...» було виголошене Іларіоном у Софії Київській перед князем та його оточенням.

Твір складається з трьох частин: спочатку автор торкається питань середньовічної церковної історії, далі розвиває основну думку твору – про рівноправність народів у духовному та політичному житті. Іларіон намагається збагнути сенс буття, історії, її тенденції, місце Русі у світі. Остання частина, сповнена піднесення, присвячена Володимирі Святославичу. Автор порівнює діяння князя Володимира та княгині Ольги з діяннями візантійського імператора Константина і його матері Олени. Іларіон стояв біля витоків філософської, історичної, релігійної думки українського народу. Наводимо уривок із цього твору.

Як православна
церква вшанувала
княгиню Ольгу
та князя
Володимира?

«Раніше ми були як звірі, як худоба, не розуміли, де ліве і де праве, земним опікувались, анітрохи не піклувались о небеснім. Але постав Господь і до нас заповів, які у життя вічне спрямовують. Віра благодатна ... по всій землі поширилася і до нашого народу руського дійшла.

Усі країни, і міста, і люди шанують і прославляють кожне своїх учителів, які навчили їх православної віри. Похвалимо ж і ми по силі нашій малими похвалами велике і дивне створившого – нашого учителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира, онука старого Ігоря, сина славного Святослава, які в роки володарювання свого мужністю і хоробрістю уславились у країнах багатьох. І понині перемоги і могутність їх споминаються і прославляються. Адже не в слабкій і безвісній землі володарювали, а в Руській, що знана й чувана є в усіх чотирьох кінцях землі!».

Закінчує Іларіон похвалою князеві Ярославу, згадуючи всі його заслуги, говорячи, що він «прикрашає престол землі твоєї (Володимирової. – Авт.)».

«Поява такого вченого, ерудита, філософа, як Іларіон, – писала Наталія Полонська-Василенко,

– на світанку української культури – річ надзвичайна. Але це свідчить, що культура України була значно старшою, коріння її було глибше, ніж доба офіційного хрещення».

Щодо особи Даниїла, автора ще одного «Слова...», вчені не дійшли згоди. Зараховують його і до бояр, і до дружинників, і до холопів чи ремісників. Є різні припущення й щодо значення слова «заточеник» – ув'язнений? вигнанець? Можливо, що реального Даниїла й не існувало і це суто літературний образ. Невідомо й те, до кого звертається Даниїл. Можливо, до Юрія Долгорукого? Є гіпотеза, що батьківщиною твору було м. Переяслав. Ясно одне – це один із найдавніших, найцікавіших і найзагадковіших творів давньої української писемності, видатна пам'ятка світової культурної спадщини. Для ознайомлення з ним наводимо невеликий уривок.

Які основні ідеї
містяться
у творах Даниїла
Заточеника?

«Засурмимо, наче в труби золотокуті, в розум ума свого й почнемо грати на срібних органах, мудрість свою засвідчуючи. Встань, славо моя, встань у псалтирі й у гуслях.

Встану рано й сповідаюсь тобі. Та розкрию притчами загадки мої і провішаю в народах славу мою, бо серце розумного укріпляється в тілі його красою й мудрістю.

...Пане, багатий муж усюди знаний є і на чужинській стороні друзів має, а вбогий – у своїй зненавиджений ходить. Багатий промовить – усі змовкнуть та піднесуть слово його до хмар, а вбогий скаже – усі на нього кричатимуть. Чиї ризи багаті, того й мова поважна. Золото топиться вогнем, а людина напастями, пшениця, коли товкти її сильно, хліб чистий дає, людина в печалі набуває розум довершений.

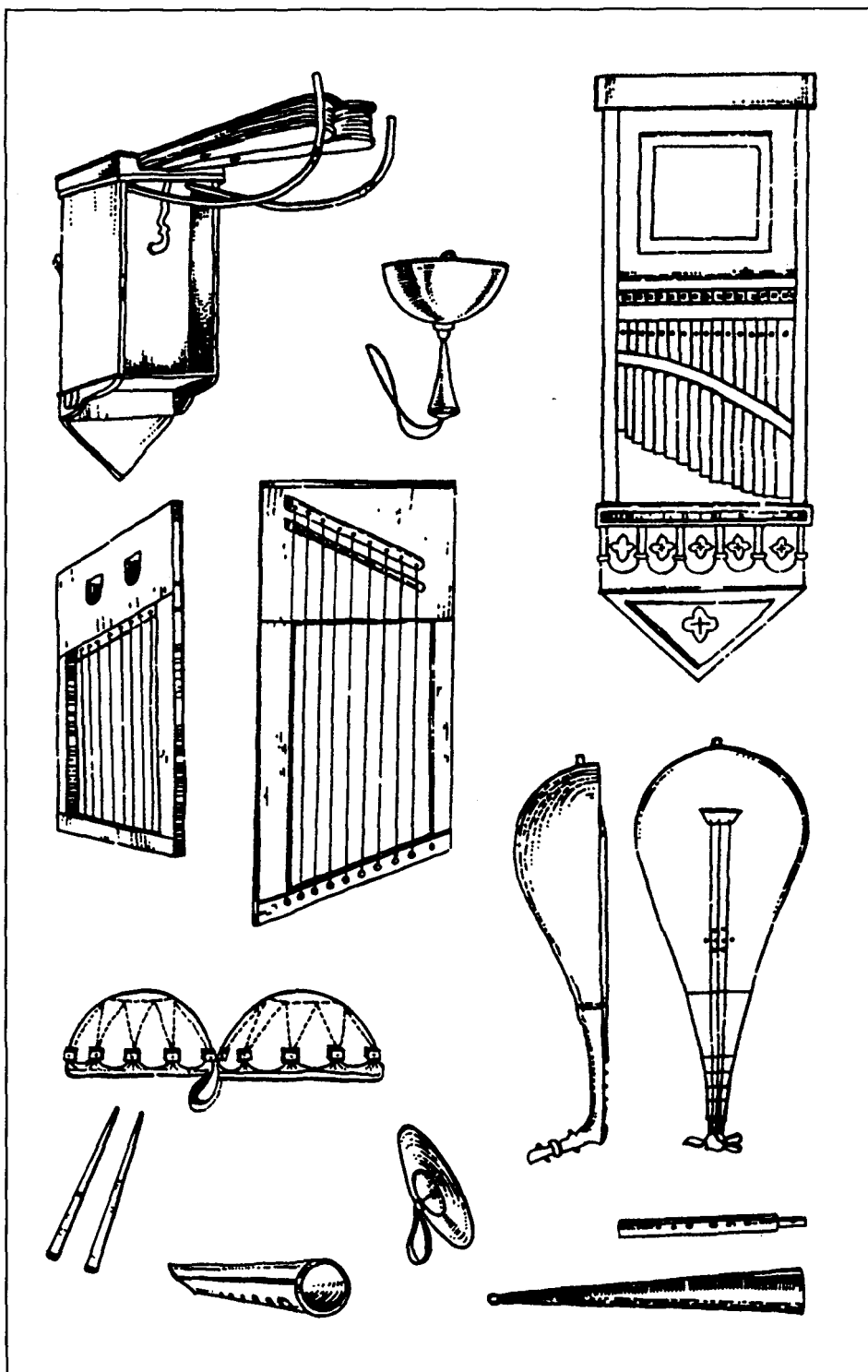
Міль, княже, ризи їсть, а печаль людину.

Як зглянеться хтось над людиною, що вона в печалі, мов водою студеною напоїть її у день спекотливий.

Як невід не тримає води, а лише рибу, так і ти, княже, ані злата, ані срібла не держи – роздавай людям. Пане мій! Не позбавляй хліба злидаря мудрого, не піднось до хмар багатого нерозумного. Злидар бо мудрий, мов злато в нечистій посудині, а багатий красивий та безтямний, наче з паволоки подушка соломою напхана.

Пане мій! Не зри на зовнішність мою, роздивись внутрішність мою. Бо я, пане, хоч одежею вбогий, та розумом багатий, юний вік маю, та розум старий у мене. Думкою б ширяв, мов орел у повітрі».

Справжнім шедевром давньоруської художньої літератури XII ст. є «Слово о полку Ігоревім».

Написане у тяжкий час, воно розповідає про один із трагічних епізодів боротьби з кочівниками – невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича 1185 р. проти половців. Автор (невідомий) на прикладі поразки Ігоря хоче показати, до чого призводять князівські незгоди й усобиці, й закликає об'єднати всі сили Руської землі для боротьби з ворогом.

«Воювання князем із поганими пропало,
сказав-бо брат брату: «Се моє, і те – моє теж».
І почали князі про малеє – «се великеє» мовити
і самі на себе крामолу кувати.
А погані з усіх сторін приходили з побідами
на землю Руськую».

Усна народна творчість

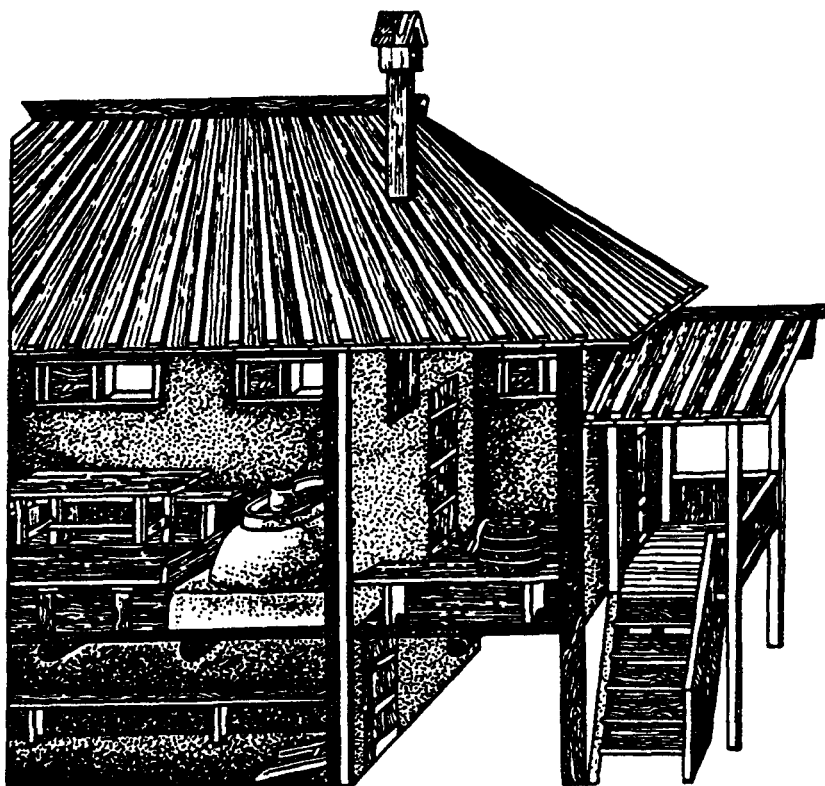
У нових умовах духовного життя розвивався найбільш давній і багатий жанр – усна народна творчість: казки, перекази, легенди, приказки, прислів'я, загадки, пісні. Корінням своїм сягаючи далеких язичницьких часів, вона поступово змінювалась, доповнювалась і дійшла до нашого часу.

У Х–ХІ ст. виник ще один вид народної творчості – героїчний епос: билини або давнини, які присвячувалися важливим подіям у житті народу. Улюблені герої билин – сам князь «красне сонечко» Володимир та воїни-богатирі – Ілля Муромець, Добриня Микитич, Альоша Попович.

Доведено, що «давнини» – давньоукраїнського походження. Чимало з них мають паралелі у пізніших за часом літописах.

Музика

Пісні, танці, музика супроводжували всі важливі події в житті людини. Писемні пам'ятки, зразки живопису, усної народної творчості дають нам уявлення про музичні інструменти тих часів. Вони були різноманітними: духові (зурни, сурми, різні флейти, сопілки, орган); щипкові (гуслі, арфа, лютня); смичкові (гудок, смик); ударні (бубни, тарілки). Найбільш складними інструментами користувалися переважно придворні музиканти. Скоморохи, що володіли грою на музичних інструментах, уміли також танцювати, співати, були фокусниками, акторами, водили ведмедів. Жили вони при князівському дворі, мандрували по містах і селах, виступаючи на різноманітних святах і торгах.

Особливою любов'ю користувалися співці билин та переказів, що акомпанували собі на гуслях. Найвідоміший серед таких виконавців Боян – співець, який жив при дворі Святослава Ярославича. Він оспівував діяння Ярослава Мудрого, Мстислава Володимировича. Згадує його й автор «Слова о полку Ігоревім». Такі співці відомі і в пізніші часи. У літописі під 1241 р. згадується галицький «славутний співець» Мігуса.

На народну творчість спирався й церковний хоровий спів, що посів важливе місце у розвитку музичної культури. Був вироблений спочатку одноголосий «знаменний розспів», а пізніше багатоголосся – «строчний спів». Існували й оригінальні системи нотних знаків – крюкова та кондокарна нотації. Збереглися пам'ятки, написані обома нотними системами, які відрізняються від візантійських.

Архітектура

Глибокі вітчизняні традиції мала давньоукраїнська архітектура. Але з прийняттям християнства вона зазнала великого впливу візантійського й частково романського мистецтва, зокрема в галузі культової архітектури. Руські майстри не сліпо копіювали візантійські зразки, а доповнювали їх місцевими елементами, майстерно вписуючи у природний ландшафт.

Згадайте ознаки візантійського та романського мистецтва. На якому давнішому ґрунті сформувалися ці архітектурні стилі?

За основу культових споруд було взято хресто-во-купольний тип храму. Характерною рисою таких храмів є те, що їх внутрішній простір, перекритий склепіннями, у плані мав форму хреста, над середньою частиною якого височів головний купол. З допомогою підпружних арок та парусів (спеціальних будівельних конструкцій) купол із барабаном спирався на чотири стовпи. Зі східного боку містилися вівтарні **апсиди**. Деякі храми мали шість, вісім, а іноді й 12 стовпів.

Будували з цегли (плінфи) та каменю, які мурували з допомогою розчину вапна з домішкою товченої кераміки. Це надавало споруді рожевого кольору. Дах вкривався листовим свинцем або черепицею. У віконні прорізи вставляли дерев'яні віконниці з круглими шибками.

Початок мурованого культового будівництва було покладено зведенням у Києві в 989–996 рр. церкви Богородиці (в народі її називали Десятинною).

Пригадайте, звідки
походить назва
церкви –
Десятинна.

6 грудня 1240 р. її зруйнували монголо-татари. Архітектуру Десятинної церкви можна уявити на підставі писемних джерел та археологічних розкопок. Це був великий (16х26 м) шестистовпний багатOVERХИЙ храм, із трьох боків оточений галереями. Він був пишно оздоблений: виявлено мармурові капітелі колон, уламки карнизів, шматки штукатурки з фрагментами фрескового живопису, різнокольорові шматочки смальти від настінних мозаїк, елементи мозаїчної підлоги.

Пригадайте,
на честь якої події
було закладено
Софійський собор.
В часи правління
якого князя?

Найбільш видатна архітектурна споруда Русі першої пол. XI ст. – Софійський собор у Києві (1037). В XI ст. це була **п'ятинефна**, п'ятиапсидна хрестово-купольна споруда, увінчана 13-ма напівсферичними куполами та оточена двома рядами відкритих галерей. Другий поверх займали хори (полаті), куди гвинтовими сходами у вежах піднімався князь із оточенням. Побудований у техніці «змішаного мурування» (шарування рядів цегли і каменю), собор був не оштукатурений, у нішах були розписи. Всередині храм оздоблено фресковим живописом та мозаїками.

Фрески

У храмі нині збереглося близько 3 тис. м² фресок (розпис по сирій штукатурці мінеральними фарбами). Це менше, ніж половина початкових розписів, що безповоротно втрачені упродовж століть. Серед них багатофігурні композиції, численні зображення святих, красиві орнаменти. Зберігся ряд сцен євангельського циклу, частина розписів присвячена Св. Георгію (хрещене ім'я Ярослава Мудрого), наприклад, композиція, що зображує Ярослава з дружиною, синами та дочками; княгині Ользі; є й побутові сцени «Боротьба ряжених», «Полювання на ведмедя», «Ансамбль музикантів». Усі фрескові зображення виконано на блакитному тлі. В розписах переважають кольори вохри, оливкові, білі.

Мозаїки

Мозаїки (зображення, створені зі шматочків кольорової смальти, збереглося 260 м²) прикрашають купол і головний вівтар Софії Київської. У зеніті куполу – Христос-Вседержитель, нижче – архангел у блакитному вбранні, євангеліст Марко. У зводі вівтаря – шестиметрова фігура Богоматері в позі Оранти. Софійські

мозаїки відрізняються красою та багатством барв (177 відтінків). Сині, малинові, сіро-білі фарби виділяються на сяючому золотому тлі. Збереглися й окремі ділянки мозаїчної та керамічної підлоги.

Початковий зовнішній вигляд храму змінено перебудовами XVII–XVIII ст. Таким Софійський собор зберігся до нашого часу. 1990 р. його разом з оточуючим ансамблем включено до списку все-світньої спадщини ЮНЕСКО.

В інших давньоруських містах у першій половині XI ст. теж розгортається велике будівництво. Зокрема, у Чернігові в 30-х роках було зведено Спаський собор (порівняно непогано зберігся до нашого часу).

У другій пол. XI – на поч. XII ст. будівництво зосереджується переважно в монастирях (церква Михайла у Видубицькому монастирі, Успенський собор Печерського монастиря, собор Михайлівського Золотоверхого монастиря).

Схарактеризуйте
зміни,
що сталися
в політичному
житті Русі
у XII ст.

Як вони
позначилися
на розвитку
архітектури?

У XII ст. нові політичні умови позначилися й на розвитку архітектури. Кількість будов збільшилась, але розміри храмів зменшилися, спростилися їхні конструкція та оздоблення. Великого розмаху набрало в цей час будівництво у Києві, Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі-Волинському. В удільних князівствах поступово з'являлися свої архітектурні особливості. Змінилася й техніка мурування, тепер вона стала порядова: з цегли – у Подніпров'ї, з білого каменю – у Галицькій землі. Фасади прикрашаються пілястрами з напівколонами, аркатурними поясами і так званим поребриком. Галицька архітектура мала свої особливості: тут більш помітний вплив романського мистецтва.

У XII ст. Київ прикрасився новими архітектурними шедеврами. Серед них – церкви: Богородиці Пирогощі на Подолі. Кирилівська, Василівська.

До пам'яток Чернігова, що збереглися до нашого часу, належать Борисоглібський собор та Успенський собор Єлецького монастиря, Іллінська церква. Наприкінці XII – на поч. XIII ст. нові тенденції в архітектурі Подніпров'я найбільш яскраво відобразились у П'ятницькій церкві в Чернігові.

На жаль, жодного князівського палацу до наших днів не збереглося. Археологи дослідили лише їхні залишки – тільки біля Десятинної церкви у Києві було 5 палаців. На думку вчених, це двоповерхові кам'яні будівлі з двома вежами з обох боків або з однією посередині. Нижній поверх мав вигляд аркади.

Але зовнішній вигляд міст і селищ визначався не кам'яними, а дерев'яними спорудами. Археологічні розкопки Києва, Звенигорода (Львівська обл.), інших давньоруських міст виявили численні залишки зрубних будівель, різні деталі, що свідчать про оздоблення жител. Житла заможних русичів, відомі з писемних джерел під назвою «хороми», були справжніми шедеврами дерев'яного зодчества. З дерева споруджували сільські, міські церкви, а також міські укріплення.

Чому приділялася велика увага будівництву оборонних споруд?

Оборонні споруди вражають грандіозністю. Археологічні дослідження дали можливість реконструювати вал: в основі його були дерев'яні кліті, заповнені втрамбованою землею та глиною. Окремі кліті мали розміри 3х3 м і ставилися у кілька рядів по ширині валу. Найбільше клітей – дев'ять – відомо у валу Ярослава в Києві. Висота валу сягала 10–15 м. Перед валом з боку поля викопувався глибокий рів, який часто наповнювався водою. Міські ворота будувалися з дерева або каменю, а над парадними воротами зводилася надбрамна церква. Обов'язковим був підйомний міст через рів.

Архітектура давньої Русі досягла високого рівня розвитку. Велика кількість визначних архітектурних споруд цього періоду є справжніми шедеврами світового мистецтва.

Походження і розвиток національної символіки

Ще в період родоплемінного устрою східні слов'яни використовували символічні знаки (хрест, квадрат, ромб, коло, зірка, квіти, звірі, птахи тощо) для вирізнення роду, визначення його територіальних меж, для означення пасовищ, водоймищ. З початком розкладу роду, в процесі переходу до приватної власності родові емблеми перетворюються спочатку на сімейні, а згодом на особисті. Найчастіше їх використовують купці, ремісники, які ніби «таврують» свій товар

чи виріб. Ці знаки у вигляді «рубезів», «курячих лап», «коліс», «вил» можна побачити на багатьох пам'ятках матеріальної культури нашого народу.

Тризуб

Зображення тризуба виявлено на іменних знаках боспорських царів (датуються першими століттями нашої ери) та на археологічних знахідках із Перещепинського (Полтавщина) та Мартинівського (Київщина) скарбів. Ці символи були знаками родових старійшин або племінних вождів – тобто можновладців.

За Київської Русі тризуб стає великокнязівським знаком. Перше відоме нам його зображення цього періоду є на печатці Святослава Ігоровича (X ст.), де чітко вирізняється князівський знак у вигляді сучасної букви «Ш». Згодом його карбують на срібних монетах великого князя київського Володимира Святославича (980–1015 рр.), де на одному боці портрет володаря, на іншому – тризуб і напис «Володимир на столі, а це його срібло». Знак є не тільки на монетах, ним мічено цеглу Десятинної церкви у Києві, плити Успенської церкви у Володимирі-Волинському, зведеної в другій пол. XI ст. Підвіски з тризубом і ускладненим орнаментом знайдено під час розкопок у Києві, Білгороді. Тризубом як знаком князівської власності Рюриковичів широко користувалися у державному житті Київської Русі – зображали на печатках, якими скріплювалися міжнародні угоди, на князівських товарах, що відправлялися на продаж за кордон. Вироблені з бронзи або срібла, тризуби прикрашали паски дружинників князівського війська, зброю, знамена. Наприклад, на малюнку з відомого болгарського рукопису «Хроніка Манасії» (XIV ст.) зображено дружинників князя Святослава під Дорогостолом з прапорами, на вершку древків яких – тризуб.

Із попередніх
уроків згадайте
перебіг
воєнних дій
Святослава
у Болгарії.

Існує близько сорока версій походження тризуба. Наведемо кілька. Деякі дослідники твердять, що тризуб спочатку був зображенням обожнюваного рибальського знаряддя, а згодом став символом влади і виник у різних народів і в різні часи незалежно. (Тризуб зустрічається у Скандинавії, Греції, Візантії). Є прихильники

версій, що тризуб – це зображення атакуючого сокола, уособлення трьох природних стихій – повітря, води та землі. Академік Б.О. Рибаків вважає, що підвіски з тризубом могли бути знаками князівської адміністрації за типом татарських.

Зображення тризуба зустрічають на монетах великого князя Святополка (1015–1019), Ярослава Мудрого (1019–1054), але в його синів уже був вжитку двозуб. Великий князь Володимир Мономах (1113–1125) повертає із забуття тризуб Володимира Святославича. З початком роздробленості Русі цей знак поступово витісняється з життя Київської держави.

Древні стяги

У великій шані на Русі ще за часів язичництва були древні стяги. Після прийняття християнства вони освячувалися образом животворного Хреста, що було перейнято від греків. Значення їх як святинь зростає, і жодне військо без прапора не вирушало в похід і не вступало до бою. Перед битвою стяги ставили на узвишші, аби кожен ратник бачив їх. Літописи зберегли такі вирази: «наволочив стяги» (прикріпив їх до держаків) і «поставив стяги» чи «стоять стяги» (військо стоїть готове до бою). Збити стяги ворога – значить зігнати його з поля бою, знищити. Прапороносцями призначали визначних богатирів, які повинні були постійно тримати прапор над полем бою, пильно охороняти його. Якщо прапор стояв нерухомо, знали – битва проходила успішно, а якщо зникав з поля зору ратників, то це мало означати поразку.

Яким, на ваш погляд, було утилітарне призначення стягів під час бойових дій?

З давніх часів колір набув державного значення насамперед на військових знаменах-стягах, печатках і гербах на князівських грамотах. Які ж кольори були широко вживані в часи Київської Русі? Ще в 1910 році під час спеціальних досліджень було визначено: синій, блакитний (лазуровий), оранжевий, жовтий. Поєднання жовтого і синього (блакитного) кольорів сягає глибин української історії.

Перші вживання назви «Україна»

У Київському літопису від 1187 р. у зв'язку зі смертю переяславського князя Володимира Глібовича вперше зустрічається назва «Україна» – зазначається, що за ним «Оукраина много постана».

Термін цей у значенні «край», «земля» у даному випадку стосувався Середньої Наддніпрянщини. У пізніших літописних звітках зустрічаються в тому ж значенні згадки про Україну Галицьку, Волинську та ін.

Поступово термін «україна», «країна», «вкраїна» починає вживатись як власна народна назва всієї території, де мешкав український народ (особливо вона поширюється в XVI–XVII ст.). Разом із тим, за давньою традицією, українці продовжували називати себе народом руським, і державу свою – Руською. Галицький літописець величає галицько-волинського князя Романа, який зумів об'єднати більшість українських земель, «самодержцем всеї Русі». Таким чином, поняття «Русь» на кінець XII – поч. XIII ст. пов'язується з нинішньою Україною, для населення якої воно стало національною назвою.

Словничок

Устав – письмо, що відзначається великою простою; переважали в ньому прості лінії, правильні кути або кола.

Півустав – форма кириличного письма, що відрізнялася від уставу вільнішим, дрібнішим і часто похилим почерком, меншою правильністю літер, скорочуванням слів, розрахований на прискорене писання. Згодом він розвинувся у *Скоропис*.

Меценат – багатий покровитель наук та мистецтв, а також їхніх представників.

Мініатюра – невеличкий кольоровий малюнок у старовинному рукописі або книзі.

Апсида – напівкруглий (іноді багатокутний) виступ у стіні античної або церковної будівлі.

Неф – витягнуте приміщення (або частина приміщення), відокремлене рядом колон чи стовпів.

Погляд історика

«Що представляє сей знак? Про се робилися різні здогади – тому що сей знак, як то було з такими старинними знаками, дуже стилізований, себто реальний образ предмета, котрий він представляє, дуже змінений для того, щоб фігура мала більш декоративний, рисунковий, візерунковий характер.

З різних об'яснень я вважаю найбільш вірним те, що се вершок булави, чи як то називають ... «начальницької палиці», знаки влади старшини. Такі палиці – річ дуже стара, вершки чи головки таких палиць зустрічаються у знахідках кам'яної доби, коли люди ще не вживали металів. З таких палиць розвинулися потім наші булави, пірначі, чекани – знаки влади ріжної

старшини. Головку такого пірнача представляє Володимирів знак... Головне те, що се оздоба пигоменна, не запозичена, не видумана, а зв'язана з нашою тисячолітньою державою, політичною і культурною історією...».

Михайло Грушевський.

«Феномен незвичайного злету культури Київської Русі часто пояснюється тісними контактами її з Візантією, Хозарією, країнами Центральної і Західної Європи. Їх вплив на культурний поступ Русі справді був значним, але не вирішальним. Щоб зерна передових культур, насамперед візантійської, могли дати рясні сходи в новому середовищі, вони мали потрапити в добре підготовлений ґрунт. Саме таким був культурний ґрунт східних слов'ян, який увібрав багатотисячлітні традиції місцевого розвитку, збагаченого впливами сусідів».

Петро Толочко.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

988 р. – створення державної школи.

1037 р. – закладено Софійський собор у Києві.

1056–1057 рр. – створення «Остромирового Євангелія».

1113 р. – завершено Нестором літописного зводу «Повість минулих літ».

1187 р. – перша згадка назви «Україна» у літопису.

1. Заповніть таблицю «Культура Київської держави» за схемою:

Сфера	Пам'ятки
Писемність	
Освіта і наука	
Література	
Усна народна творчість	
Музика і спів	
Архітектура	
Живопис	

2. Які риси розвитку культури Київської Русі характерні для епохи середньовіччя?

3. Зробіть висновок про рівень розвитку культури Київської держави, порівняйте його з рівнем розвитку культури інших держав Європи цього періоду.

§ 26

МОНГОЛО-ТАТАРСЬКЕ
ЛИХОЛІТТЯ

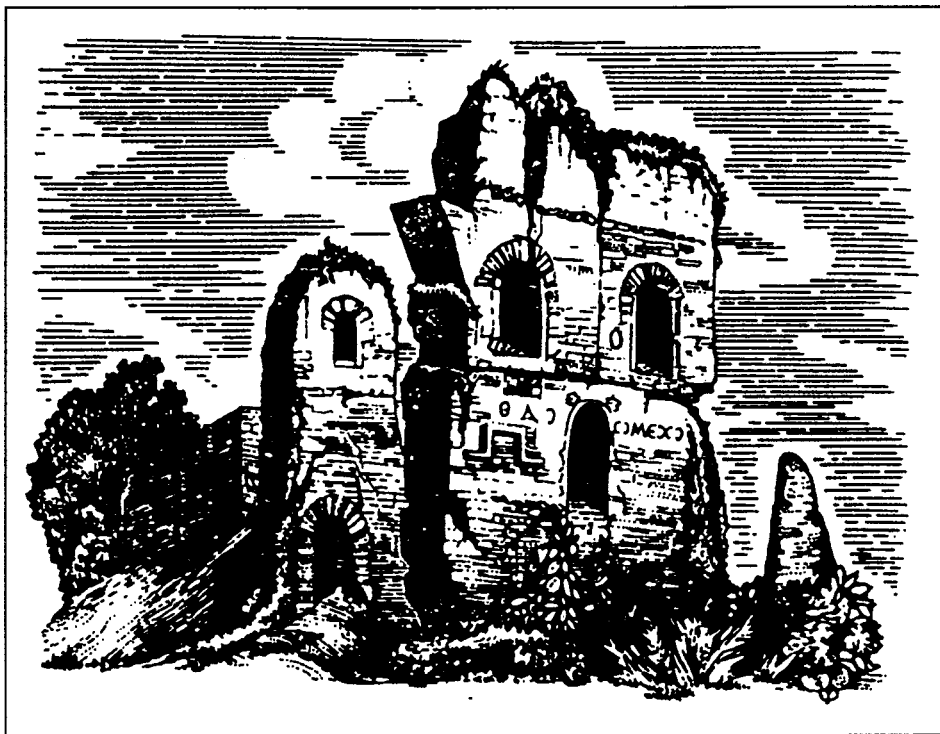
Що ви знаєте
про монголів, про
їхню батьківщину?
Які країни і чому
їм вдалося
завоювати
на поч. XIII ст.?

Перша зустріч з монголо- татарами

*Руїни
Десятинної церкви.*

На початку XIII ст., саме тоді, коли Київська держава переживала роздробленість, у Центральній Азії внаслідок зростання могутності ряду племен склалася Монгольська держава, яка повела політику широкомасштабних завоювань як в Азії, так і в Європі.

Захопивши Закавказзя (1222), монголо-татари, переслідуючи половців, витіснили їх у степи Приазов'я. Саме тоді половецький хан Котян звернувся до свого зятя – галицького князя Мстислава Мстиславича Удатного – з пропозицією об'єднатись у боротьбі проти небезпечного ворога: «Сьогодні нас переб'ють, а завтра – вас, якщо нам не допоможете». Мстислав Романович – великий київський князь скликав з'їзд руських князів у Києві. Було вирішено об'єднатися з половцями для боротьби з монголами й вирушити їм назустріч.

У похід проти монголо-татарських військ виступили галицькі полки, полки київського князя Мстислава Романовича, дружинники чернігівського князя Мстислава Святославича та волинського князя Данила Романовича. Не брав участі у поході лише володимиро-суздальський князь Юрій Володимирович.

Переправившись у пониззі Дніпра, руські полки рушили в глиб Половецького степу. Через 9 днів вони досягли р. Калка поблизу Азовського моря. Тут 31 травня 1223 р. зав'язалася вирішальна битва об'єднаних сил з монголо-татарським військом. Відсутність загального керівництва, єдності у діях між русичами та половцями мала трагічні наслідки. Русичі зазнали поразки. Успішний натиск на ворога полків Мстислава Мстиславича Удатного та Данила Романовича не був підтриманий київським князем Мстиславом Романовичем, який зі своїм військом вичікував у своєму укріпленому таборі, зведеному на високому пагорбі поблизу р. Калка. У вирішальну хвилину бою похитнулись і кинулись тікати половці. Прорвавшись до табору київського князя, монголо-татари оточили його і запропонували воїнам скласти зброю. За цієї умови монголи гарантували київському полку безперешкодне повернення на Русь. Мстислав Романович прийняв необачне рішення. Монголи слова не дотримали. На полонених руських князів та воїнів чекала мученицька смерть:

Вкажіть причини поразки об'єднаних військ у битві з монголо-татарами.

«В'яжуть й ложать змучених киян,
А на них кладуть дубові дошки.
Гупають по дошках чобітьми,
Аж тріщать у мучеників кості.
На помості стелять килими,
Хан бенкет справляє на помості».

Богдан Чалий.

А ось як цю битву описує багдадський урядовець Алі Ібн-ал-Асір:

«Це був один із найзапекліших боїв: він тривав кілька днів, але татари, нарешті, стали переможцями; половці й русичі зазнали цілковитої поразки. Ті, які встигли врятуватися, дісталися Русі у найнещаснішому вигляді».

У бойовищі на р. Калка Русь зазнала непомірно великих втрат. За літописним повідомленням, після битви на батьківщину повернувся лише кожний десятий воїн.

Поразка русичів відкрила монголам шлях на Русь. Переслідуючи руські дружини, кочовики дійшли до міста Святополча на Дніпрі неподалік від Києва, проте далі наступати не наважилися. Повертаючись назад, монголо-татари вдерлися у землі волзьких булгар, але, зустрівши відчайдушний опір, знекровлені у боях, рушили у степи Казахстану, а звідти в Монголію.

Пригадайте
з курсу
всесвітньої
історії,
хто такий
Чингісхан.
Які завоювання
він здійснив?

1227 р. помер Чингісхан. Смерть викликала міжусобицю, переможцем у якій став його онук – хан Батий (Батухан), котрого 1225 р. на з'їзді монгольських володарів було поставлено на чолі монгольської армії, що мала рушити походом на Русь.

Переправившись через Каму, монголи піддали спустошенню землі волзьких булгар, захопивши й знищивши міста Булгар, Біляр, Сувар та інші. Завершивши підкорення степових народів, що мешкали між Каспієм та Азовським морем, монголо-татарські війська розгорнули наступ на давньоруські князівства.

Початок нашествия на Русь

Наприкінці 1237 р. Батиева орда досягла рубежів Північно-Східної Русі. Протягом 1237–1238 рр. під владою монголо-татар опинилися міста Рязань, Володимир-на-Клязьмі, Суздаль, Москва, Ростов, Углич, Кострома, Торжок, Ярославль, Твер та ін., за винятком Новгород, Пскова.

Прослідкуйте
на карті
просування
монголо-татар
по руських землях.

Року 1239-го завойовники рушили на князівства Південно-Західної Русі. У березні цього ж року Батий оволодів Переяславом. Протягом жовтня вони спустошили Чернігівську землю, штурмом узяли м. Чернігів.

Цього ж року загони хана Менгу підійшли до столиці Київської держави. Зупинившись на лівому березі Дніпра, завойовники були вражені красою і величчю міста. Менгу відправив послів до киян із пропозицією здати місто без бою. Однак кияни не пристали на це, а вирішили захищати своє місто до останньої краплини крові. Вгамувавши свій гнів, Менгу-хан не наважився штурмувати місто, а рушив на з'єднання з основними силами.

Схарактеризуйте
політику
князів
Русі в умовах
монголо-
татарської
навали.

Тим часом у Києві стався ряд змін. Остерігаючись небезпеки, утік до Угорщини князь Михайло Всеволодович, його наступник – князь Володимир Рюрикович – раптово помер. Тоді спробував утвердитись на київському столі смоленський князь Ростислав Мстиславич. Та невдовзі він змушений був поступитися сильнішому суперникові – князеві Данилу Галицькому, який посадив у Києві свого воеводу Дмитра. За таких умов годі було чекати належної підготовки міста до протистояння небезпечному ворогові. Але до зброї став кожен ремісник, купець, селянин округи.

Оборона Києва

Наприкінці 1240 р. Батієва орда підійшла до стін міста. Ось як описує ці події літописець:

«І обступила Київ сім'я татарська. І був город в облозі великій. І не можна було жодному вийти з міста. І не можна було чути один одного у місті від скрипіння возів, ревіння верблюдів, від іржання табунів коней, від крику і зойку безлічі людей. Безперестанку стінобитні машини і вдень, і вночі били в стіни. Городяни мужньо боролись, і лилася кров, як вода, і послав Батий послів до киян зі словами: «Якщо підкоритесь мені, помилую вас, якщо чинитимете опір, загинете лютою смертю». Та городяни не послушали його. Батий, розгнівавшись, наказав брати місто приступом. Тяжко поранений був воевода Дмитро, і багато сильних полягло. І були переможені кияни. І вдерлися татари до міста. Останні сховались за стінами церкви Святої Богородиці. І від ваги повалялися стіни церковні, і взяли татари місто... А воеводу Дмитра підвели пораненого до Батия, і не велів Батий убивати його, зваживши на його мужність...»

Після 9-денного штурму Київ був підданий жахливому, небаченому розоренню. Живі заздрили мертвим.

Загарбання Галицької та Волинської земель

Залишивши розорений Київ, прорвавши укріплені лінії на Тетереві, Горині, Случі, монголи вдерлися на Волинські землі. Затятий опір завойовникам вчинили міста Холм, Кременець, Данилів, які татарам так і не вдалося здобути.

Яскравим прикладом героїчної боротьби русичів проти загарбників може бути городище Райки на Житомирщині. Розкопане археологами, воно дало можливість уявити всю повноту трагедії, що спіткала його мешканців. Живим не

залишився ніхто. Чоловіки полягли у жорсткій битві з монголами, жінки та діти або загинули у полум'ї, або були вирізані. На городищі, по суті, не залишилось місця, де б не лежали людські кістки; ними всяйна вся вільна від забудов площа, їх знаходили у спалених будинках та біля них. Життя на цьому городищі більше не відродилося.

Чим можна
пояснити
таку жорстокість
завойовників?

Така ж доля спіткала міста Колодяжин та Ізяславль. Колодяжин капітулював після нетривалої облоги, але був повністю знищений ворогом. Місто загинуло у вогні, населення було вирізане. Ворог не помилював і дітей. На багатьох черепках помітні удари шаблею, в кістках нерідко стирчать стріли. У Колодяжині загинуло не тільки населення містечка, а й мешканці округи, які ховалися за його міцними валами.

Від Кам'янця та Данилова ординці вирушили на південь – до Дністра та Пруту; на південний захід – до Галича та на захід – до Звенигорода. Після довгої облоги було взяте місто Володимир-Волинський, після 3-денної облоги ординці здобули Галич. Після падіння Галича столицю Галицько-Волинської держави було перенесено до Холма.

Похід у Європу

Навесні 1241 р., спустошивши Південно-Західну Русь, Батий повів свої полчища на Захід – у Польщу, Угорщину, Чехію, Словачію, Хорватію. У Європі монголи зустріли мужній, але недостатньо організований опір: у битві біля Лігниць (квітень 1241 р.) вони розгромили об'єднані польсько-угорські сили. Західна цивілізація опинилася на межі катастрофи. 1242 р. Батий змушений був припинити похід на Захід і через Боснію, Сербію, Болгарію та Русь вивів свої війська до пониззя Волги. Приводом для повернення від кордонів Італії стала смерть головного монгольського хана Угедея. Але насправді причини були значно серйознішими: Батий не мав сил для продовження завоювальницьких походів. Знекровлені у попередніх боях монголо-татари змушені були повернути назад. Західноєвропейську цивілізацію було врятовано від знищення. У цьому полягає все-світньо-історичне значення боротьби Русі з монголо-татарами.

Чому Батий
не міг
продовжувати
завойовницькі
походи?

Держава, яку заснував хан Батий, називалася Золотою Ордою (так називали її русичі, що побували там). Вона складалася з напівсамостійних **улусів**, якими управляли брати Батия. Офіційною релігією її став іслам. Під владою цієї держави, що охоплювала територію від Уралу до Чорного моря, опинились і землі Русі-України.

Золото-ординське іго

На загарбаних територіях ординці встановили режим жорстокого терору. Вони змушували сплачувати тяжку данину. Тільки данина на користь хана щорічно складала 1300 кг срібла. Всього було встановлено 14 видів данини. Її збором займалися баскаки – керівники військових загонів, що наглядали за діяльністю руських князів. Ординські хани намагалися пересварити князів між собою, щоб не дати посилитись жодному з них. Підвладні землі втратили будь-яку самостійність. Право на князювання (ярлик) надавав сам хан після того, як претендент прибував до Сараю (столиці держави), де давав клятву вірності.

Неодноразово руські князівства робили спроби скинути монголо-татарське **іго**: так, 1252 р. об'єднані сили володимирських і галицьких князів зазнали поразки у боротьбі проти ординців. Фактично владу Золотої Орди, яка тривала на землях Південно-Західної Русі 120 років, було остаточно ліквідовано на середину XIV ст.

Словничок

Орда – об'єднання кількох кочових племен під владою одного хана.

Улус – володіння монгольського хана на території Азії та Східної Європи.

Іго – ярмо, поневолення.

Погляд історика

«Археологія свідчить, що напередодні монголо-татарської навали Русь була однією з високорозвинутих держав середньовічної Європи. Спустошення і загибель основних міст та населених пунктів під час навали, особливо в південній Русі, на довгий час затримали поступальний розвиток країни».

Надія Кравченко.

«Незважаючи на трагічні наслідки для Київської Русі монголо-татарської навали, завойовники не змогли знищити історичні та культурні традиції народу, як і його самого. Руський народ продовжував жити на своїх

предковічних землях і був гарантом безперервності історичного процесу. Спадщина Київської держави стала тією основою, на якій розвинулась культура Русі-України в епоху пізнього середньовіччя».

Петро Толочко.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

1223 р. – битва на р. Калка.

1239 р. – початок походу монголів на Південно-Західну Русь.

1240 р. – оборона Києва.

1. Коли і де відбулася перша сутичка русичів з монголами? Яким був її наслідок?
2. Визначте причини поразки русичів у боротьбі з монголами.
3. Яке значення мала боротьба руських князівств із монголами для західноєвропейської цивілізації?
4. У чому полягало золотоординське іго на Русі? Яким був його вплив на подальшу долю руських земель?

Зробимо висновки

Київська Русь (науково-історична назва держави східних слов'ян, що існувала з кінця IX до початку 40-х років XIII ст.; у давньоруських джерелах вона називалася Руссю або Руською землею) – видатне явище європейської середньовічної історії.

Центром держави була Наддніпрянщина – «Руська земля» у вузькому значенні, а з поширенням влади київських князів на інші землі утворюється «Руська земля» в широкому значенні. Державність утвердилася на родоплемінному ґрунті й розвивалася шляхом «окняження» території – підкорення київському центрові земель племінних союзів та князівств, поширення на них системи адміністрації й судочинства, збору данини. Ці процеси набирали сили за князювання Ігоря, Ольги, Святослава та Ярополка. В основному Київська Русь як держава склалася в роки правління Володимир Святославича, її ж будівництво завершилося за Ярослава Мудрого. В цей час Русь була ранньофеодальною одноособною монархією.

Після смерті Ярослава державна єдність Київської Русі послабилася. На деякий час Володимир Мономаху вдалося відновити сильну центральну владу. Та після смерті його сина і наступника Мстислава на київському престолі

Київська Русь вступила у добу удільної роздробленості, спричиненої поступом феодальних відносин у суспільно-економічному житті і піднесенням економічного розвитку окремих земель. Змінила свою форму й державність – Руссю управляла група головних князів (система колективного сюзеренітету).

Київська Русь була країною високорозвинутої економіки. Один із її найвагоміших здобутків – яскрава, самобутня культура, яка стала невід'ємною частиною кращих досягнень тогочасної європейської цивілізації.

Київська Русь відіграла значну роль в історії східнослов'янських народів. Утворення давньоруської держави сприяло їхньому економічному, політичному й культурному піднесенню. У її кордонах розвивалися й прилучалися до державного й суспільно-політичного життя десятки неслов'янських етносів Південного Заходу, Прибалтики, Півночі, Поволжя, Північного Кавказу.

Київський митрополит Іларіон у знаменитому «Слові про закон і благодать» відзначив, що Русь була країною, званою в усіх чотирьох кінцях Землі.

Важливим напрямом зовнішньої політики Русі був візантійський, особливо до середини XI ст., коли вся руська торгівля спрямовувалась на ринки імперії. Зв'язки з Візантією набули регулярного характеру після укладення ряду угод і особливо після прийняття християнства.

Із середини IX ст. встановлюються постійні дружні зв'язки з країнами Скандинавії. Від князювання Ольги Русь налагоджує стосунки з державами Заходу. У XI–XIII ст. простежуються тривкі зв'язки із Закавказзям і Східним Середземномор'ям, що здійснювалися через вірменські колонії.

Русі випала почесна і драматична роль рятівниці європейської цивілізації. Впродовж багатьох століть вона була стіною, об яку розбивалися численні орди кочових народів Степу – печенігів, торків, половців. Свою високу історичну місію Київська Русь виконала і в 40-ві роки XIII ст., але цього разу ціною власного існування.

Вражена роз'їдаючою іржею феодальної роздробленості, Русь не змогла протистояти монголо-татарам.

Та, незважаючи на трагічні наслідки для Київської Русі монголо-татарської навали, завойовники не змогли знищити історичні й культурні традиції народу, як і його самого. Руський народ продовжував жити на предковічних землях і був гарантом безперервності історичного процесу. Спадщина Київської Русі стала тією базою, на якій розвинулась культура Русі-України в епоху пізнього середньовіччя.

Тогляд

«Своїми рисами Київська Русь Володимира, Нестора, автора «Слова о полку Ігоревім» була також Південно-Західною Руссю, яка трохи у зміненому вигляді продовжує жити, і якщо у ній раніше розпочався розвиток цивілізації, то ця обставина повинна проявлятися і у характері народу, що населяв та продовжує населяти всю цю країну нині».

Михайло Драгоманов.

«Із трьох східнослов'янських народів український сформувався першим і вийшов на історичну арену як адміністративно політична незалежна державна нація з великим скарбом культури минулих століть і з великими перспективами на майбутнє».

Мирослав Семчишин.

Перевірте себе!

1. Визначте причини утворення держави у східних слов'ян.
 2. Які періоди можна виділити в історії Київської держави?
- Схарактеризуйте їх за поданою таблицею:

Період		
його хронологічні рамки		
Князі, що правили		
Територія держави		
Коротка характеристика періоду		

3. Який князь Київської держави вам найбільше сподобався? Поясніть, чому саме.

4. Визначте спільне та особливе у процесах державотворення в Київській державі та країнах середньовічної Європи.

**Дати.
Події**

VIII–IX ст. – утворення Київської держави.

860 р. – «Аскольдове хрещення» Русі.

882 р. – вбивство Аскольда і Діра.

882–912 рр. – князування Олега в Києві.

912–945 рр. – правління князя Ігоря.

941, 943 рр. – походи Ігоря на Візантію.

945 р. – повстання деревлян. Смерть князя Ігоря.

945–964 рр. – правління княгині Ольги в Києві.

969 р. – смерть княгині Ольги.

964–972 рр. – правління князя Святослава.

964 р. – похід князя Святослава на Хозарію.

967–968, 969–971 рр. – балканські походи князя Святослава.

972 р. – загибель князя Святослава у сутичці з печенігами.

980–1015 рр. – правління князя Володимира Великого.

988 р. – запровадження християнства на Русі.

1019–1054 рр. – князування Ярослава Мудрого.

1019 р. – битва на р. Альта.

1036 р. – розгром печенігів.

1037 р. – заснування собору Св. Софії у Києві.

1072 р. – «Правда Ярославичів».

1097 р. – з'їзд князів у Любечі.

1094, 1103, 1107, 1109, 1111 рр. – походи князя Володимира Мономаха на половців.

1113–1125 рр. – князування Володимира Мономаха.

1125–1132 рр. – княжіння Мстислава Володимировича.

1153–1187 рр. – правління Ярослава Осмомисла.

1169 р. – руйнування Києва князем Андрієм Боголюбським.

1223 р. – битва на р. Калка.

1240 р. – оборона Києва

РОЗДІЛ

3

ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКА
РУСЬ

§ 27

УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Новий злет Галичини та її об'єднання з Волинню були пов'язані з іменем волинського князя Романа Мстиславича Великого, видатного державного діяча й полководця.

Ось як оцінював його літописець:

«...пріснопам'ятний повелитель Русі... подолав усі поганські народи завдяки своєму розуму, мудрості і поводився згідно з Законом Божим. Він кидався на поганих, як лев, був сердитий, як рись, губив їх, як крокодил, переходив через їх землі, як орел, а хоробрий був, як тур, наслідуючи свого діда Мономаха, що понищив поганих ізмаїттан, так званих половців...»

Пригадайте,
з курсу історії
середніх віків
організацію влади
в Новгороді.
Якими були
повноваження
князя?

Роман Мстиславич був сином польської княгині, доньки Болеслава Кривоустого, і волинського князя Мстислава Ізяславича. Дитячі та юнацькі роки провів у Польщі й Німеччині. Року 1168-го батько посадовив його правити Новгородом. Він уміло обороняв новгородські землі від зазіхань суздальських князів. Коли помер батько (1173), повернувся на Волинь і почав залагоджувати складні волинські справи.

Після десятирічної боротьби онук київського князя Ізяслава Мстиславича, праправнук Володимира Мономаха, Роман Великий здобув Галич, об'єднавши під своєю владою обидва князівства (1199 р.).

Внутрішня та зовнішня політика князя Романа Великого

Вступ
Романа Мстиславича
до Києва.

Князеві довелося повести рішучу боротьбу з боярством, котре виступало проти посилення княжої влади. Князь Роман не гребував ніякими засобами, аби тільки знищити зухвалу боярську опозицію. Літописець говорить, що його улюбленою поговоркою було: «Не поласуєш медом, не знищивши рою; не буде пахнути коріння, поки його не потовчеш!». У цій боротьбі на боці князя виступили ремісники та дрібні бояри. Володимирські «ліпші мужі» ще й за Романового онука згадували, що Роман боронив їх від усяких кривд, а про популярність князя свідчать згадки у народних піснях (гагілках).

Які основні
напрями
внутрішньої
політики
князя Романа?

1203 р. завершується боротьба Романа Великого за Київ. Із захопленням стародавньої столиці галицько-волинський «князь Руської землі» утвердив свої права на спадок Київської держави і став наймогутнішим правителем у Південно-Західній Русі.

На той час Галицько-Волинське князівство охоплювало величезну територію від Берестя (Бреста), Гродна й Новогрудка на півночі до

Прослідкуйте на карті кордони Галицько-Волинського князівства.

Чорного моря на півдні, від Сяну й Засяння на заході до Дніпра на сході. Воно складалося з 12 князівств (Галицького, Волинського, Перемишльського, Холмського, Червенського, Белзького, Луцького, Берестейського, Дорогобузького, Пересопницького, Болохівського, Звенигородського, Теребовлянського).

Схарактеризуйте чинники, що визначали напрями зовнішньої політики князя Романа Мстиславича.

Проте найбільшу славу Романові принесли його успіхи в зовнішній політиці. Будучи войовничим правителем та відважним воїном, князь не раз ходив походами на Польщу, Литву. Через століття по смерті князя хроністи переказували легенду: нібито князь Роман дозволяв запрягати ятвягів (литовських полонених) у плуги й орати ними руські ниви. Переказ твердить, що якийсь полонений литовець, запряжений у плуг, застогнав, промовивши: «Ой, Романе, Романе – лихом живеш, Литвою ореш!».

Роман підтримував дружні відносини з Візантією, Угорщиною, втручався в європейські справи. Окрему сторінку його політичної біографії легенди пов'язують з папою Інокентієм III, що засвідчує і літописець:

Якого меча мав на увазі папа?

«...Також і папа, почувши, що Роман підкорив під себе усю Русь, переміг угрів, ляхів, послав до нього свого посла намовляти перейти в католицьку віру, обіцяючи йому міста надати і королем в Русі зробити. Посол говорив йому, що папа може зробити його багатим, могутнім, шанованим за допомогою Петрового меча. Роман, вишнївши свого меча, сказав послові: «Чи такий отой Петрів меч у папи? Доки маю його при нозі своїй, як діди та батьки, буду примножувати землю Руську. Ідїть і скажіть: я не хочу з милості до вас».

Чому князь Роман відмовився прийняти королівську корону від папи римського?

Учені твердять, що в останній період свого правління князь виступив з планом «дотримання порядку на Русі», згідно з яким слід було б улагодити міжкнязівські чвари, зорганізуватись для спільної боротьби з половцями, навіть запровадити вибори великого князя київського шістьома найбільшими князями Русі. Для обговорення свого задуму Роман запропонував провести з'їзд князів, але князі суздальський, смоленський та інші відповіли йому відмовою. Самому ж князеві доля не судила об'єднати Русь. 1205 р. Роман Мстиславич загинув неподалік

польського міста Завихвоста, потрапивши до засідки під час походу проти польського князя Лешка Краковського.

40-річний боярський розбрат

Після загибелі Романа Великого в державі розгорнулася жорстока й тривала внутрішня боротьба. Боярство, прагнучи посилити свою владу, виступило проти Романових спадкоємців княжого столу – регентші княгині Анни та малолітніх княжичів Данила (якому виповнилося 4 роки) й Василька (якому було 1–2 роки). Рятуючи життя дітей, княгиня змушена була таємно полишити князівство й тікати до Польщі. Довгі роки Данило жив в Угорщині при королівському дворі, а Василько – у польській столиці Кракові або на невеликій батьківщині на Волині, яку матері вдалося втримати за собою.

Пригадайте,
коли
відбулася
битва
на р. Калка.

Досягши повноліття, Данило Романович розпочинає боротьбу за повернення батьківської спадщини. Першим успіхом юного князя було відвоювання у поляків Берестейської та Забузької земель. Молодий князь-воїн брав участь у битві на річці Калка. У критичний момент битви 22-річний князь Данило показав себе зваженим та умілим воєначальником. Ось як про поведінку князя під час битви пише літописець: «Сам Данило, поранений у груди, відзначаючись хоробрістю, не відчув болю рани». Трагічна поразка руських дружин у битві на річці Калка не змогла відвернути князя Данила від подальшої боротьби за повернення батьківської спадщини. Князь продовжував цілеспрямовано та наполегливо збирати «волинську вотчину», послідовно приєднуючи землі, що відійшли під час розбрату: Луцьку, Пересопницьку, Белзьку. Так настав час повернення Галицького князівства до складу колишньої держави Романа Великого.

Реорганізувавши військову дружину, князь Данило оволодів Галичем (1238) і усунув з князівського столу сина чернігівського князя – Ростислава Михайловича. Узявши собі Галицьку землю, Данило віддав братові Василькові в управління Волинь. Попри такий поділ обидва князівства продовжували існувати як одне ціле під зверхністю старшого брата Данила.

**Внутрішня
та зовнішня
політика
князя
Данила
Романовича**

Цього ж року князь Данило Галицький оволодів Києвом. Усі свої зусилля він спрямував на зміцнення держави та князівської влади: укріплював міста, розбудовував нові (Львів, Холм), зміцнював православну церкву, сприяв розвитку культури.

Виникнення Львова пов'язане зі шлюбом сина Данила Галицького Лева з угорською королівною Констанцією. На думку академіка І. Крип'якевича, Львів було закладено Данилом Галицьким 1247 р.

Як і переважна більшість давньоруських міст, Львів складався з двох частин: укріпленої фортеці на горі «Високий замок» та посаду або подолу – торговельно-ремісничого осередку. Львів був важливим форпостом князівської влади на шляху між старою князівською столицею – Галичем та новою – Холмом.

Державно-будівнича діяльність Данила Романовича була перервана монголо-татарською навалою на землі Південно-Західної Русі. Сил у роздробленій Русі для боротьби з новим небезпечним степовим ворогом не було, тому ніхто не завадив монголо-татарам пройти і землями Галицько-Волинської держави. Під їхніми ударами впали міста Галич, Володимир, Кам'янець та багато інших.

Кілька років князь Данило не визнавав влади хана, однак на грізну вимогу Батия змушений 1246 р. прибути на поклон до його столиці – Сарая, де після клятви на вірність отримав ярлик на князювання. Проте подальша діяльність князя Данила свідчить, що він визнав себе залежним від татар лише на деякий час у складних політичних обставинах.

Послабленням Русі вирішили скористатися західні сусіди – німецькі рицарі-хрестоносці, польські й угорські феодали, що прагнули відторгнути багаті на корисні копалини, зокрема родовища солі й руди, західні території від Русі й приєднати до своїх володінь.

Німецькі рицарі-хрестоносці, підкоривши полабських слов'ян, рушили у Прибалтику. Поневоливши місцеве населення, вони утворили Лівонський орден – військово-феодалну державу, яка повела наступ на східнослов'янські землі.

Як ви думаєте,
чому Данило
Галицький переніс
свою столицю
до Холма?

Пригадайте з курсу
історії середніх
віків, яким було
становище руських
князівств, що
опинилися під
протекторатом
Золотої Орди.

В які землі
ходили
походами названі
князі?
Коли було
здійснено
походи?

Разом зі своїм братом Васильком Романовичем князь Данило зупинив агресію західних держав, спираючись на широкі народні маси: 1243 р. взяв Люблін та Люблінську землю, а 17 серпня 1245 р. у битві під Ярославом завдав поразки об'єднанім польсько-угорським військам, розгромив німецьких хрестоносців під Дорогочином (1238). Майже одночасно князь здійснив успішні походи проти литовців. Допомагаючи своєму синові Роману, одруженому із сестрою австрійського герцога Фрідріха II Бабенберга Гертрудою, здобути австрійську корону, князь Данило Галицький здійснив похід у Чехію та Сілезію. Так далеко на захід не заходив жоден із давньоруських князів, навіть Володимир Великий та Ярослав Мудрий.

Родина якого
князя
також
відзначалася
широким
колом
династичних
зв'язків?

Дипломатичними заходами Данила були також династичні шлюби його синів: Лева – з дочкою угорського короля; Шварна – з дочкою литовського князя Міндовга; дочка Преслава була видана заміж за мазовецького князя Земовита.

Зумівши шляхом тонких дипломатичних маневрів та ціною приниження добитися права на княжіння у Батия, Данило Романович розгорнув широку підготовку до боротьби з поневолювачами. З цією метою він укладає військові союзи з недавніми ворогами: польськими князями, угорським королем. Підготовці князя до антитатарського хрестового походу сприяв і папа римський Інокентій IV, який з питання організації такого походу провів Вселенський собор у Ліоні (Франція). Цікаво, що з повідомленням про татар на ньому виступив київський митрополит Петро. Щоб заохотити до походу князя Данила, папа запропонував йому титул короля. Першого разу князь відмовився від цієї пропозиції, але вдруге прийняв її з політичних міркувань.

У чому полягає
історичне значення
коронування
Данила Галицького
папським легатом?

1253 р. у Дорогочині папський легат Опізо урочисто коронував Данила Галицького, який був першим королем у нашій історії.

Але європейські монархи утримались від боротьби з монголо-татарами. Основним союзником галицького князя став володимиро-суздальський князь Андрій Ярославич, молодший брат Олександра Невського. 1251 р. було укладено військовий союз між князями, що закріплювався шлюбом

між володимиро-суздальським князем та дочкою старшого Романовича.

Чим,
на вашу думку,
було зумовлене
переозброєння
руського війська?

Цей союз налякав монголо-татар і вони вислали проти володимиро-суздальського князя численне військо. Напад ординців був настільки несподіваним, що Данило не встиг надати своєму союзникові допомогу. Але, лишившись віч-на-віч з ворогом, він не впадає у відчай, а продовжує підготовку до подальшої боротьби: укріплює фортеці, здійснює переозброєння війська (замінює легкоозброєну кінноту на важкоозброєну). Часу для підготовки було мало.

Уже з 1252 р. на Південно-Західну Русь для боротьби з непокірним князем прибув ханський воевода Куремса. Але військо сина Данила, Лева, розбило ординців, витіснивши їх за Дністер. З кінця 1254 р. Данило переходить до рішучих дій проти Куремси. Останній зазнає ряд поразок протягом 1256–1257 рр. Це були перші перемоги русичів над монголо-татарами.

У Золотій Орді вирішили за будь-яку ціну розгромити свавільного підданого й відновити залежність Галицько-Волинського князівства від Орди. 1258 р. на землі князівства вторгається могутнє й численне військо на чолі з досвідченим полководцем Бурундаєм. Князеві Данилу відмовилися допомогти його західні сусіди, які не підтримали оголошений папою хрестовий похід проти монголів. За таких несприятливих умов Данило Романович змушений був прийняти вимоги Бурундая й зруйнувати найбільші фортеці князівства: Львів, Луцьк та інші. Холм залишився недоторканим завдяки зусиллям і хитрощам князя Василька Романовича та воевод.

Смерть князя

Тяжка боротьба, численні рани підірвали, зрештою, здоров'я князя. Року 1264-го «зійшла до гробу одна з найідеалізованіших постатей нашої давньої історії», про яку сучасник писав так:

«Сей же король Данило був князем добрим, хоробрим, мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, та братолюбством він світився був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні».

Літопис Руський.

Поховано князя Данила Галицького у м. Холм, у церкві Богородиці, закладеній самим небіжчиком.

Погляд історика

«Доля цього князя мала в собі щось трагічне. Багато чого досяг він, чого не досяг жоден з князів, та ще з таким напруженням, якого не виніс би інший, ... весь край був під його владою. Але не встигши визволитись з-під татарського ярма й дати своїй державі самостійне значення, Данило тим самим не залишив твердої запоруки цієї самостійності на майбутнє... Цей князь являв собою повну протилежність обережним та хитрим князям Східної Русі... Особа Данила застається благородною, найбільш симпатичною постаттю в цілій старій українській історії».

Микола Костомаров.

«Та хоч як тяжко було для Данила понижатися перед татарами, але ся покора, як то часто буває на світі, принесла для нього різні матеріальні користі. Його подорож до Бату і признана йому протекція татар незмірно підняла значіння Данила в очах західно-європейських володарів, що тремтіли, чекаючи нового татарського походу на захід».

Михайло Грушевський.

«Данилу Галицькому не вдалося здійснити свого найголовнішого наміру: визволити Галицько-Волинське королівство з-під ординського ярма, але татари були неспроможні зруйнувати зміцнілу за його правління державу».

Іван Крип'якевич.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

1199–1205 рр. – князування Романа Мстиславича.

1199 р. – об'єднання Галицького та Волинського князівств.

1238–1264 рр. – князування Данила Романовича (Галицького).

1247 р. – заснування Львова.

1. Яке значення мало об'єднання Волинського та Галицького князівств Романом Мстиславичем?
2. Покажіть на карті кордони Галицько-Волинського князівства.
3. Схарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику князя Романа Мстиславича.
4. Доведіть справедливість твердження, що князь Данило Галицький був видатним державним діячем.
5. Ви – літописець князя Данила Романовича: складіть слово-похвалу князеві.
6. Розкрийте значення Галицько-Волинської доби в історії українського народу.

§ 28

ЗАНЕПАД ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА. ОСТАННІ КНЯЗІ

**Становище
князівства
по смерті
Данила
Галицького**

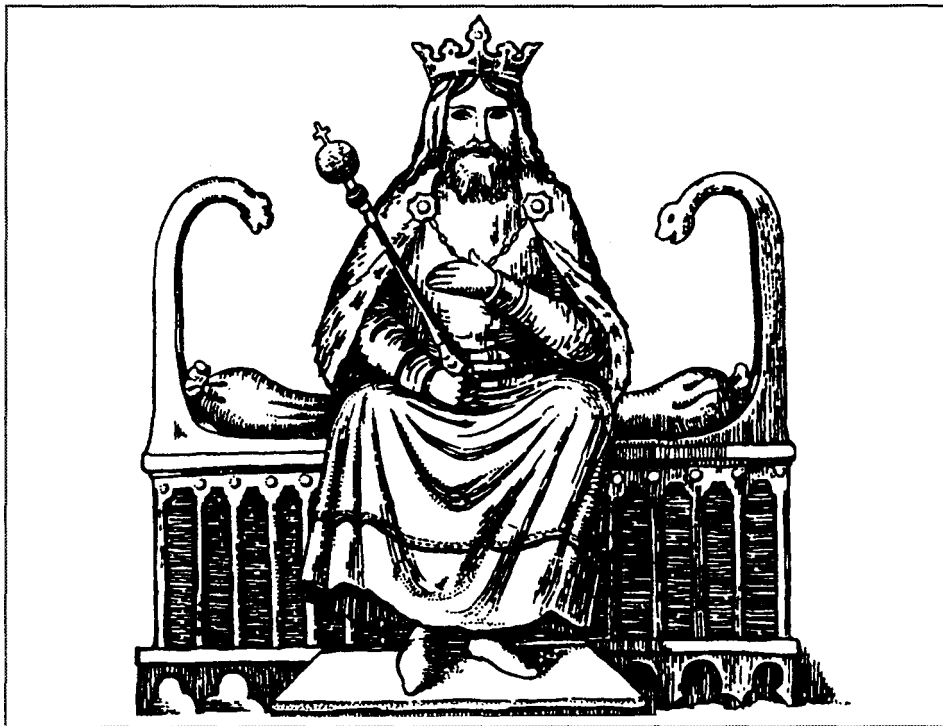
По смерті князя Данила Романовича його брат Василько Романович лишився правити Волинською землею, а в Галичині та на Холмщині були три його сини: Лев – у Галичі, Мстислав – у Теревовлі, Шварно – у Холмі.

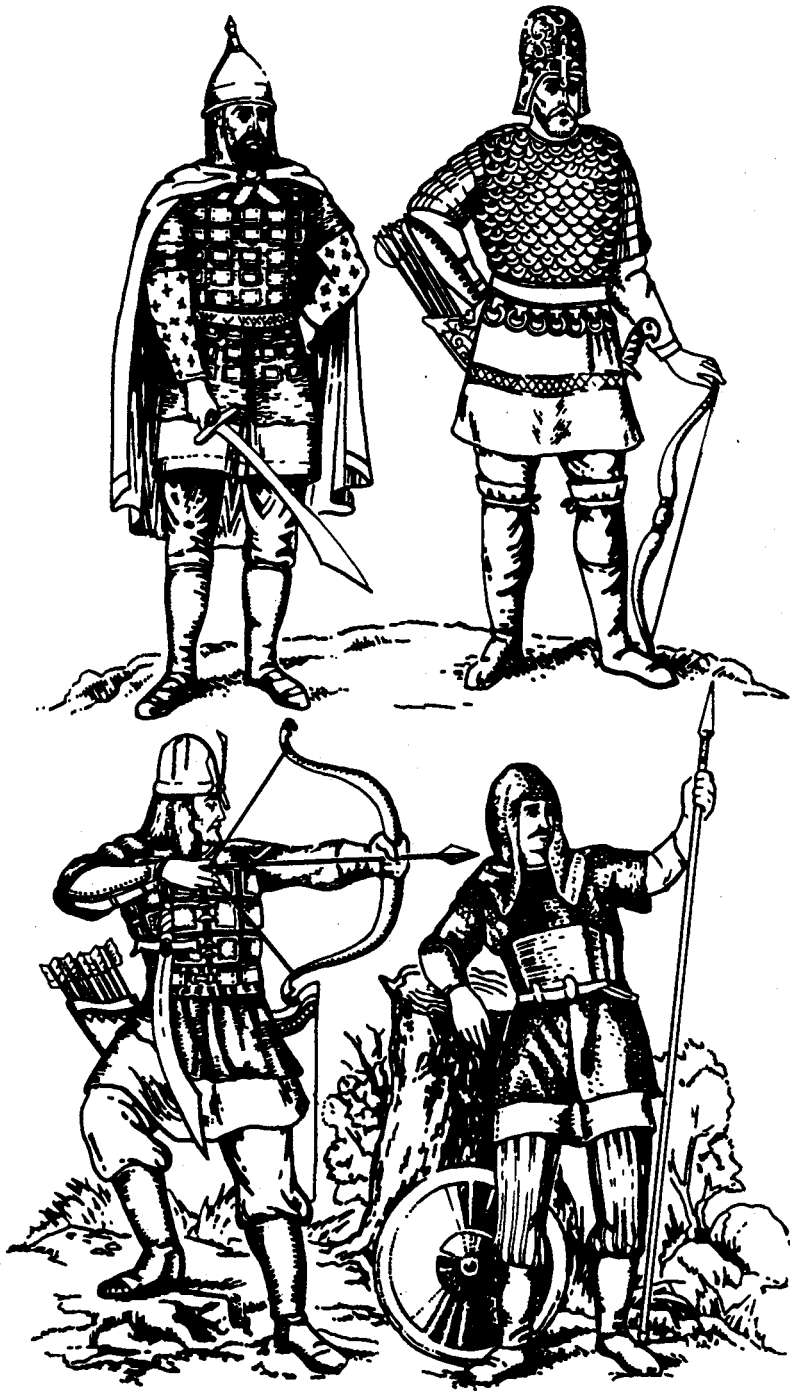
Син Данила – Лев (1264–1301) своєю столицею обрав місто Львів. У роки його правління в князівстві посилювались західні впливи: сам верховний правитель запрошував до галицьких міст німців, поляків.

Лев виявляв особливу зацікавленість у справах західних сусідів, тяжів до союзу з Угорщиною та Чехією, конфліктував із Польщею та Литвою.

По-різному вчені та літописці характеризують відносини князя з Ордою. Одні твердять, що вони були досить напруженими, інші – що князь жив у злагоді з татарами. Але фактом

Князь Юрій Львович.

залишається участь князя Лева I у походах татар проти Литви (1277), Угорщини (1285), Польщі (1286–1288). Внаслідок воєн та дипломатичних заходів йому вдалося тимчасово вирвати з-під влади угорських королів частину Закарпаття і приєднати 1289 р. до Галичини Люблін та Люблінську землю. Це була остання перемога Галицько-Волинського князівства над Польщею. При цьому ординці спустошували міста та села Галичини й Волині.

Лев Данилович був мудрим та рішучим володарем краю, тримаючи лад у князівстві. Наприкінці свого життя він наново укріпив Львів, відбудував зруйновані батьком за вимогою татар фортеці. Після 40-річного правління Лев помер у 1302 р.

До 1270 р. Волинським князівством продовжував володіти Василько Романович, а після його смерті на чолі князівства став його син Володимир. Це був розумний та освічений князь. Він любив займатися наукою та книжками, що засвідчує і літописець:

«Це був книжник великий і філософ, якого не було перед ним у всій землі, ані по ньому не буде».

Князь неохоче брав участь у війнах, а займався упорядкуванням землі: зводив нові замки для оборони від нападів Литовських феодалів та інших агресорів. Володимир будував різні церкви і обдаровував їх дорогішими іконами та книгами, відзначався побожністю. Помер він замолоду, не лишивши правонаступників, бо не мав дітей. Свій наділ передав дядькові, тербовлянському князеві Мстиславові.

Після смерті Лева його наступником став син Юрій I, котрому вдалося (після смерті Мстислава Волинь перейшла під його владу) стати єдиним правителем знову об'єднаної держави. Він довгі роки був соратником батька, мав великий державний досвід, але не вів такої активної політики, як батько. За його князювання (1301–1308(?) рр.) держава переживала свій розквіт. Про це свідчить факт коронування Юрія Львовича та його одруження з донькою мазовецького князя Казимира Куявського. Князь створив окрему Галицьку митрополію, очолювану митрополитом Нифонтом. За його

правління столицею держави було місто Володимир-Волинський.

Король Руський, Великий князь Київський, Володимиро-Волинський, Галицький, Луцький, Дорогочинський Юрій помер 1308 року.

Після смерті короля Юрія I влада перейшла до його синів-співуправителів Андрія та Лева II (1308–1323), які були останніми галицько-волинськими князями, представниками роду Романовичів. Правили разом, посилили боротьбу з татарами і водночас зміцнювали союзні відносини із західними сусідами, укладаючи мирні угоди з хрестоносцями, Польщею та Литвою. Загинули у бою з татарами. Тогочасний польський князь Володислав Локетек у листі до папи писав, що вони були для Польщі «непереможним щитом проти жорстокого татарського народу».

Чому виникла
потреба
у створенні
окремих
митрополій?
Яке це мало
значення?

По смерті братів-правителів припинилася чоловіча лінія Романовичів. В умовах посилення Литви та експансії на землі Південної Русі князя Гедиміна (1316–1341), що захопив протягом 1318–1320 рр. Вітебське, Київське, Луцьке князівства, Берестейську та Дорогочинську землі, бояри запросили на князівський стіл сина сестри Андрія та Лева – Марії, що свого часу вийшла за мазовецького князя Тройдена. Син Марії Болеслав прийняв пропозицію бояр і навіть перейшов із католицизму в православ'я, отримавши нове ім'я – Юрій II.

Але вибір виявився надзвичайно невдалим. Болеслав-Юрій II був егоїстичним та короткозорим політиком. Бояри скоро стали нарікати на його свавілля. Невдоволені його правлінням були й міщани, а православне духовенство не мирилося із підтримкою князем католицької церкви. Неврівноваженою була й зовнішня політика Юрія II, хоча йому вдалося врегулювати відносини із Золотою Ордою та Великим князівством Литовським. Він навіть одружився з дочкою Гедиміна, а свою доньку видав заміж за Любарта Гедиміновича, але таке зближення викликало занепокоєння Польщі та Угорщини. Коли ж князь здійснив 1337 р. похід з татарами на Люблін, польський король Казимир III уклав з угорським королем Карлом-Робертом договір про спільні дії проти Галицько-Волинсь-

До яких
наслідків
спричинилася б
Вишеградська
угода Юрія II
для українських
земель?

кого князівства. Намагаючись вийти із скрутного становища, Юрій II підписав у Вишеграді угоду, згідно з якою на випадок його смерті **трон** мав перейти до польського короля Казимира III.

Коли звістка про цей акт дійшла до галицьких бояр, вони вчинили переворот. Юрія II було отруєно, а по галицьких містах міщани почали громити католицьких купців. Цим скористався польський король. Наприкінці квітня 1340 р. він здійснив грабіжницький похід на Львів, і місто на короткий час опинилося в руках загарбників. Але невдовзі галицькі бояри на чолі з Дмитром Дядьком зібрали військо й змусили загарбників полишити місто, а Казимира III — укласти з боярами угоду про **нейтралітет**.

Тим часом активно почало діяти Велике князівство Литовське. Онук великого князя Гедиміна син Любарта Дмитро зайняв Волинь і був проголошений волинським князем, а згодом добився визнання себе й галицьким князем. Протягом 9 років бояри на чолі з Дмитром Дядьком намагалися відстояти незалежність Галицько-Волинського князівства, укладаючи угоди з Ордою, Угорщиною, балтійськими містами, але врешті-решт зазнали поразки.

Занепад держави

У 40-ві роки XIV ст. землі Галицько-Волинської держави стали ареною боротьби між Польщею та Литвою. Ще 1344 р. Казимир III захопив Перемишльську та Сяноцьку землі. А восени 1349 р., заздалегідь домовившись про нейтралітет Орди, здійснив новий похід проти Галицької та Волинської земель. Поляки захопили Львів, Володимир, Белз, Берестя. До Польщі було приєднано Галичину та частину Волині. Тут же спалахнула тривала війна між Литвою і Польщею за переділ Галицько-Волинського князівства, яка закінчилась тим, що Галичина з Белзькою землею та Холмщиною опинилися під владою Польщі, а Волинь — під владою Литви.

Галицько-Волинська держава припинила своє існування.

Словничок

Трон (стіл, престол) – символ монархічної влади.

Нейтралітет – невтручання у справи ворогуючих сторін.

Погляд історика

«...Та кращі часи Галицько-Волинської Русі залишились позаду. Могутньому великому князівству Романа й Данила не судилося воскреснути. Ніщо в історії, як і в житті, не повторюється. Чвари поміж нащадками Романовичів, боярська опозиція, проводирі якої знову підняли голови по смерті Данила, наростання роздробленості – все це призвело до того, що в середині XIV ст. Галицько-Волинська Русь потрапила під владу Польського королівства та Великого князівства Литовського. Але пам'ять про могутню й прекрасну державу Романа і його нащадків збереглася в народі».

Микола Котляр.

«До кінця XIV століття Велике князівство Литовське лишилося свого роду федерацією земель князівств, у тому числі українських – Київського, Чернігово-Сіверського, Волинського, Подільського. Кожним з них правив удільний князь, правда, тепер уже не з руської династії Рюриковичів, а з Литовської – Гедиміновичів».

Наталя Яковенко.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

1264–1301 рр. –
князювання
Лева Даниловича.

1301–1308 рр. –
князювання
Юрія I.

1308–1323 рр. –
князювання
братів Лева II
та Андрія.

1325–1340 рр. –
князювання
Болеслава-
Юрія II.

1. Схарактеризуйте становище Галицько-Волинської держави за наступників Данила Романовича.
2. Визначте причини занепаду Галицько-Волинського князівства.
3. Заповніть таблицю «Галицько-Волинська Русь: періоди розвитку» за схемою:

Період	Хронологічні рамки	Князі, що правили	Коротка характеристика періоду

§ 29

КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСІ

Освіта
і писемність

Феодална роздробленість поклала початок новому етапу в розвитку давньоруської культури. В окремих князівствах, що стають політично незалежними, починають формуватися її особливості. Збільшується вплив церкви на життя держави. Політичне життя, розвиток торгівлі, нові ремесла вимагали дедалі більше освічених людей. Центрами освіти й писемності на Русі були церкви і монастирі. Опікувалися розвитком освіти князі, які часто й самі відзначалися високим рівнем освіченості. За словами літописця, володимиро-волинський князь Володимир Василькович «був книжник і філософ, якого не було у всій землі, і після нього не буде».

Який характер
мала освіта?

Добре знали іноземні мови, досконало володіли латиною люди, які працювали у князівських та єпископських канцеляріях. Вони готували тексти грамот, вели дипломатичне листування. Освіта й писемність поширювалися переважно серед духовенства й феодалів.

Але і серед простих людей, зокрема, ремісників, рядових дружинників, були також письменні люди. Про це свідчать знахідки археологів: літерні тавра на глиняному посуді та свинцевих пломбах, написи на речах повсякденного вжитку (пряслицях, руків'ях кістяного ножа). У Звенигороді та Бересті археологи знайшли берестяні грамоти; у Звенигороді, Галичі, Перемишлі, Львові – бронзові писала (стилуси) для писання на воскових табличках.

Як і де
здобували
освіту?

Із життя волинського іконописця Петра дізнаємось, що коли йому виповнилося сім років, був «відданий від батьків книгам учитися». Отже, на Волині існували школи. У пергаментному рукопису повчань Єфрема Сирина (1288) є згадка, що в тіюна волинського князя Володимира Васильковича був «син іменем Лаврентій, його ж віддали учитися святим книгам».

«Учіння святим книгам» – не просто навчання грамоті, а більш високий ступінь освіти.

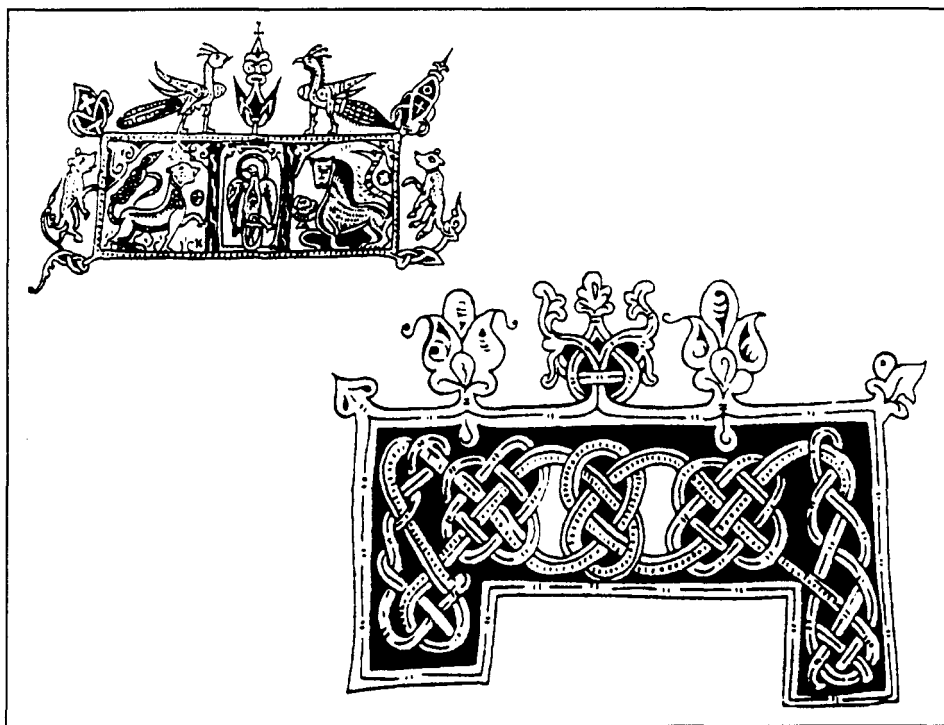
Рукописні книги

Важлива роль у поширенні освіти належала рукописним книгам. У період татарського лихоліття їх виготовляли переважно на Галицько-Волинських землях, які до певної міри не втратили самостійності. До нашого часу збереглося найбільше рукописів саме галицько-волинського походження.

Значною і різноманітною за змістом була бібліотека князя Володимира Васильковича. Серед пожертв волинського князя церквам своїх міст (Володимира, Берестя, Нільська, Кам'янця, Любомля) та перемишльській і чернігівській єпископським кафедрам літописець перераховує і частково описує 36 книг. Вказано також, як ці книги потрапили до князя: деякі перейшли в спадщину, дещо він купив, ряд книг замовив, а дві «сам списа». Серед названих у літопису книг є не лише молитовники і тексти для церковної служби (Євангеліє, Апостол, Служебник та ін.), а й твори для читання: Пролог на дванадцять місяців, Соборник і Соборник великий – збірники морально-повчальних статей. Книги переписували не лише у

Які книги читали
в XII-XIV ст.?

Заставки з Євангелія.
XII ст.

Володимирі. Наприклад, у Холмі за Льва Даниловича переписано Галицьке Євангеліє. Мова рукописів церковнослов'янська, проте відчувається і вплив народних говорів. Народна мова була багата на прислів'я, приказки, крилаті вислови.

Усна народна творчість

З якими легендами, переказами цього періоду історії ви ознайомились на уроках української літератури?

Усна народна творчість представлена казками, легендами, переказами, притчами. Одним із персонажів цих творів став шолудивий Буняка – потвора й людоджер. Його образ був викликаний літописною постаттю половецького хана Боняка, що асоціювався з ханом Батиєм. Серед позитивних персонажів легенд та переказів особливо виділявся київський лицар Михайлик.

Народна обрядово-пісенна творчість продовжувала розвиватись, незважаючи на переслідування «бісівських ігрищ» та пісень з боку християнської церкви і духівництва.

Літописання

У Південно-Західній Русі знайшли своє продовження і літературні традиції Давньої Русі. При княжому дворі та монастирях групувались як місцеві «книжні мудреці», так і втікачі від ординського нашествия. У другій половині XIII ст. в містах Холмі та Володимирі був створений знаменитий Галицько-Волинський літопис, який складається з двох частин. Галицький літопис (1201–1261) написаний, як вважають дослідники, особою, дуже близькою до оточення князя Данила, який і є головним героєм оповіді. Автор детально розповідає про його життя, захоплено описує боротьбу з «боярською криволю» і походи проти зовнішніх ворогів, показує дипломатичні здібності князя. Галицький літопис – зв'язне оповідання, в якому використано чимало народних приказок, висловів, прислів'їв. Окрасою літопису стали слави – величальні пісні та поетичне оповідання про евшан-зілля, запозичене з усного половецького епосу.

У чому полягає історико-літературна цінність Галицько-Волинського літопису?

У Волинському літопису (1262–1292) події здебільшого пов'язуються з князюванням на Волині Володимира Васильовича. Припускають, що автором цієї частини літопису була людина духовного сану, бо перевагу віддає висвітленню питань будівництва храмів, татарську навалу

Яка основна ідея
Галицько-
Волинського
літопису?

тлумачить як божу кару. Він виводить Володимира Васильковича розумним правителем, хоробрим воїном, книголюбом і філософом.

Автори Галицько-Волинського літопису за-суджують феодальні чвари й закликають до об'єднання руських князівств.

Місто- будування. Галич

Назвіть і покажіть
на карті
найбільші міста
Галицько-
Волинського
князівства

Нові соціально-економічні умови позначилися на характері будівництва міст, їхньому плануванні, будівельній техніці. Багате Галицько-Волинське князівство славалося великою кількістю густо розташованих міст. Серед них вирізнявся давньоруський Галич – великий економічний, політичний і культурний центр Південно-Західної Русі. Як свідчать археологічні розкопки та писемні джерела, наприкінці IX ст. Галич мав укріплене городище. Розташоване на Крилоській горі біля річки Луква – притоці р. Дністер, воно височило над навколишньою місцевістю й займало вигідні позиції. Оборонні споруди були рублені з колод. Житла – здебільшого однокамерні будівлі (за винятком будівель знатних бояр, дружинників та князя), теж дерев'яні. Пізніше з'явилися християнські дерев'яні храми. У XII ст. вони поступилися місцем мурованим спорудам із місцевого природного тесаного каменю.

Що сприяло
розвитку Галича?

Розширення, будівництво і зміцнення нового центру на Крилоській горі, де набагато раніше існував великий укріплений монастир, було здійснене за Ярослава Осмомисла (княжив у Галичі 1152–1187 рр.). Літопис повідомляє: «Ярослав розбудував землю свою».

Центр розділився на дві частини. У північній розташовувався княжий двір, який з XII ст. почав називатися «на Крилосі».

Княжий двір

Певне уявлення про княжий палац дає Іпатієвський літопис, в якому під 1152 р. описується нагла смерть князя Володимирка. З короткого повідомлення дізнаємося, що княжий двір знаходився на горі й з нього з'їжджали в долину, а недалеко розміщувалась двірська церква, сполучена з княжим палацом переходами (галереєю). На галерею вели сходи, якими діставалися до церковних хорів. На те, що палати були поверхові, вказує назва «горянка»

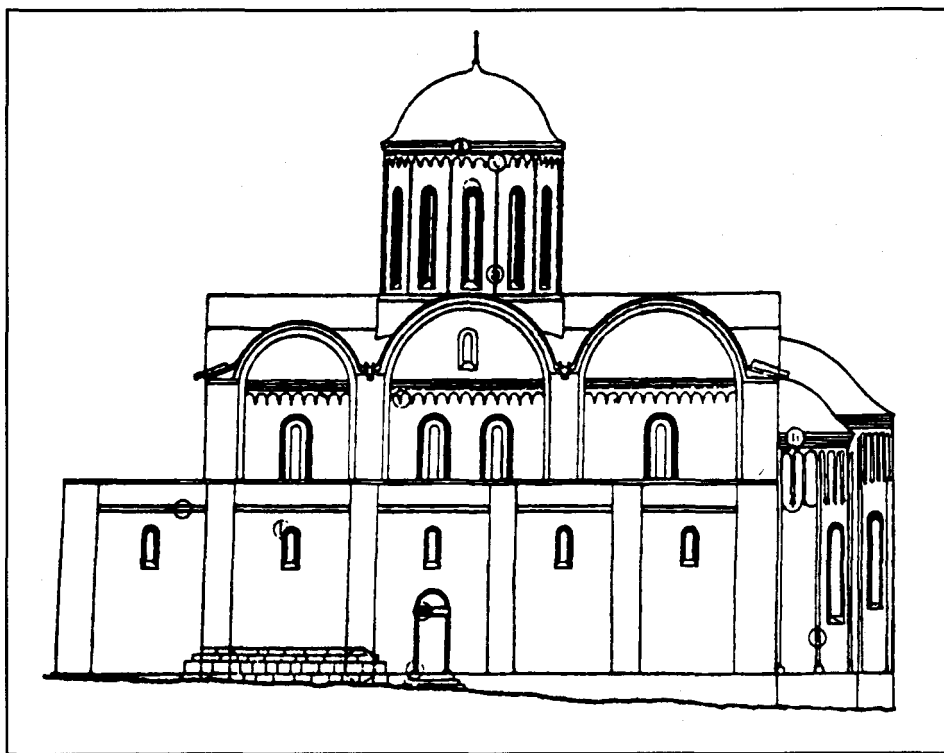
— кімната вгорі. На кожному поверсі було просторе приміщення, так звані сіни, де розміщувався княжий пристіл, відбувалися наради з боярами, приймалися послы. Внизу знаходилася простора гридниця з особистою вартою князя, в якій проходили великі банкети для княжої дружини і численних гостей.

У грецьких хроніках є згадки про те, що палац Ярослава Осмомисла в Галичі мав настінний розпис із зображеннями сцен кінських перегонів, полювання з собаками, гонів на оленів, зайців, пронизаних списом кабана та пораненого зубра.

Успенський собор

*Південний фасад
Успенського
кафедрального собору.
XII ст.*

У південній частині центру, поблизу монастиря, споруджується нова святиня князівства — Успенський кафедральний собор. Його будівництво вчені пов'язують із запровадженням єпископства в 1157 р. Успенський собор мав вигляд строгої білокам'яної споруди і не відзначався щедрістю архітектурних прикрас. Він височів над ярусом галерей, створюючи

З якою метою
будувався
Успенський
собор?

монументальну композицію, яка демонструвала могутність Галицького князівства та її володаря – Ярослава Осмомисла. Споруда мала багато вікон – у стінах, абсидах та підбанниках куполів. Очевидно, вікна мали вітражі – так звані «римські стекла». Про це свідчать численні знахідки кольорового скла й олов'яних спайок. Внутрішні стіни храму покривалися фресковим живописом. Підлога була викладена спочатку керамічними рельєфними плитками, а пізніше – великими плитами з алебастру та з рожевого пісковика.

Між княжою та монастирською частинами знаходився ринок – місце, де за княжих часів був майдан для купців і прочан, котрі прибували на державні та храмові свята. До системи укріпленої гори входило також просторе Пригороддя. Біля підніжжя Крилоської гори, на другому березі річки Лукви, було велике Підгороддя. Тут розташовувалися поселення купців, ремісників, міщан та двори бояр. Зі сходу й заходу Галич був захищений рядом укріплених монастирів і церков. Південну частину міста захищала система потрійних валів з трьома вежами при в'їзних брамах. Місто займало площу в 40 км². Один із дослідників Київської Русі, український археолог В. Гончаров так сказав про нього: «У XII ст. Галич став одним з найбільших міст давньої Русі, а судячи з величини збережених до наших днів оборонних споруд, він не має рівних серед давніх міст Подніпров'я та Подністров'я».

Архітектура

Які основні риси
візантійського
та романського
архітектурних
стилів?

Провідним видом мистецтва у Галицько-Волинському князівстві була монументальна архітектура. Кам'яне будівництво здебільшого пов'язувалося з культовими та палацовими спорудами, а також будівництвом веж оборонного призначення. Галицькі храми подібні до давньоруських періоду Київської Русі – в плані вони мали хрестоподібну форму. Але їхня будівельна техніка та декоративне оздоблення за характером були романськими.

Єдиною з усіх церков давнього Галича (вчені відкрили до 30 руїн давніх кам'яних будівель), що майже цілком збереглася до наших днів,

Чим пояснюється
вплив романського
стилю
на архітектуру
Галицько-
Волинського
князівства?

є церква Святого Пантелеймона. Ця пам'ятка архітектури – типовий приклад поєднання візантійського і романського стилів у єдину гармонійну цілісність.

Будівництво в Галицько-Волинській землі церков-ротонд (Святого Василя – Володимир-Волинський, Горянської – Ужгород) – теж свідчення впливів романського стилю.

За часів Данила Романовича розбудовується місто Холм. Про його пишні князівські палаци та храми і зокрема про церкву Св. Іоанна, оповідає літопис:

«Збудував він церкву святого Іоанна, гарну і опатну. Будівля її була влаштована так: чотири склепіння, в кожному куті – арка, що стояла на чотирьох людських головах, вирізьблених якимось майстром. Три вікна були прикрашені римським склом; а над ними склепіння і купол, прикрашений золотими зірками на лазурі. Підлога ж усередині була відлита з міді і чистого олова, і блищала вона, мов дзеркало... Візерунки, різнобарвні й золоті, зроблені були умільцем Овдієм... Він (Данило) прикрасив ікони, що привіз із Києва, дорогі цінними каміннями і золотим бісером... Дзвони він привіз із Києва, а інші були відлиті тут...».

Після монгольського лихоліття відновлюються старі храми, споруджуються нові. У XIII–XIV ст. збудовано кілька храмів у Львові, що збереглися у перебудованому вигляді до наших днів (церкви святих Миколи П'ятниці, Онуфрія, Вірменська, костьоли Марії Сніжної та Іоанна Хрестителя). Чудовими пам'ятками цього періоду є монастирська церква у Лаврові (Львівщина) та церква Різдва Богородиці в Рогатині.

Залишки князівських палаців розкопано в Перемишлі та Звенигороді. До наших днів збереглися залишки кам'яних оборонних веж у Століш'ї біля Холма, у Кам'янці на Берестейщині, в П'ятничанах, в околицях Звенигорода, Білої Вежі.

Живопис

Які види живопису
були розвинуті
на Галицько-
Волинських
землях?

На Галицько-Волинських землях, зокрема у храмах Галича, Перемишля, Володимира, Звенигорода, Холма, Львова та інших міст, широко застосовувався монументальний живопис. Фрески, мозаїки, вітражі використовувались також і в оздобленні княжих палаців. Поширений був іконопис. Фресок та ікон до наших днів

збереглося мало, зате мініатюри, пов'язані з рукописними пергаментними книгами, які дійшли до нас, є зазвичай чудовими зразками мистецтва.

Художні ремесла

Місцем зосередження мистецтва на Русі були храми. У них поєднувалася праця архітектора, художника і майстра декоративно-прикладного мистецтва. Тому художнє ремесло, як й інші види мистецтва, розвивалося біля монастирів, зокрема, в столичних містах. При монастирях споруджувалися різноманітні майстерні – художнього литва, ювелірні, бляхарські, керамічні, склярські тощо. При княжих резиденціях знаходилися такі ж майстерні. Водночас існували майстерні для задоволення потреб широких верств міського населення. Художнє ремесло, зокрема побутового характеру, розвивалось і в сільській місцевості. Біля княжих столичних міст знаходилися цілі села, жителі яких виготовляли продукцію для міського населення. Наприклад, біля Галича – Боднарів, Сапогів, біля Звенигорода – Гута.

Де розвивалися
художні ремесла?

Починаючи з XII ст., художнє ремесло в Галичі бурхливо розквітло. Через торговельні центри вироби поширювалися не лише на Русі, а й поза її межами.

Художнє лиття

Чудові художні твори різноманітного призначення створено в металі. Особливо було поширене художнє лиття в розбірних кам'яних формах. Це давало можливість одержувати велику кількість речей з однієї моделі. Під час археологічних розкопок знайдено бронзові іконки із зображеннями Богородиці, святого Юрія, архангела Михаїла, сюжету Благовіщення, а також чимало енкалпіїнів.

Енкалпіїон – це хрест-складень для зберігання всередині мощів святого, зображення якого є на одному з боків хреста. Він мав лицьову та зворотну сторони, відмінні за побудовою і характером зображення. Енкалпіїони носили на грудях поверх одягу. Про їхнє особливе призначення як символу християнської віри знаємо з багатьох записів давньоруських літописів. На хрестах клялися на вірність дотримання угод, домовленостей. Приміром, коли боярин київського князя Ізяслава Мстиславича Петро Бориславич був 1152 р. у Галичі й докоряв князеві Володимиркові за

порушення хрестового цілування, то Волиодимирко іронічно зауважив: «Сии ли крестець маль». «Кресть маль, – з гідністю відповів посол Ізяслава, – но сила его велика есть!».

Широкого розвитку набуло і виробництво дзвонів. Відливали їх зазвичай поблизу храмів та церков або ж привозили здалеку, наприклад, із Києва. Князь Володимир Василькович для церкви святого Георгія у Любмлі на Волині відлив дзвони, про які сказано в літопису:

«Полия же колоколи дивни слышанием, таких же не бысть во всей земли».

До наших днів зберігся дзвін, вилитий 1341 р. за князя Дмитрія (Любарта) для собору св. Юра у Львові. На дзвоні напис у два рядки, який зазначав, що вилитий він ігуменом Єфимієм. Висота дзвона разом із короною – 85 см, нижній діаметр – 71 см, вага – 415 кг.

Зброя

Якою зброєю користувалися дружинники галицько-волинського війська?

Серед знахідок є чимало виробів із бронзи й заліза, що належать до спорядження дружинників галицького війська. Це, насамперед, мечі, бойові сокири, наконечники ратищ та стріл, булави, щити, кольчуги, шоломи, остроги, а також речі, які входили до складу кінської упряжі: пряжки, вудила, декоративні пластинки, дзвіночки. Про спорядження галицького війська маємо багато літописних згадок, зокрема про дружинників Данила Романовича: «Щити їх були, мов зоря; шоломи, мов сонце, що сходить».

Шоломи князів та бояр часто прикрашали срібними або золотими накладками. Галицько-Волинський літопис зберіг єдиний у давньоруській літературі опис парадного військового одягу князя:

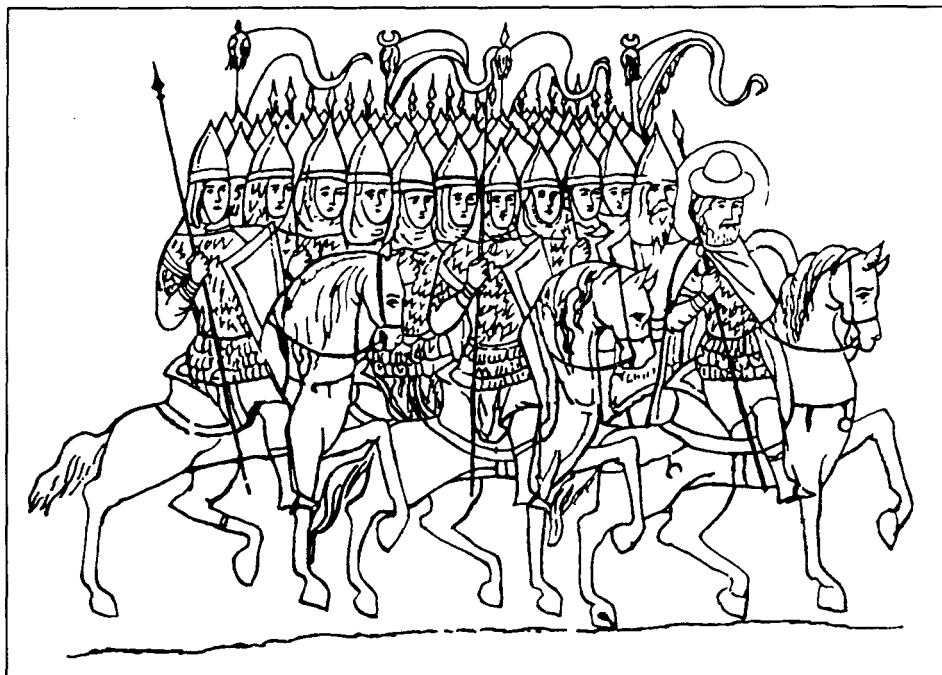
«Сам Данило їхав біля короля (угорського) за руським звичаєм (одягнений). Кінь під ним був на диво, сідло з патеного золота, стріли і шаблі оздоблені золотом й іншими гідними подиву прикрасами: кафтан із грецького оловіру, обшитий широким золотим мереживом, чоботи з зеленого сап'яну, шиті золотом. Німці дивилися і дуже дивувалися».

Про подію, коли галицький князь Данило прийшов на допомогу угорському королеві, у Галицькому літопису такий запис:

«Німці дивувалися з татарського озброєння (вершників Данила), коні були в личинах і шкіряних коврах, а люди в ярицях (шкіряних панцирах), і сяйво велике йшло від його (Данила) полків, від блиску зброї».

*Князь на чолі дружини
(за Радзивілівським
літописом).*

Галицька зброя високо цінувалась у всій Русі, мечі не поступалися своєю якістю перед країнами західноєвропейськими.

Галицькі ремісники, зокрема ковалі, виготовляли також речі домашнього вжитку, господарський інвентар: сокири, серпи, сапи, лемеші, наральники для плуга, окуття возів, а також замки, ключі, ножі, ножиці, підкови, обручі, ості на рибу, цвяхи, які користувалися попитом не тільки в Русі, а й у Західній Європі.

Ювелірне ремесло

Попирене було і ювелірне виробництво. Про це свідчать знахідки великої кількості жіночих прикрас: сережок у вигляді дужки з трьома бусинами, оздобленими зерню, браслетів, перснів, бронзових орнаментальних чілець (жіноча святкова прикраса на голову, можливо, для весільного ритуалу; весільні чільця побутують на Гуцульщині й донині), діадеми з перегородчастою емаллю.

Що спільного
у ювелірних
виробах київських
і галицьких
майстрів?

Деякі прикраси, знайдені на ремісничому посаді, наприклад, намисто з лунницями, мають язичницьку символіку. Світ образів, пов'язаних із заклинальною магією, відбився на амулетах. У давніх скарбах повсюдно зустрічаються гривни – нагрудні прикраси. Вони, як правило, були срібними і мали вигляд обруча, округлого, квадратного, скрученого, восьмигранного.

Сфрагістика

До важливих документів, грамот і листів привішували олов'яні печатки – молібдули. Молібдули мали з одного боку зображення святого, а з другого напис, що вказував на особу автора листа чи важливого документа. У XIV ст. поширені були печатки з гербовими знаками. На печатках галицьких бояр зображено птахів.

Галицькі єпископи на печатках мали зображення Богородиці. У цей період з'являється також герб Галицької держави – лев. Його зображено на печатці галицьких князів Андрія і Льва Юрійовичів, якою скріплено грамоту до великого магістра Пруського ордену 9 серпня 1316 р. Зображення лева є також на печатці останнього галицького князя Юрія Болеслава на грамотах з 1325–1334 рр. та на печатці князя Володимира Опільського, котрий правив Галичиною в 1372–1378 рр.

Гончарство

Одна з найпоширеніших галузей ремісничого виробництва на Галицько-Волинських землях, як і всюди на Русі, – гончарство. Залишки його виявлено у вигляді гончарних печей та різноманітних виробів: посуду, полив'яних кахель, іграшок. За клеймами на денцях посуду можна визначати, які вироби виготовлені на княжому дворі, а які були монастирськими чи боярськими. Гончарні вироби для масового вжитку, як правило, не мали свого клейма.

Дрібна кам'яна пластика – вид мистецтва, що побутував на всіх давньоруських землях, зокрема на Галицько-Волинській. На території стародавнього Галича та його околиць віднайдено велику кількість кам'яних іконок, що датуються XII–XIV ст. Поширеними виробами з каменю на Галицько-Волинських землях були шиферні прясла для прядіння. Їх почали виготовляти на

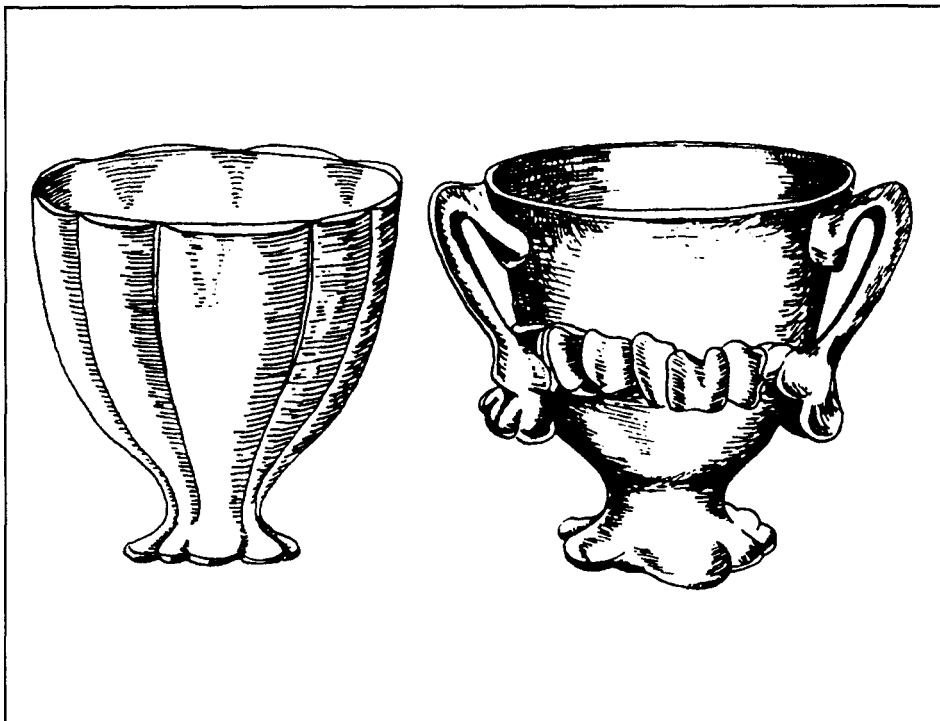
Волині (в Овручі знаходилися великі поклади рожевого шиферу) з XI ст., звідси вони швидко розійшлися по всіх східнослов'янських землях. Прясла були найрізноманітніші, найменші з них могли служити намистинками для жіночих прикрас. Відомі також кам'яні хрестики, кременні кресала, бруски для гостріння ножів.

Скло Під час археологічних досліджень стародавнього Галича, княжого Звенигорода та села Гута віднайдено велику кількість найрізноманітніших фрагментів усілякого скляного посуду та скляних прикрас.

Художнє різьблення

На Галицьких землях набуло великого розвитку художнє різьблення з кості й дерева. У торфовому ґрунті посаду Звенигорода добре збереглися вироби з дерева та шкіри – миски, черпаки, ложки, дитячі іграшки, бондарське начиння, шкіряне взуття. До унікальних знахідок належать дві соплі, виготовлені з бузини. Тут також знайдено зерна пшениці, проса, насіння огірків, лісові й волоські горіхи, кісточки черешні, сливи, персика.

*Скляні вироби
княжого Галича.
XII ст.*

Про що свідчать
знахідки
різних монет?

На території стародавнього Галича знайдено монети – візантійські, давньоримські, угорські, чеські, німецькі, золотники Володимира Свято-славича, Ярослава Мудрого та арабські дирхеми.

Традиції майстрів доби Галицько-Волинського князівства зберігаються у багатьох сучасних народних промислах у Карпатах, на Прикарпатті та Волині, зокрема у різьбярстві, килимарстві, вишивці.

Словничок *Ратище* – спис.

Ротонда – кругла або напівкругла в плані споруда, увінчана банею і оточена розташованими вздовж стін колонами.

Гридниця – будівля при князівському дворі для перебування княжої дружини або для прийому гостей.

Острога – металева дужка із зазубреним або гладеньким коліщам, прикріплена до задника чобота, якою вершник при потребі підганяє коня.

Оловир – парча, тканина золотом.

Яриці – шкіряні панцирі.

Погляд історика

«Для західноукраїнських земель була природною солідарність із західним християнським світом. Культурне життя Волині й Галичини характеризувалося своєрідним переплетінням західноєвропейських і українських елементів... Зокрема, це відчувається у Галицько-Волинському літопису, який не демонструє жодних ознак відчуження між православним та латинським світами. Для автора літопису є прийнятними усі західні святі, римський престол він називає апостольською столицею святого Петра, папу – «отцем», водночас декларуючи свою відданість «грецькій вірі».

Юрій Терещенко.

«Галицько-Волинська держава об'єднувала тільки етнографічні українські землі, і завдяки тому тут сильніше зазначитися прикмети української культури, що стали основою національної окремішності. Близьке сусідство з Заходом принесло українському народові нові культурні впливи і надбання. Після занепаду Києва Галицько-Волинська держава продовжувала на ціле сторіччя існування державної організації і стала головним політичним центром для всієї України».

Іван Крип'якевич.

«У культурі галицько-волинської доби ще виразніше, ніж раніше, спостерігається оригінальне поєднання слов'янської спадщини і нових рис, зумовлених зв'язками з Візантією, Західною і Центральною Європою,

країнами Сходу. За рівнем культурного розвитку Галицько-Волинська держава не відставала від сусідів, а в ряді випадків стала батьківщиною нових творчих здобутків. Їй належить почесне місце у формуванні української культури, в зміцненні її зв'язків з культурами інших народів».

Ярослав Ісасевич.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

1157 р. – спорудження Успенського кафедрального собору та запровадження єпископства у Галичі.

Друга пол. XIII ст. – створення Галицько-Волинського літопису.

Початок XIV ст. – поява герба Галицької держави – лева.

1. Користуючись відомостями, отриманими із параграфа, розкажіть про побут різних верств населення Галицько-Волинського князівства.
2. Наведіть факти, які свідчать про посилення впливу церкви на життя держави.
3. Які особливості культури Галицько-Волинської Русі?
4. Які характерні особливості галицько-волинських міст? Розкажіть про одне з міст Галицько-Волинського князівства.
5. Які види художніх ремесел були розвинуті у Галицько-Волинській землі?
6. Чому монументальна архітектура вважається провідним видом мистецтва у Галицько-Волинському князівстві?

Зробимо висновки

Галицько-Волинське князівство, що утворилося за Романа Мстиславича у 1199 р., стало найбільшим і наймогутнішим серед удільних князівств Київської Русі на українських землях. Воно було важливою складовою частиною Київської держави, її завершальним етапом у XIII–XIV ст.

Історична доля Галичини й Волині склалася так, що найбільш активну участь у загальнодержавному житті Русі вони почали брати в часи удільної роздробленості – з середини XII ст. Після татаро-монгольської навали у галицько-волинські землі переміщується центр політичного та економічного життя Південно-Західної Русі. Вагомим показником добре розвинутого господарства і високої матеріальної культури цього регіону був широкий розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі, зокрема з Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Польщею.

Прогресуючий розвиток економіки сприяв появі нових міст. За даними літопису, на кінець XIII ст. їх нараховувалося понад 80. Високого рівня сягає містобудівництво, фортифікаційна справа. Літописець доніс до нас опис чудових

палаців і церков, кам'яних укріплень Галича, Володимира, Холма, інших галицьких та волинських міст. Пишним було оздоблення палаців і храмів, виконане місцевими майстрами: архітекторами, скульпторами, різьбярями, ковалями, художниками, іконописцями. Недарма ж їх називали «квітами середньовіччя».

У культурі галицько-волинської доби виразно спостерігається оригінальне поєднання слов'янської спадщини і нових рис, зумовлених зв'язками із Візантією, Західною та Центральною Європою, країнами Сходу.

До європейського рівня піднялися освіта, наукові знання, книжкова справа. Вершиною літописання XIII ст. є Галицько-Волинський літопис – видатна історико-літературна пам'ятка, рівної якій не було в тогочасному давньоруському світі.

Галицько-Волинській Русі судилося відіграти важливу роль в історії української державності. Протягом ста років після встановлення татаро-монгольського іґа Галицько-Волинське князівство, перейнявши велику частку київської спадщини, слугувало опорою української державності. На кілька століть Україну було збережено від захоплення і поневолення Польщею, тим самим забезпечено можливості формування української етнокультурної спільноти. Це мало вирішальне значення для існування України як окремого національного організму в подальший період.

Погляд історика

«Не вдержавшись серед сильніших сусідів і серед внутрішніх усобиць, Галицько-Волинська держава, здержуючи з одного боку натиск Польщі і Угорщини протягом півтора століття, а з іншого, поклавши межі татарському пануванню на сході, зберегла певний запас сил для дальшої боротьби українського народу за свою національну самобутність».

Дмитро Дорошенко.

Перевірте себе!

1. Складіть хронологічний ланцюжок формування Галицько-Волинського князівства. Прослідкуйте по карті його територію.
2. Доведіть, що саме Галицько-Волинське князівство було завершальним етапом Київської держави.
3. Схарактеризуйте історичне значення Галицько-Волинської Русі в історії України.

- Дати.** 1157 р. – спорудження Успенського кафедрального собору у Галичі та запровадження єпископства.
- Події** 1199–1205 рр. – князювання Романа Мстиславича.
- 1199 р. – об'єднання Галицького та Волинського князівств.
- 1238–1264 рр. – князювання Данила Романовича (Галицького).
- 1247 р. – заснування Львова.
- 1264–1301 рр. – князювання Лева I.
- Друга половина XIII ст.** – створення Галицько-Волинського літопису.
- 1301–1308 рр. – князювання Юрія I.
- 1303 р. – заснування галицької митрополії.
- 1309–1323 рр. – князювання Лева II та Андрія Юрійовича.
- 1325–1340 рр. – князювання Болеслава-Юрія II.
- Початок XIV ст.** – поява герба Галицької держави – лева.

РОЗДІЛ

4

УКРАЇНСЬКІ
ЗЕМЛІ
У XIV–XV ст.

§ 30

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО, РУСЬКОГО
І ЖЕМАЙТІЙСЬКОГОВстановлення
влади
литовських
феодалів
над
українськими
землями

Литва розпочала наступ на землі Київської Русі ще в XIII ст. У «Повісті минулих літ» литовські племена згадуються як північні народи, котрі дають данину Русі й проти яких руські князі здійснювали військові походи. Проте вже на початку XIII ст. у Поніманні склалося нове державне утворення – Литовське князівство. Галицько-Волинський літопис розповідає про одного з перших правителів – Міндовга, називаючи його «самодержцем у всій землі Литовській». За правління Міндовга (помер у 1263 р.) розпочинається завоювання Литвою земель Південно-Західної Русі. Як свідчать західно-руські (білорусько-литовські) літописи XVI ст., литовці, дізнавшись, що

Чому ситуація змінилася: раніше литовські племена платили данину Русі, тепер литовські князі захоплюють руські землі.

«Руська земля опустіла й князі руські розігнані» (нашестьм Батия, рушили самі на Русь. – Авт.) і «в чотирьох милях від річки Німан на горі... вчинили (заснували) город і назвали його Новгородок. І вчинив собі князь великий у ньому столець, і назвався князем великим новгородським».

Активний наступ на українські землі провадив литовський князь Гедимін (1316–1341),

Згадайте які це
були зв'язки.
Чому Любарт
став спадкоємцем
Юрія II?

Чому в боротьбу
за галицьку
спадщину
вступають Польща
та Угорщина?

Яке значення мала
перемога війська
Ольгерда
на р.Сині Води?

уміло поєднуючи для цього як військову силу, так і дипломатію. У 1340 р. після смерті Юрія II сина Гедиміна Любарта було проголошено галицько-волинським князем.

Любарт (православне ім'я Дмитро) мав з Юрієм II родинні зв'язки і вважався його спадкоємцем. Хоча галицьке боярство і визнало над собою владу Любарта, проте фактично вона поширилася лише на територію Волинського князівства. В боротьбу за галицько-волинську спадщину вступають Польща та Угорщина. Внаслідок майже сорокарічного протистояння Польща отримує Галичину, а Волинь закріплюється за Литвою.

Після смерті Гедиміна (1341) владу розділили між собою його сини Ольгерд і Кейстут. **Резиденція** першого була у Вільно, другого – у Троках. Брати розділили свої функції й у сфері зовнішньої політики: Кейстут мав стримувати натиск Тевтонського ордену, а Ольгерд продовжувати політику приєднання давньоруської спадщини. «Вся Русь повинна належати литовцям», – проголошує він.

Здобуті в майбутньому землі мали б ділитися між ними порівну. Саме за часів співправління цих князів до Литви було приєднано більшість українських земель. У Густинському літопису (XVII ст.) розповідається:

«В сие лето (1362) Олгерд победи трех царков татарских и з ордами их (битва відбулася на березі річки Сині Води – притоці Південного Бугу; військо Ольгерда складалося переважно із загонів українських князівств. – Авт.), си єсть, Котлубаха, Казчєя, Дмитра (беї, які контролювали Поділля та степові простори Північного Причорномор'я. – Авт.) и оттоли от Подоля изгна власть татарскую. Сей Олгерд и инныя руския державы во свою власть приять (у 1355–1356 рр. литовські феодала захопили Чернігівщину. – Авт.), и Киев под Феодором князем взят и посади в нем Володымера сына своего, и нача над сими владети, им же отци его дань даяху».

Успіхи литовського князя пояснюють феодальними чварами в Орді. Протягом 1359–1361 рр. у Сараї помінялося сім ханів, а в 1362 р. монгольська держава розкололася на дві ворогуючі частини, кордоном між якими стала Волга. Напружена боротьба ще припинялася аж

до 1380 р., коли до влади прийшов Тохтамиш. Але правитель правобережної частини Орди Мамай ще в 60–70-х рр. XIV ст. придушив виступи місцевих феодалів й міцно утримував владу в своїх руках. Тому деякі вчені вважають, що не слід перебільшувати масштабів ослаблення Орди, і припускають, що просування литовців на землі Південно-Західної Русі в 1350-х рр. було узгоджено із Сараєм. Договір передбачав збереження данницької залежності окупованих Литвою територій від татар. Про це, зокрема, свідчить ярлик хана Тохтамиша 1393 р. з вимогою до литовсько-польського володаря:

«З підвладних нам волостей, зібравши виходи (данину), віддай послам, що їдуть, для передачі до нашого скарбу».

Чим пояснюються
вражаючі успіхи
Ольгерда?

Дані письмових джерел і монети князя Володимира Ольгердовича, який княжив у Києві, вказують, що він певний час перебував у залежності від татар.

Визнання данницької залежності дало можливість Ольгердові у найкоротший час в умовах постійних, майже щорічних нападів німецьких рицарів на Литву досягти вражаючого успіху – оволодіти Київщиною, Чернігівщиною, Сіверщиною та Поділлям.

Один із руських літописців, пишучи про Ольгерда, зазначив, що той

«много земли й страны повоева, й грады, й княжения поимал за себя, й удержа власть велию, й умножись княжение его паче всех», і пояснює це тим, що володар Литви «не столько силою, елико мудростью воеваше».

Політика литовських князів

Як ви розумієте
проголошений
литовськими
князями принцип?
Чому вони його
проголосили?

Утвердженню литовських феодалів на українських землях сприяло й те, що вони прийняли місцеву культуру і православ'я. Сини Гедиміна були православними, Ольгерд був двічі одружений з руськими княжнами, хрестився і синам своїм дозволив хреститися на православну віру. Як свідчать середньовічні джерела, великі литовські князі проголосили принцип: «Ми старини не рушаем, а новини не вводим» і дотримувалися його на практиці.

Приєднані українські землі вважалися власністюправлячої в Литві династії. Її представники

правили як великі удільні князі: Володимир Ольгердович – у Києві (1362–1394); Костянтин Ольгердович – у Чернігові; Патрикій Наримунтович – у Стародубі; Дмитро Ольгердович – у Трубчевську; Корибут Дмитро Ольгердович (з 1381 р.) – у Новгороді-Сіверському; брати Юрій, Костянтин, Олександр і Федір Кориатовичі (1363–1393) – на Поділлі; Любарт (1340–1385) і Федір Любартович (1386–1393) – на Волині.

Кожне велике удільне князівство складалося з ряду дрібних уділів, на чолі яких були місцеві князівські династії, з боярських вотчин та державних (великокнязівських) земель, якими розпоряджалася селянська община.

Питання управління, законодавства, надання земельних володінь удільні князі вирішували з радою, до складу якої входили вищі придворні чини та впливові місцеві феодалі – світські й духовні. Правив князь через своїх намісників. Він призначав їх у волості й повіти з числа місцевих феодалів або своїх слуг-дворян.

Великому князеві удільні князі повинні були «служити вірно, без ніякої хитрості і в усьому бути послухними», сплачувати йому щорічну підданщину і надавати на разі потреби збройну допомогу. Удільні князі брали участь у великокнязівській раді, де обговорювалися найважливіші питання зовнішньої та внутрішньої політики. Отже, система князівського управління не порушилася, тільки місце князів Мономаховичів посіли князі Гедиміновичі. Литовці нічого не змінили у військовій організації, перейняли мистецтво будування фортець, систему господарювання.

Мовою діловодства й судочинства у Великому князівстві Литовському була «руська» мова. Нею писалися і літописи. Суд чинився за руськими законами.

Характеристику доби литовського правління може дати вірш:

«Полска квітнет лациною,
Литва квітнет русчизною:
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазном будзеш».

Спробуйте
у вигляді схеми
зобразити систему
управління
Великого
князівства
Литовського.

Українські та білоруські землі, маючи високий рівень політичного, економічного, культурного розвитку, отриманий у спадщину від Київської Русі, значною мірою вплинули на розвиток Литовської держави.

Київське удільне князівство

Починаючи з Гедиміна, великі князі литовські іменували себе «князями литвинів і руських», а свою державу – Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським. До кінця XIV ст. ця держава була **федерацією** земель – князівств, серед яких найбільше – Київське. Його удільним князем понад тридцять років був Володимир Ольгердович (1362–1394).

Кордони князівства розширилися, воно зміцніло економічно й політично. Зокрема, про це свідчить той факт, що князь карбував власну монету (знайдено близько 1100 монет, більшість з яких виявлено на території Середнього Подніпров'я). На **аверсі** усіх монет є княжий знак – схематичне зображення церкви. На зворотному боці (реверсі) – кілька типів зображень, серед яких татарська тамга – «ордынское знамение». Це свідчить про обмежений характер литовського **сюзеренітету** на Київщині в останній третині XIV ст.

Яку політику
проводив
Володимир
Ольгердович?
На чому вона
ґрунтувалася?

І карбування монет, і княжий знак, в якому відбилися значення Києва як релігійного центру Русі (князь брав активну участь у церковних справах), і титул «З Божої ласки князь Київський», яким іменував себе Володимир Ольгердович, свідчать про те, що тут він почувався володарем і лише формально залежав від великого князя литовського. Політичні амбіції Володимира Ольгердовича ґрунтувалися на тому, що Київ, незважаючи на руйнацію за монголо-татарської навали, продовжував розглядатись як «головне місто усієї Русі» (1380 р. послання патріарха Нила). Але так тривало лише до 1394 року, коли Вітовт, тодішній великий князь литовський, керуючись державними інтересами та й особистими рахунками з київським князем, який допомагав його суперникові – Ягайлу, відібрав Київське князівство у Володимира Ольгердовича. Марно, за словами літописця, князь Володимир «бегал на Москву», тобто сподівався на

допомогу великого князя московського. Життя Володимира Ольгердовича скінчилося в Копилі (Білорусь), де йому був наданий невеликий уділ. Похований же у Києво-Печерському монастирі й записаний до пом'яника: «Великий князь Владимир Киевский».

Волинське удільне князівство

Порівняйте
політику
київського,
волинського
та подільського
удільних князів.

Виняткове значення для Волинського князівства мало правління князя Любарта. Він, один із найсильніших князів, зберіг для Волині особливе становище, писав М. Грушевський, вона була «зовсім осібним світом», не схожим на Велике князівство Литовське. Князь дбав про розвиток торгівлі, будівництва – був засновником оборонного мурованого замку в Луцьку, заклав місто Любар, багато церков. За нього Волинь залишалася українською землею.

Порозумілися з подолянами й брати Коріатовичі. Як свідчить літопис, вони «увійшли в приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам дань давати перестали». За Коріатовичів були збудовані фортеці Бакота, Смотрич та Кам'янець, який став столицею Поділля.

Словничок

Резиденція – місце перебування правлячої особи та осіб, які обіймають високі адміністративні посади.

Династія – монархи одного роду, які змінюють один одного на троні в даній державі за правом успадкування або спорідненості.

Федерація – держава, яка складається з ряду державних утворень.

Аверс – лицьова сторона монети.

Сюзерен – великий феодал-сеньйор, господар над васалами.

Сюзеренітет – влада сюзерена.

Погляд історика

«...окупація українсько-руських земель Литвою в XIV ст. мала характер не завоювання, не чужеземної напасти, а прилучення, збирання земель Руської держави, аналогічного з тим, як збирали колись розсіпані частини Київської держави її проповідники X-XII в... Йому (руському характеру) завдячувало воно (Велике князівство Литовське) свій незвичайний політичний зріст...».

Михайло Грушевський.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

1340 р. – утвердження на Волині князя Любарта.

1362 р. – перемога князя Ольгерда над татарами на р. Сині Води.

1362–1394 рр. – князювання Володимира Ольгердовича у Києві.

1. Коли почалася доба литовської політичної зверхності над українськими землями?
2. Простежте по карті кордони Литовської держави. Яку частку її території становили давньоруські землі?
3. Чому Литві за дуже короткий час вдалося включити до свого складу таку велику територію?
4. Як приєднання руських земель вплинуло на розвиток Литовської держави?
5. Які особливості притаманні розвитку українських земель у складі Литовської держави?
6. На основі фактів доведіть, що до кінця XIV ст. Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське було федерацією земель-князівств.

§ 31

ПОЛЬСЬКА ЕКСПАНСІЯ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

Правління Дмитра Дедька

Згадайте, яку роль відігравали раніше бояри в Галицькому князівстві.

Ситуацією, що склалася після смерті Юрія Болеслава (7 квітня 1340 р.) скористалися сусідні держави – Польща та Угорщина. Уже наприкінці квітня 1340 р. польські феодали оволоділи кількома замками, в тому числі Львівським. Одночасно на територію Галичини вступило й угорське військо. Організатором опору іноземним загарбникам став Дмитро Дедько – галицький боярин, котрий очолював групу бояр, яким фактично належала влада в Галичині, оскільки влада князя Любарта Гедиміновича визнавалася тут лише **номінально**. Збереглося кілька грамот Дедька, в яких він називає себе главою Галицької землі та вважає своїми попередниками галицьких князів. У червні 1340 р. галицьке військо спільно з татарами, закликаними на допомогу, вступило до Польщі й пройшло аж до Вісли. Зустрівши рішучий опір, відступило й угорське військо. Правління Дмитра Дедька (помер близько 1349 р.) було останнім періодом Галицької державності.

Загарбання Галичини Польщею

Після невдачі у 1340 році польський король Казимир III не полишає своїх намірів загарбати Галичину. Він добивається допомоги від папи для боротьби з «русинами» і в 1344–1345 рр. відторгує

Згадайте умови
Вишеградської
угоди Юрія II.

від Галичини Сяноцьку землю. У 1349 р., внаслідок нового походу, польські феодали захопили Галичину й частину Волині. Не відмовилася від своїх претензій на ці землі й Угорщина. У 1350 р. Казимир уклав з угорським королем Людовіком договір, згідно з яким Галичина мала залишатись у довічному володінні Казимира, а по його смерті перейти до складу Угорщини. У 1353 р. Любарт зробив спробу повернути Галичину. Йому вдалося здобути Львів та Галич, але ненадовго. Внаслідок кампанії 1366 року Польща закріпила за собою Галичину й захопила більшу частину Волині. Галичина увійшла до складу Польщі як приватне королівське володіння (домен), зберігаючи певну **автономію**. Король Казимир III підкреслював це і своїм титулом: «Руської землі господар і спадковий володар». Для «Руської землі» карбувалася навіть окрема монета. Проте тривало це недовго. Казимир III почав усіляко порушувати права Галичини й проводити політику її повної **інкорпорації** до Польського королівства.

Король почав призначати старостами у волості своїх ставлеників. Незабаром вони з'явилися у Львові, Галичі, Теребовлі, Сяноку, Перемишлі, Самборі, Холмській землі. Щоб стримати невдоволення й опір українського населення, Казимир III неодноразово давав обіцянку шанувати права і звичаї українського народу, а сам тим часом просив папу звільнити його від присяги зберігати «обряди, права і звичаї» православних підданих. Зрозуміло, що папа задовольнив таке прохання.

**Галичина
під владою
Угорщини**

Після смерті Казимира III – останнього представника польської династії Пястів (1370) – польським королем і відповідно володарем Галичини став Людовік Угорський.

У 1372 р. Галичина була передана у **ленне** володіння Володиславу, князю Опольському – родичеві Людовіка. Він отримав титул управителя «Руського королівства», мав власні знаки вищої влади, карбував монети, тобто поводився як суверенний володар Галицького князівства. Володислав Опольський сприяв переселенню й утвердженню в Галичині іноземців (німців,

поляків, угорців), усіляко підтримував католицьку церкву. Галицьке боярство, намагаючись пристосуватися до нових умов життя й зберегти свої станові інтереси, відмовилося від спроб відновити державу.

Події у Литві. Князь Ягайло

Перед смертю (1377) литовський князь Ольгерд передав владу своєму старшому синові від другої дружини – Ягайлові. Старші брати, сини першої дружини, не змирилися з цим. Андрій Ольгердович, князь полоцький, сам претендував на велике княжіння. Любарт Волинський, брати Коріатовичі, котрі правили на Поділлі, Дмитро-Корибут Новгород-Сіверський, Дмитро Ольгердович, князь чернігово-сіверський, не визнали верховної влади Ягайла.

Цим скористався князь Кейстут, дядько Ягайла, який 1381 р. захопив Вільно й усунув Ягайла від влади. Відновивши з допомогою Тевтонського ордену свою владу (1382), Ягайло бере у полон Кейстута та його сина Вітовта. Через кілька днів Кейстут був задушений, а Вітовт утікає до Пруссії, звідки розпочинає запеклу боротьбу з двоюрідним братом за владу. У 1384 р. Ягайло і Вітовт укладають мир, за умовами якого Вітовт отримує усі землі свого батька. Але становище Ягайла залишається складним, і це змушує його шукати союзників як усередині держави, так і за її межами.

Згадайте,
що ви знаєте
про ці події
з курсу
всесвітньої історії.

У другій пол. XIV ст. досяг піку своєї могутності Тевтонський орден. Почастішали збройні напади лицарів на польські міста і села. Торгівля на Балтійському морі для Польщі була надзвичайно утруднена, що негативно позначилося на економіці. Загроза з боку Тевтонського ордену нависла і над Великим князівством Литовським. Це змусило Польщу і Литву піти на зближення. Польські магнати висунули ідею одруження литовського князя Ягайла з польською королевою Ядвігою. Ягайло прийняв цю пропозицію, наслідком чого стало укладення Кревської унії.

Кревська унія

15 серпня 1385 р. у місті Крево був підписаний договір між польськими послами з одного боку і Ягайлом та його братами, які представляли литовських удільних князів із другого. Литовський

Що означали
ці умови унії
для українських
земель?

князь зобов'язувався прийняти католицизм й зробити цю релігію державною у Литві, використувати свій скарб на потреби Польщі, сприяти поверненню відторгнутих від неї земель і, найголовніше, назавжди приєднати до Польського королівства підвладні йому руські та власне литовські землі. Таким чином, за умовами Кревської унії, Велике князівство Литовське втрачало самостійність і мало влитися до складу земель польської корони.

На початку 1386 р. на польському сеймі в Любліні Ягайло був обраний королем Польщі. Невдовзі у Кракові він прийняв католицизм і нове ім'я – Владислав II, а також одружився із спадкоємицею польського престолу Ядвігою. 4 березня 1386 р. Ягайло коронувався.

Восени 1386 р. розпочалася реалізація Кревського договору. Ягайло приїхав у Литву, щоб охрестити її населення за католицьким обрядом. Намагаючись привернути литовську знать до католицизму, він у 1387 р. дав їй привілеї на «права і вольності» на зразок тих, якими користувалася польська шляхта. Шлюби між новоохрещеними литовцями обох статей і православними заборонялися, маєтки католицького духовенства звільнялися від усіх повинностей.

Кого і чому
не задовольняли
умови
Кревської унії?

Кревська унія викликала сильну протидію. Одразу ж після її укладення найбільші удільні князі спільно із залежними від них феодалами українських та білоруських земель відмовилися визнати владу Ягайла. У 1386 – 1388 рр. їх усе-таки примусили дати присяжні грамоти на «вірність королю, королеві і короні польській», що, згідно із тогочасним феодальним правом, означало перехід князів у васальну залежність від польського короля. В основному від них вимагалось «послушество» – виплата щорічної данини та, за необхідності, надання військової допомоги «господарю». В усьому ж іншому володіння князів залишилися практично автономними частинами Литовської держави.

Остаточне
закріплення
Галичини
за Польщею

У 1387 р., скориставшись феодальними міжусобицями в Угорщині, польські та литовські війська витіснили з Галичини угорські залоги. Польща остаточно заволоділа Галичиною, яка

Чим можна
пояснити
таку політику
Польщі?

залишалася під її владою до 1772 р. Польські королі роздавали міста і села польським, німецьким, угорським, чеським феодалам, підтверджували права на землю галицьким боярам, які їм вірно служили. Дедалі більше українських феодалів стало приймати католицизм, прагнучи отримати такі самі привілеї, якими користувалася польська шляхта.

Певний час польський уряд змушений був зважати на традиції, які склалися ще в період Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Офіційні документи складалися не лише латинською, а й руською мовами, в судових органах більш-менш дотримувалися норм «руського права».

Які зміни сталися
у становищі
українських земель
у складі Польщі
на середину
XV ст.?

Але в 30-х рр. XV ст. відбулися відчутні зміни, які призвели до інкорпорації цих земель Польщею. У Галичині, Холмщині та на Західному Поділлі для вирішення судових справ були запроваджені норми польського права, документація в сільських та земських судах велася виключно латинською мовою, а з XVI ст. — і польською. Українська мова допускалася в XV ст. лише при складанні актів суто місцевого значення. У 1431 р. спеціальною грамотою було зрівняно галицьких феодалів у правах з панством польських земель. Протягом 1433–1434 рр. Львівська, Перемишльська і Галицька землі були об'єднані в Руське воєводство, до якого пізніше прилучилася й Холмська земля, а Західне Поділля з центром у Кам'янці було перетворене на Подільське воєводство. У 1462 р. окремим воєводством стало колишнє Белзьке князівство.

Словничок

Експансія – політика поширення свого впливу на інші країни.

Номінальний – той, що існує тільки за назвою, на папері, а не виконує свого призначення.

Автономія – самоврядування певної частини держави, що здійснюється на основі загальнодержавного закону.

Інкорпорація – включення до свого складу чогось-небудь; приєднання, входження.

Лен – спадкове земельне володіння, яке надавалось васалу за умови несення ним військової служби та виконання інших повинностей.

Унія – об'єднання держав під владою одного монарха; союз держав.

Погляд історика

«Стиснута на півночі й на заході німецьким елементом, Польща шукала собі виходу в напрямі на схід і південний схід, використовуючи ослаблення Русі після татарської руйни. Зріст Литовського князівства на сході давав лиш одну можливість експансії на південний схід, на Галичину, і в половині XIV ст., як ми бачили, Галичина стала провінцією польського королівства. На цю першу непольську провінцію королівства спрямовувалася з усією силою польська колонізація, польські впливи – політичні й національно-релігійні».

Дмитро Дорошенко.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

1340–1349 рр. – правління Дмитра Дедька в Галичині.

1340–1382 рр. – війна Литви і Польщі за українські землі.

1385 р. – укладення Кревської унії.

1. Покажіть на карті українські землі, які були загарбані Польщею.
2. Які особливості розвитку українських земель, що перебували в складі Польщі?
3. Які причини укладення Кревської унії між Польщею та Литвою? Які наслідки для України мала унія?
4. Схарактеризуйте національно-культурну, релігійну та соціально-економічну політику Польщі щодо українського населення.
5. Випишіть з хронологічною послідовністю події, які поступово привели до перетворення Галичини у звичайну польську провінцію.

§ 32

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІСЛЯ КРЕВСЬКОЇ УНІЇ

Князь Вітовт

Боротьбу литовських феодалів проти Кревської унії, яка стала загрозою державній самостійності Великого князівства Литовського, очолив князь Вітовт, двоюрідний брат Ягайла. У 1392 р. у м.Острозі між ворогуючими сторонами була укладена угода: Ягайло призначив Вітовта довічним правителем Великого князівства Литовського, останній визнав себе васалом польського короля. Невдовзі по тому, об'єднавши навколо себе верхівку литовських феодалів, Вітовт починає проводити політику на зміцнення центрального управління Литви. Найвизначніші литовські князі, які мали уділи в Південній Русі, були позбавлені Вітовтом своїх володінь. У 1393 р. на місце Дмитра-Корибута Ольгердовича, котрий виступив проти влади Ягайла і Вітовта, намісником у Новгород-Сіверський

Чим пояснюється така політика Вітовта?

був призначений князь Федір Любартович, якого, в свою чергу, ще раніше усунули від влади на Волині. Восени 1393 р. війська Вітовта та загони польської шляхти, оволодівши Овручем і Житомиром, мали намір рухатися на Київ. Але ситуація на Поділлі змусила їх змінити плани. Після смерті своїх братів Федір Коріатович «засел Подольскую землю», яка, як свідчить літопис, «не хотела послушна быти (владі) князя великого Витовта у Литовской земли как же и перед тым послушна не была. И князь великий пошел со всеми силами литовскими к Подолью... й вси городы позаседал». Після цього Федір Коріатович утік до Угорщини, а Поділля опинилося під контролем Ягайла.

Литовський літописець повідомляє, що

«...князь Володимир Ольгердович тоді був у Києві і не хотів покоритися князеві Вітовтові. ... і князь Вітовт відняв у нього Київ і дав йому Копил (Білорусь), а в Києві посадив Скиргайла».

1. Князь Вітовт.
2. Герб Великого князівства Литовського.

Сталося це в 1394 р., а вже 1397 р. Скиргайла, який швидко порозумівся з місцевими феодалами,

було отруєно. Вітовт призначив у Київ намісником свого племінника князя Івана Гольшанського. Внаслідок проведених заходів позиції Вітовта значно зміцніли.

Зовнішня політика

Прослідкуйте по карті напрямки зовнішньополітичних зусиль Вітовта.

Великий князь литовський, а саме так титулював себе Вітовт з 1395 р., проводив активну зовнішню політику. Він виношував мрії про об'єднання у межах Литовської держави всієї Русі. У 1395 р. литовські війська захопили Смоленськ. Вітовт вирішив скористатися боротьбою, що розпочалася в Золотій Орді між Тимур-Кутлуком і Тохтамишем – претендентами на ханський престол.

Допомагаючи Тохтамишу знову утвердитися в Золотій Орді, він розраховував на його підтримку своєї політики. Спочатку так і було. У 1397 р. Вітовт здійснив похід на Дон, у 1398 р. на низ Дніпра, де на межі відвойованої у татар території була збудована кам'яна фортеця – Тавань (місто св.Іоанна). У 1398 р. Вітовт отримав від Тохтамиша ярлик на володіння руськими землями у складі Литовського князівства. Цього ж року великий князь уклав угоду з Тевтонським орденом – він віддав йому частину литовських земель (Жемайтю) за підтримку своїх планів щодо захоплення Новгородщини та Псковщини.

Битва на р. Ворсклі

У травні 1399 р. військо Вітовта вирушило з Києва на допомогу хану Тохтамишу. В одному із літописів зазначається, що

«совещая Витовт с Тахтамьшом, глаголя: «Аз тя посажу в Орде на царстве, а ты мене посади на Москве, на великом княженъе на всей Русской земли».

Битва відбулася 12 серпня 1399 р. біля річки Ворскли. Тимур-Кутлук оточив і розгромив військо Вітовта та його союзника Тохтамиша. Золотоординці вдерлися на Київщину та на Волинь, пограбувавши багато міст і полонивши людей, на що вказує літопис:

«скорбъ и сетование, и плач мног, и людей оскудение веліе».

У 1416 р. Київщина знову зазнала навали татар, уже під проводом Едигея. Цього разу

ординці оволоділи містом (крім замку), пограбували й спалили його, а мешканців забрали в неволю. Проте Вітовт продовжував активну політику просування на південь, кордони Литовського князівства доходили до Чорноморського узбережжя. Для зміцнення кордонів будується ряд замків (Каравул, Білгород, Чорногород на Дністрі, Качибей біля нинішньої Одеси, який став важливим центром торгівлі збіжжям із Візантією).

Яке значення
для Литовського
князівства
мала поразка
на р. Ворсклі?

Поразка на Ворсклі, де полягли кращі сили Литви і Русі (загинуло 77 князів, багато воевод), ослабила позиції Вітовта. У 1401 р. було відновлено унію з Польщею, фактично розірвану трьома роками раніше. Вітовт визнавався довічним правителем Великого князівства Литовського, але під суверенітетом Ягайла — польського короля і «верховного князя Литви». Після смерті Вітовта мала відбутися повна інкорпорація Великого князівства Литовського до складу Польщі, як це передбачалося Кревською унією.

Поступово Вітовт почав повертати собі втрачені політичні позиції. Внаслідок війни з Московським князівством (1406–1408) у Новгороді та Пскові на княжі столи були посаджені ставленики Вітовта; міста Вязьма, Козельськ, Мценськ увійшли до складу Литви князі Твері й Рязані визнали васальну залежність від литовського великого князя. Особливо зріс авторитет Вітовта після Грюнвальдської битви, яка мала виняткове значення для усіх народів Східної Європи.

Грюнвальдська
битва

У 1409 р. почалася «Велика війна» Польщі й Литви з одного боку і Тевтонського ордену — з другого. Союзна армія (до її складу входили загони з Чехії, Моравії, Сілезії) чисельністю 100 тисяч чоловік перевищувала сили ордену, але була гірше озброєна і підготовлена. Військо Вітовта складалося з ополчень усіх земель Великого князівства Литовського і становило 15 полків. 7 із яких були українськими. Зокрема, свої полки виставили Київ, Стародуб, Новгород-Сіверський, Володимир, Луцьк та інші міста. Невеликі загони татарської кінноти теж

Згадайте,
що ви знаєте
про Грюнвальдську
битву
з курсу
історії
середніх віків

підлягали литовському князю. До складу польського війська із 16 полків увійшло 6 українських – їх спорядили Галичина й Західне Поділля. Хрестоносці мали близько 80 тисяч воїнів із 22 країн Західної Європи. Вирішальна битва відбулася 15 липня 1410 р. під Грюнвальдом (Пруссія). Військо Вітовта і татарська кіннота, які перебували на правому крилі союзної армії, розпочали атаку. Відбивши її, німецькі рицарі кинулися переслідувати відступаючі литовські війська. Ситуацію врятували три смоленські полки, які, залишившись на полі бою, скували частину сил наступаючих хрестоносців. Один із смоленських полків був повністю знищений, а два інші пробилися до польських військ і прикрили їх із правого флангу. Це дало можливість польським військам перейти у наступ і прорвати фронт німецьких рицарів. Повернувшись після переслідування литовсько-руського війська, частина хрестоносців розпочала атаку, але вона була відбита. Введення великим магістром ордену резерву не дало бажаних наслідків – Ягайло протиставив йому свіжі сили, підтримані військами Вітовта, що повернулися на поле бою. Хрестоносці були оточені. Більша частина їх загинула разом із керівниками ордену.

За умовами миру Вітовт повернув собі Жмудські землі, до Польщі відійшла Добжинська земля, орден мав сплатити контрибуцію, він був ослаблений настільки, що вже не зміг відродитися. Агресія хрестоносців на схід була зупинена остаточно.

Позицію Вітовта – визнання Польщею литовської державності на чолі з великим князем – закріпила Городельська унія 1413 р. Серед інших пунктів у ній зазначалося:

«Пани, також бояри-шляхта земель наших, названих вище, дареннями, привілеями і пожалуваннями, ним нам дарованими, даними, приділеними, тільки католики і римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, господарюють, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського своїми володіють і користуються...

Урядникам призначаються тільки католицької віри поклонники і підвладні римській церкві. Також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської (католицької) віри і до

ради нашої допускаються і в ній присутні, коли обговорюються питання про благо держави, бо часто різниця у вірах приводить до різниці в умах (думках), і виявляються через це відомими такі рішення, яким належить у таємниці бути збереженими.

Зверх того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, римській церкві підвладні, не схизматики або інші невіруючі».

Чому українська
та білоруська
знать була
невдоволена
Городельською
унією?

Умовами унії була невдоволена українська й білоруська знать. Свої надії вона пов'язувала із Свидригайлом – братом Ягайла. Він із молодих літ боровся проти Ягайла й Вітовта, спираючись то на німців, то на московитів, за що Ягайло на 10 років ув'язнив його у Крем'янецькому замку. Весною 1418 р. за участю Дашка Федоровича Острозького Свидригайло був звільнений і, підтриманий місцевою знаттю, оволодів частиною Поділля та Луцьком на Волині.

Ситуацією, що склалася в Європі й Україні (угорський король, німецький імператор та українське панство були зацікавлені в ліквідації польсько-литовської унії), скористався Вітовт. Прагнучи остаточно розірвати зв'язок із Польщею, він вирішив коронуватися. Церемонія мала відбутися 8 вересня 1430 р. на з'їзді литовської та іноземної знаті у Вільно. Але польські пани затримали послів німецького цісаря, які везли корону і зірвали коронацію.

Смерть Вітовта у жовтні 1430 р. остаточно перекреслила план ліквідації залежності Великого князівства Литовського від Польщі.

Князь Свидригайло

На спільному сеймі у Вільно литовські, білоруські та українські феодали обрали великим князем Свидригайла Ольгердовича, з яким пов'язували надії на рішучу політику розриву з Польщею. Сам факт його обрання уже поставив під загрозу існування польсько-литовської унії. Адже, за умовами Городельської унії, литовське католицьке панство могло обирати собі великого князя лише за згодою Ягайла і польських правлячих кіл. Ягайло змушений був погодитися з княжінням свого молодшого брата, але

стосунки між ними відразу ж загострилися. Після смерті Вітовта польські війська зайняли Західне Поділля, Свидригайло ж вимагав від Ягайла повернення цього краю, через що й розпочалася війна. Війська Свидригайла здобули Збараж, Олесько, Крем'янець, облягли Смотрич. Польське військо напало на Волинь, здобуло Володимир, розбило шеститисячний загін Свидригайла поблизу Луцька, місто спалили, хоча замок навіть після п'ятитижневої облоги взяти не вдалося. Наслідком війни було перемир'я на два роки, згідно з яким Західне Поділля відійшло до Польщі, а Волинь залишалася за Литвою.

Підбурювані Ягайлом литовські феодали у вересні 1432 р. влаштували змову проти Свидригайла і проголосили великим князем Сигізмунда Кейстutowича, брата Вітовта, який відразу ж відновив Віденську унію 1401 р. Велике князівство Литовське фактично розпалося на дві держави. Сигізмунду підкорялися власне литовські землі й невелика частина білоруських. Населення всіх інших територій, які об'єдналися у «Великому княженні Руському», визнавало владу

1. Князь Ягайло.

2. Князь Свидригайло.

Схарактеризуйте
політику Ягайла.

Яку мету він
переслідував?

Свидригайла. Почалася тривала війна, яка на-
брала характеру протистояння русько-православ-
них і польсько-католицьких сил. Спочатку для
Свидригайла ситуація складалась успішно. Проте
деякі політичні маневри противників та й поведін-
ка Свидригайла змінилися. У 1432 та 1434 рр. Ягай-
ло і Сигізмунд видали привілей, який проголосив
рівність православних князів і бояр у майнових та
особистих правах із литовськими панами-католи-
ками. Це похитнуло стан прихильників Свидригай-
ла, в якому вже виникло напруження – князя за-
підозрили у потуранні католицизму.

**Битва
під
Вількомиром**

Все вирішила битва, що відбулась у вересні 1435 р.
під Вількомиром (Литва). Хоча Свидригайло отримав
допомогу союзників – Лівонського ордену, загонів
сілезців, австрійців та чехів, Сигізмунд спільно
з польським військом переміг противника.

До 1438 р. Сигізмунд захопив усі землі Велико-
го князівства Литовського, в тому числі й
українські. У 1440 р. його було вбито змовниками
на чолі з українським аристократом Іваном Чар-
торийським, які сподівалися, що після загибелі
Сигізмунда Литовську державу знову очолить
Свидригайло. Проте литовські феодали проголо-
сили великим князем 13-річного сина Ягайла –
Казимира. За його правління (1440–1492) Литва
зберегла свою повну політичну незалежність, він
був не призначений Польщею намісник, а «силою
народження природжений володар». Ця ситуація
збереглася й після того, як Казимир отримав
польську корону (1447), а також за його наступ-
ників – аж до Люблінської унії 1569 р.

Казимир, прагнучи стабілізувати внутрішньо-
політичне становище в країні, пішов на певні
поступки українській знаті.

**Волинське
удільне
князівство**

Свидригайла було визнано князем волинським
і він залишався ним до самої смерті. Користую-
чись хворобою Свидригайла, на Волинь знову
почали зазіхати польські пани. Проте литовці ще
за життя князя ввели військові гарнізони у во-
линські замки й перешкодили спробам поляків
оволодіти краєм. Після смерті Свидригайла у
лютому 1452 р. удільне Волинське князівство
було остаточно ліквідоване й перетворене на
провінцію Великого князівства Литовського.

Київське удільне князівство

Прослідкуйте
по карті кордони
Київського
князівства.

У 1440 р. литовський уряд надає київську землю князеві Олександру (Олельку) Володимировичу – синові Володимира Ольгердовича і тим самим відновлює Київське удільне князівство. 1455 р. київський престол успадкував його син Семен.

Олельковичі прагнули збільшити територію свого князівства. Їхня влада поширилася на північно-східну окраїну Волині (Звяголь і частину Мозирщини), а також на Східне Поділля (Брацлавщину). Після утворення Кримського ханства Олельковичам довелося вести запеклу боротьбу з татарами, але кордони Київського князівства були перенесені далеко на південь. У 60-х рр. XV ст. вони проходили на правобережжі від р. Мурафи вниз по Дністру, туди де «Днестр упал в море, й оттоль с устья Днестрова лиманом... мимо Очакова аж до устья Днепрова... а от устья Днепрова до Тавани». На Лівобережжі Київське князівство межувало з перекопською землею по річках Овеча Вода і Самара «аж до Донца и от Донца по Тихую Сосну».

Князь Семен був активним прибічником незалежності української церкви. У 1458 р. було відновлено київську митрополію. Це дало початок новому етапу культурно-релігійного і суспільно-політичного розвитку. Відбудовується Києво-Печерська лавра, князь Семен сприяє діяльності вченого гуртка при Софіївському соборі. У Києві на Флорівській горі будується замок – резиденція київських князів. Місто продовжує розвивати торговельні зв'язки із західними країнами.

Яку політику
проводив київський
князь Семен
Олелькович?
Чому вона
на задовольняла
литовських панів?

Київське удільне князівство об'єднувало українські землі, що становили ядро колишньої Старокиївської держави, було майже самостійним державним утворенням, яке перебувало лише під формальною владою великого князя литовського. Це не влаштовувало литовських панів, які, як зазначає польський хроніст Длугош,

«дуже хотіли, щоб це князівство знову було повернене на звичайну провінцію великого князівства, як і інші руські князівства, і вимогли то від короля, щоб він туди призначив намісником Мартина Гаштольда».

Так і сталося.

«Року 1471. Успокоївся Семен Олелькович, князь київський. Після його смерті Казимір, король польський, бажаючи, щоб перестало існувати князівство Київське, не посадив уже там Семеонового сина Мартина, а посадив воеводу з Литви Мартина Гаштовта, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що він не був князем, а більше тому, що він був ляхом; однак їх змусили (Гаштольд силою захопив місто. – Авт.) погодитися. І з цього часу в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воеводи»,

– повідомляє літопис.

Повстання української феодальної аристократії

Ліквідація Волинського та Київського удільних князівств, усунення на задній план Олельковичів, які мали більші права на литовський великокнязівський престол і продовжували претендувати на нього, викликали невдоволення феодальних аристократів. У 1481 р. була викрита змова: князі Іван Гольшанський, Михайло Олелькович і Федір Бельський – нащадки київського удільного князя Володимира Ольгердовича – планували, усунувши великого князя литовського Казимира, віддати великокнязівський стіл Михайлу Олельковичу. Як свідчить літопис, вони хотіли «отсесть» від Литви – разом зі своїми уділами перейти у підданство великого князя московського. Але Гольшанського та Олельковича було схоплено і страчено, Бельському вдалося втекти до Москви.

У лютому 1508 р. спалахнуло повстання, очолюване князем Михайлом Глинським.

Які були причини та мета повстань української феодальної аристократії?

Виїхавши ще в юності до Західної Європи на навчання, Глинський здобув добру освіту. Служба при дворах німецького імператора Максиміліана та князя Саксонії Альбрехта дала йому бойовий та політичний досвід. Проживавшись західноєвропейською культурою, він залишає православ'я і приймає католицизм. Після повернення до Великого князівства Литовського Михайло Глинський робить блискучу кар'єру при дворі великого князя Олександра. Зростають і земельні володіння Глинських, які поступово з другорядного боярського роду перетворились на могутню силу. Литовські феодали, невдоволені таким піднесенням

Чому виступ
Глинських
не підтримали
українські
магнати
та шляхта?

українського магната, хоча й католика, вимагали обмеження його впливу. Смерть князя Олександра змінила становище Глинського. Новий князь Сигізмунд I позбавляє його посад. Виїхавши до своїх маєтностей, Глинський піднімає повстання. Його брати починають діяти на Київщині. Виступ Глинських не підтримали українські магнати та шляхта. Тоді М. Глинський шукає підтримки у великого князя московського, котрий обіцяє йому передати всі волості й міста, які він «придобудет» у Литві. Один із найбільших українських магнатів К. Острозький, який обіймав посаду великого гетьмана литовського, розгромив військо повстанців та їхніх союзників – московських воевод. Глинський утік до Москви.

Як зазначав М. Грушевський, повстання Глинського було «останньою конвульсією» руської аристократії у Великім князівстві Литовським. Видатний український історик вважав, що «недобитки руських княжих родів і панів помирилися з своєю другорядною роллю в великім князівстві й не мали ані відваги, ані енергії боротися з литовською аристократією».

І відвагу, й величезну енергію в боротьбі за українську державність виявить невдовзі інша сила – козацтво. Але наприкінці XV ст. воно ще тільки починає формуватися.

Словничок *Маневр* – спритна, хитра дія для досягнення або уникнення чогось.

Привілей – грамота, якою надавалися або стверджувалися певні переваги, пільги для окремих осіб, груп людей, станів.

Стабілізація – зміцнення, укріплення, приведення у стійкий стан.

Магнат – великий землевласник за феодалізм в ряді країн Європи, зокрема у Польщі, Литві, Україні, Білорусі.

**Погляд
історика**

«Герой литовського народу, який довго згадував золотий вік Вітовта, коли слава «хороброї Литви» поширювалася від моря до моря, Вітовт був разом з тим і героєм південноруської країни величезної держави. Багато урочищ і розвалин по берегах Дніпра, Дністра і Бугу через два століття ще носило ім'я Вітовта. І не дивно. Якщо Ольгерд розширив державу приєднанням південноруських областей, то тільки Вітовт остаточно

закріпив це приєднання тим пануванням над Степом, яке він здобув... І все ж цей без сумніву високообдарований князь загалом залишився чужим руській народності, не зріднися з нею, як його дядько Ольгерд».

Олександра Єфіменко.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

1393–1394 рр. – ліквідація Вітовтом удільних князівств на Україні.

1399 р. – поразка литовсько-українського війська на р.Ворсклі.

1410 р. – Грюнвальдська битва.

1. Схарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику князя Вітовта.
2. Які наслідки для українських земель мала внутрішня політика князя?
3. Простежте по карті кордони Великого князівства Литовського за князювання Вітовта.
4. Яке значення має Грюнвальдська битва в історії слов'янських народів?
5. Схарактеризуйте становище українських земель після Кревської унії.

§ 33

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ УГОРСЬКОЇ, ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Буковина у складі князівства Молдова

Землі, що нині відомі під назвою Буковина, у XII – на поч. XIV ст. входили до складу Галицько-Волинського князівства. Внаслідок монгольської навали їхні зв'язки з галицько-волинськими землями послабилися. Тут утворилася Шипинська земля, яка перебувала під владою золотоординських ханів. Після перемоги угорського короля Людовіка I над татарами (1342) ці землі протягом 40–50 рр. XIV ст. були підпорядковані Угорщині. У 60-х рр. XIV ст., після утворення незалежного князівства Молдова, Шипинська земля увійшла до його складу, але до середини XV ст. зберігала автономію. З кінця XV ст. у грамотах цю територію почали називати Буковиною.

Від 1387 до 1497 р. Молдова визнавала зверхність Польщі. У цей час Буковина та її населення справляли великий вплив на культурне і соціально-політичне життя молдовського князівства. Офіційною мовою канцелярії молдовських

господарів була руська мова. Нею писалися літописи, літературні твори. Великих землевласників у Молдові, як і на Русі, називали боярами, селян – людьми.

У цей період значними торговельними й ремісничими центрами були Чернівці та Хотин. Хотинський ярмарок – найбільший у Молдовському князівстві – відвідували купці з різних країн Східної та Західної Європи.

Землі Буковини постійно зазнавали нападів кримських татар. У XV ст. князівство вело запеклу боротьбу проти турецької агресії.

Великого розорення краю завдав напад татар 1514 р., під час якого, за повідомленням літописця,

Згадайте з курсу
всесвітньої історії,
яким було
становище
підкорених народів
Османської імперії.

«поплитиша множество пліна без числа, чоловік же і скот, от Нистра и до Прута... до Хотина».

На середину XVI ст. Молдова разом із Буковиною потрапила у васальну залежність від Османської імперії.

Закарпаття під владою Угорщини

З курсу всесвітньої
історії згадайте,
що ви знаєте про
Угорщину, Короля
Стефана I.

Закарпаття, яке входило до складу Київської Русі, цікавило угорських феодалів ще в XI ст. Користуючись усобицями, що виникли у державі після смерті Володимира Великого (1015), король Стефан I приєднав Закарпаття до Угорщини. Його син Емеріх дістав титул «князя русинів». На захоплені землі король поширив норми угорського права. Він роздавав їх угорським магнатам, середнім і дрібним дворянам, католицькій церкві та місцевій руській знаті, яка поступово **мадяризувалася**. Наприкінці XIII–XIV ст. значно ослабла центральна влада. Магнати відмовлялися служити королю, воювали один з одним, грабуючи сільське й міське населення та переганяючи його з чужих володінь у свої.

Поясніть, що
означає термін
«колонізаторська
політика».

Намагаючись закріпитися на закарпатських землях, угорські магнати і шляхта переселяли у свої маєтки селян мадярського походження, проводили колонізаторську політику в усіх сферах життя. Українське населення насильно витіснялося в гірські необжиті райони із суворим кліматом та неродючими ґрунтами.

У певні періоди частина закарпатських земель була тісно пов'язана з іншими українськими

Згадайте, які
обставини змусили
Федора
Коріатовича
перебратися
до Закарпаття.

землями. Місто Мукачів з окрутою у XIII ст. було надане у володіння по черзі двом зятям угорського короля – князеві Ростиславові Михайловичу та князю Леву Даниловичу.

У 1393–1414 рр. управителем Береговського комітату був князь Федір Коріатович, колишній удільний подільський князь. Він також отримав від угорського уряду у володіння м. Мукачів із навколишніми землями. Князь привів із собою близько 40 тисяч українців з Поділля, які заснували ряд поселень у його нових маестностях. На кошти Коріатовича на Чернечій горі біля Мукачева було збудовано православний Свято-Миколаївський монастир, який став центром українського релігійного та культурного життя усього Закарпаття.

Завоювання Московською державою Чернігово- Сіверських земель

На який
династичний
зв'язок
посилався
московський
князь?

Політику «збирання» руських земель проводило не лише Велике князівство Литовське, а й Московське. Посилаючись на безперервний династичний зв'язок між московськими й давніми київськими князями, Іван III у середині 80-х рр. XV ст. прийняв титул «государя и великого князя всея Руси», чим засвідчив своє бажання владарювати над усіма землями, які входили колись до складу давньоруської держави, вважаючи українські й білоруські землі, захоплені Литвою та Польщею, своєю «отчиною».

Початком довголітньої боротьби між Московським та Литовським князівствами стала війна 1368 р., коли Ольгерд, втрутившись у боротьбу московського і тверського князів, підійшов із військом до Москви й спустошив навколишню місцевість.

Від сутичок на московсько-литовському кордоні, які не припинялися упродовж 80-х рр. XV ст., обидві сторони перейшли до відкритих воєнних дій (1492–1494; 1500–1503). Внаслідок війни 1492–1494 рр. до Московської держави приєдналося кілька дрібних удільних князівств у верхів'ях річок Оки та Вязьми (володіння нащадків давніх чернігово-сіверських князів і нащадків Ольгерда). Таким чином, її кордони наблизилися безпосередньо до українських земель (Чернігово-Сіверщини).

На початку 1500 р. у підданство московського князя перейшли з «отчинами» і «волостями» князі

Чи була зміна
сюзеренів
типовим явищем
для
середньовічної
Європи?

Семен Бельський, Семен Іванович Стародубський, Василь Іванович Шемячич Новгород-Сіверський.

Почалася війна. Війська московського князя вступили на території Чернігово-Сіверщини та Смоленщини. Влітку 1500 р. на р. Ведроші, біля Дорогобужа, вони вщент розбили литовців. Нового удару литовському війську було завдано восени 1501 р. під Мстиславом. У 1503 р. між Великим князівством Литовським і Московською державою було укладене перемир'я на 6 років. До Москви відійшла значна за площею територія: Чернігово-Стародубське князівство (з містами Черніговом, Стародубом, Трубчевськом), Новгород-Сіверське князівство (з Новгород-Сіверським, Путивлем, Рильськом), а також багато інших міст і волостей. Таким чином, за Московією закріплювалася вся Чернігово-Сіверська земля.

Подумайте, які
події
сприяли
піднесенню
авторитету
Москви.

У боротьбі проти Великого князівства Литовського, Польщі та Великої Орди Москва знайшла союзника – Кримське ханство. Посол Івана III навесні 1482 р. вимагав від хана Менглі-Гірея напасти «на Подольську землю или на киевские места». Татари довго не барилися – з'явилися біля Києва 1 вересня того ж року.

«И прииде царь (Менгли-Гирей) под град на Семенов день лето проводца, в первый час дни, изряди полки, и приступи ко граду, и обступи град вокруг. И Божиим гневом, нимало ни побився, град зажже, и погореша людие вси и казны. И мало тех, кто из града выбегоша, и тех поимаша, а посад пожгоша и ближние села».

На згадку про свою перемогу хан надіслав у дар Івану III золоті чашу й таріль із розграбованої Святої Софії.

Крим у XIV–XV ст.

Згадайте,
що ви знаєте
про італійські
міста Геную
та Венецію
з курсу
всесвітньої
історії.

У XIII ст. відбулися зміни в етнічному складі населення Криму. Поряд із греками, руськими, аланами й половцями з середини XIII ст. тут з'явилися татари, у XV ст. – турки. У XIII ст. до розвинутих кримських міст почалося масове переселення вірмен. У цей самий час до Криму стали проникати італійці, венеціанці та генуезці. У XIV–XV ст. політичне життя Криму визначали три державні утворення: володіння італійців, князівство Феодоро і Кримське ханство.

Населення Криму

Подумайте,
які товари
доставляли
у Кафу
з країн Сходу,
Московського
князівства,
України,
з країн Західної
та Східної Європи?

Поступово витіснивши венеціанців, генуезці взяли в свої руки всю чорноморську торгівлю і створили в Криму свої колонії. Їхній вплив поширювався на все південне узбережжя – від Керчі до Балаклавської бухти.

Центром генуезьких володінь була Кафа. У XV ст. місто із 70-тисячним населенням стало одним із найбільших торговельних портів світу. Тут, як і в інших містах, жили люди багатьох національностей, генуезці становили 1–2 відсотки населення. Але саме вони визначали і політичне життя колоній, і їхній зовнішній вигляд, який в усьому нагадував італійські міста.

Генуезькі колонії

Чому
Чорне море
і Крим
привернули
увагу генуезців
та венеціанців?

Генуезькі купці мали величезні прибутки. Вони налагодили торгові зв'язки з Індією, Китаєм, Середньою Азією, Іраном, із землями, що знаходились під владою Золотої Орди, зокрема з Московським князівством, з країнами Східної та Західної Європи. Левову частку доходів складала работоргівля. На невольницьких ринках Кафи та інших міст продавалась величезна кількість полонених. Торгівля невольниками стимулювала напади татарських беїв на сусідні країни для захоплення «товару». Коли злидні доходили до краю, татарські сім'ї змушені були продавати своїх дітей, яких генуезці скуповували за безцінь.

Князівство Феодоро

Визначте на карті
кордони князівства
Феодоро, знайдіть
його столицю та
порт Каламіта.

Наприкінці XIII ст. у південно-західному Криму утворилося князівство Феодоро, населенням якого були греки-християни. Столиця князівства теж називалася Феодоро. Розміщена на плато Мангуп, вона у східнослов'янських землях була більше відома саме під цією назвою. У середині XIII ст. князівство потрапило під владу татарських завойовників, але його правителі зуміли налагодити приязні стосунки з кримськими ханами. Розквіт князівства припадає на першу половину XV ст., тоді воно мало близько 200 тисяч населення. Феодорити вирощували пшеницю, ячмінь, фрукти, овочі, розводили худобу.

У містах жили умілі ремісники. Князівство мало свій порт Каламіта, який суперничав із генуезькими містами в морській торгівлі.

Намагаючись позбутися конкуренції, генуезькі купці розв'язали у 1433–1434 рр. війну. Місто було спалене, але феодорити відбудували його і Каламіта залишалась їхніми морськими воротами до завоювання цих земель турками-османами (1475).

Кримське ханство

Чому Вітовт підтримував Кримське ханство?

У другій половині XIV ст. Золоту Орду роздирали нескінченні чвари та суперечки – почався її розпад. Деякі улуси намагалися відокремитися від ослабленого центру. Кримській орді надав підтримку Вітовт, кримські татари стали союзником Литви. На початку XV ст. Крим часто переходив від одного татарського феодала до іншого. У 1428 р. **беї** та **мурзи** обрали своїм ханом чингізида Хаджі-Гірея, але утвердитися при владі йому вдалося лише у 1443 р. – за підтримки великого князя литовського Казимира. Проте за повне звільнення від Золотої (згодом Великої) Орди Хаджі-Гірею та його нащадкам довелося вести запеклу боротьбу майже століття. Столицею держави був Кирк-Ор (Чуфут-Кале). Новостворене Кримське ханство не було міцним. Постійна

Жителі князівства Феодоро.

Охарактеризуйте
склад населення
Кримського
ханство, його
господарство,
відносини
з сусідніми
державами.

боротьба за владу, протистояння знаті й хана ослаблювали країну. Основою господарства були кочове скотарство й примітивне землеробство, які повністю залежали від природно-кліматичних умов і не забезпечували потреб населення.

«Землю, навіть найродючішу, вони не обробляють, задовольняючись тим, що вона сама їм приносить, тобто травою для годування худоби»,

— писав з подивом литовський посол Михайло Литвин.

Основним джерелом існування й збагачення для кримських феодалів були напади на сусідні землі. Хан Хаджі-Гірей як союзник Литви не чинив нападів на литовські володіння. Але його суперники в боротьбі за владу час від часу робили набіги на українські землі: Поділля, Волинь, Галичину, Київщину.

У 1448 р. вперше на українські землі вторглося військо Великої Орди. У 1449 р. ординці напали на Київ, Новгород-Сіверський, Стародуб, у 1450 р. спустошили Галичину і Поділля, у 1453 р. дійшли до Львова.

Як ви розумієте
поняття
«Велика Орда»?

У 1455 р. об'єднане польсько-литовсько-українське військо та загони кримських татар завдали нищівної поразки війську Великої Орди, що знову рушило на Україну. Кримське ханство нарешті здобуло незалежність, територія його збільшилася.

Під владою кримських ханів перебував не лише степовий і передгірний Крим, а й величезні степові простори між Дніпром і Кубанню. У самому Криму жили так звані перекопські татари, а причорноморські степи займала залежна від кримського хана орда ногайських татар.

Згадайте, коли
турки-османи
захопили
Константинополь.
Які це мало
наслідки?

Як уже зазначалося, з князями Феодоро кримські хани мали дружні стосунки. З генуезцями ж відносини складалися дещо інакше. Генуезці сплачували татарам необтяжливу данину за право вільно торгувати зі Сходом, українськими, московськими землями, Польщею та іншими країнами. Це не задовольняло Хаджі-Гірея.

У 1454 р., коли біля Кафи з'явився флот османів і турки почали штурм міста, на підмогу їм прийшло військо Хаджі-Гірея. Міським властям

вдалося відкупитися величезною щорічною даниною. У 1466 р. помер Хаджі-Гірей, між його синами розпочалася боротьба за владу. Переміг Менглі-Гірей, який спирався на союз із мангупськими князями, а також заручився підтримкою генуезців. Противники нового хана звернулися по допомогу до турецького султана. Для нього це була чудова нагода втрутитися у справи Криму. У 1475 р. турецький флот підійшов до Кафи й почав облогу. В ній брали участь татари – противники Менглі-Гірея, а сам хан разом із півторатисячним військом обороняв місто. Через тиждень після жорстокого обстрілу Кафа капітулювала, оскільки турецький візир обіцяв зберегти городянам життя і майно. Зайнявши місто, турки не дотримали слова, – пограбовані генуезці були відправлені на невольницькі ринки Стамбула. Менглі-Гірей теж був захоплений у полон, але мав привілеї й почесні при дворі султана.

Встановлення турецького протекторату над Кримським ханством

Турки захопили Судак, Анапу та інші генуезькі фортеці, поставивши там свої залоги. Мужній опір туркам чинило населення князівства Феодоро. Їхня столиця, завдяки укріпленням, створеним самою природою і людьми, оборонялася майже шість місяців. Врешті-решт, як писав турецький історик Саад-ед-Дін,

«доблесні воїни, правовірні мусульмани атакували своїх ворогів з усіх сторін з шаблями, вилили потік тисяч нещастя і горя на їхні голови, змушуючи їх плавати в морі крові і розриваючи одяг їх життя».

Як ви розумієте
поняття
«протекторат»?

Пробувши три роки в турецькому полоні, Менглі-Гірей зумів завоювати довір'я султана, який вирішив повернути його на престол, поставивши низку умов. Кримський хан ставав васалом Туреччини, без відома Стамбула він не міг оголошувати війну чи укладати мир, за наказом султана повинен був виступати з військом проти ворога, на якого вкаже султан.

У Стамбулі в заручниках постійно перебувало кілька синів та братів кримського хана – як запорука дотримання ним умов васалітету. Столицею Кримського ханства став Бахчисарай – «Палац-сад». Південне узбережжя Криму залишилося за Туреччиною.

**Агресія
кримських
татар
проти
українських
земель**

У 70-х рр. XV ст. великий литовський князь Казимир для боротьби з Московським князівством уклав союз із Великою Ордою. Кримський хан Менглі-Гірей пішов на зближення з Москвою, яка всіляко ініціювала агресію проти українських земель. Приєднання Кримського ханства до Османської імперії відкрило для татарсько-ногайської знаті ринки збуту награбованого під час нападів, головним чином бранців. Від 70-х рр. XV ст. набіги татар стали систематичними.

Так, наприкінці літа 1482 р. Менглі-Гірей з величезним військом вдерся в Київ, штурмом здобув замок, пограбував і підпалив місто, забрав у неволю багато киян. Про це сповіщає Никонівський літопис:

«град Киев взя... и огнем сожже... Полону безчисленно взя; и землю Киевскую учиниша пусту».

Що спричинило
агресію
кримських
татар проти
українських
земель?

У 1489 р. кримські татари кілька разів вдиралися на Поділля. У Кам'янці, наприклад, як видно з опису подільських замків 1494 р., всі укріплення й будівлі були зруйновані, запаси зброї та продовольства знищені. У 1498 р. татарські й турецькі війська спустошили Галичину і Поділля, захопивши в полон близько ста тисяч чоловік. У 1499 р. кримська орда знову розграбувала Поділля.

«Весь край подільський майже в кожному закутку, від людини й до худобини, закривавлений і змордований, а з ним значна частина Русі, видали зойк болісний, а багато тисяч люду обох статей у вічну неволю захоплені й продані»,

– писав польський хроніст Ян Длугош.

З 1450 по 1556 р. кримські татари здійснили 86 великих походів на українські землі. Основною метою набігів було захоплення **ясиру**. Торівля українськими бранцями стала одним із головних джерел прибутку татар. За приблизними підрахунками учених, Україна втратила, як мінімум, 2–2,5 млн убитими і полоненими.

Не тільки суспільне життя, але й саме існування українського народу було під загрозою. Усі фортеці, побудовані за часів Вітовта на берегах Чорного моря, Велике князівство Литовське

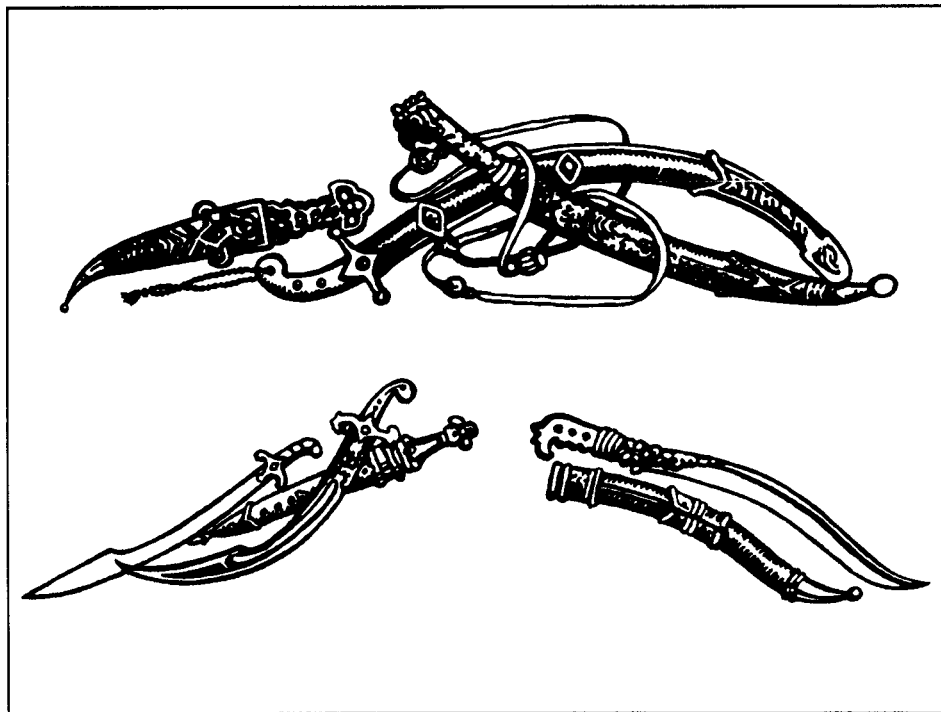
Як ви думаєте,
до яких наслідків
могла призвести
така позиція
польсько-
литовських
властей.

втратило. Польсько-Литовська держава не забезпечувала надійного захисту своїх південних кордонів. Хоча був відбудований київський замок (але не був «добре зароблен и поставлен так, яко бы мело бытъ»), поновлено укріплення Канева, Черкас., Брацлава, Вінниці, Кам'янця-Подільського, але уряд більше сподівався на можливість налагодження відносин із Кримом. Яскравим свідченням цього є лист великого князя Казимира до хана:

«Хотя бы и ты, царю, к тому помочником не был, однак было тому городу гореть и тым людям погинуть, коли на них Божий гнев пришол; а з Божой ласки, у нас есть городов и волостей досить».

Захист кордонів узяли на себе прикордонні старости, великі магнати. Серед них Костянтин Острозький, який понад шістдесят разів вступав у сутички з татарами, черкаський староста Остап Дашкевич, хмільницький староста Предслав Лянцкоронський та багато інших. Але шляхетське ополчення та магнатські надвірні загони були неспроможні забезпечити захист українських земель. Це завдання взяло на себе козацтво.

Зброя кримських
татар.

Словничок

Мадяри – самоназва угорців.

Мадяризувати – примусово насаджувати угорську мову, культуру, звичаї.

Комітат – адміністративно-територіальна одиниця, запроваджена королем Угорщини на Закарпатті.

Бей – титул дрібних феодалів або вищих чиновників у татар.

Мурза – титул феодалної знаті в татар.

Ясир – бранці, полонені, яких захоплювали турки і татари під час нападів.

Погляд історика

«... з кінцем XV в. прийшлося українським землям, завдяки дурній політиці і бездарності польсько-литовського правительства... випити чашу, якої ще на пам'яті історії вони не знали. Ні печенізький погром, ні половецька гроза XI в., ані походи Бату не обіймали такої величезної території ані дорівнювали інтенсивності своєю руїним наслідкам сеї нової грози...

Трудно собі навіть представити всю глибину нещастя, в яке впали українські землі, і всю соромотність бездарности державних чинників супроти нього. Вся Україна з виїмком хиба зайнятої Москвою північної Чернігівщини стала театром страшних спустошень татарських, турецьких, волоських».

Михайло Грушевський.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

1430-ті рр. – утворення Кримського ханства.

1475 р. – завоювання турками Кафи, перетворення Кримського ханства на васала Туреччини.

1482 р. – перший великий напад кримських татар на Україну, спустошення Києва.

1500–1503 рр. – війна між Литвою і Московським князівством, що закінчилася приєднанням до Москви Чернігівщини та Сіверщини.

1. Знайдіть на карті українські землі, які в XIV–XV ст. увійшли до складу сусідніх держав. Коли і за яких обставин це сталося?
2. Коли і як утворилося Кримське ханство? Як розвивалися відносини між українськими землями і Кримським ханством?
3. Які держави претендували на зверхність над усіма руськими землями? Які наслідки це мало?
4. Які чинники сприяли збереженню українства на землях, що перебували під іноземним гнітом?
5. На основі матеріалу § 30–33 складіть таблицю:

Українські землі (назва)	Коли і до складу яких держав увійшли	Внаслідок яких подій

§ 34

СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ
ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ
В УКРАЇНІ У XIV–XV ст.Етно-
демографічні
процеси

Як ви розумієте
поняття
«народність»?
Чому
в таких складних
умовах
все ж зберігалося
усвідомлення
національної
окремішності?

У XIV–XV ст. продовжувався процес формування української народності. Незважаючи на те, що українські землі в цей час перебували у складі різних держав і їхнє політичне становище дуже різнилося між собою, зберігалось усвідомлення національної окремішності – «руськості». Як і в період Київської Русі, наш народ називав себе руським народом, руськими, русинами. Важливу роль у збереженні національного усвідомлення відігравала культура народу та його духовна основа – православна церква.

За підрахунками учених, у 1400 р. населення українських земель становило 3700 тисяч, у 1500 р. – 4400 тисяч, у 1550 р. – 4900 тисяч чоловік. Найбільша його частина припадала на населення, яке проживало у межах Великого князівства Литовського. Тому соціально-економічні процеси, що відбувалися тут, посідали чільне місце в історичному розвитку нашого народу.

Соціальна
структура
населення

На вершині станової феодальної піраміди у XIV–XV ст. були князі-нащадки Гедиміновичів та колишніх удільних князів – Рюриковичів. Вони становили замкнуту, але не зовсім однорідну верству. Virізнялися наймогутніші княжі роди – Острозькі, Гольшанські, Збаразькі, Заславські, Сангушки, Вишневецькі, Чорторийські, Корецькі, Четвертинські. Їхньою ознакою було безперервне спадкове велике землеволодіння, вони мали тисячі підданих й були повними **суверенами** своїх володінь – могли вийти зі складу держави разом із ними.

Спробуйте
зобразити
соціальну
структуру
населення
Великого
князівства
Литовського
у вигляді схеми.

Представники цих княжих родів були членами великокнязівської ради, їхні збройні загони під час воєнних дій виступали самостійними формуваннями з родовими гербами.

Інші князівські роди були власниками отчин-вислуг, наданих великим князем за межами їхніх родових гнізд. За певні протиправні вчинки великий князь міг відібрати їхній уділ. Вони підлягали місцевій адміністрації, під час бойових дій виступали в складі повітового ополчення.

Згадайте з курсу
всесвітньої історії,
на які верстви
поділялося
середньовічне
суспільство.

У межах своїх земельних володінь князі користувалися суверенними правами – видавали власні розпорядження та жалували грамоти своїм підданим, надавали землю на певних умовах служби, встановлювали незалежно від держави податки, повинності, пільги, чинили суд над підданими.

Наступну сходинку феодальної піраміди у Великому князівстві Литовському посідали пани. Вони відзначалися давністю роду та отчинним землеволодінням. Найзнатніші та найбагатші з них входили до складу панів-ради і відігравали значну роль у житті держави.

Військовослужилий стан – боярство – був теж дуже неоднорідним. З одного боку, до бояр належала давня родова знать, що сформувалася ще за княжо-дружинницької доби, з іншого боку – «бояри путні» та «панцирні», або зем'яни, які поповнювалися з числа селян та міщан.

Протягом XV–XVI ст. відбувається зближення цих груп населення, внаслідок чого формується єдиний привілейований стан – шляхта, якому були надані значні політичні та економічні права. Але

Українські міщани.

Як виник поділ
середньовічного
суспільства
на три стани?

й надалі, до прийняття у 1566 р. другого Литовського статуту, цей привілейований стан поділявся на всевладних у політичному відношенні магнатів (близько 20 княжих та 50 великопанських родин), які мали спадкове членство в раді великого князя, і рядову шляхту-зем'ян, позбавлену доступу до важелів державної влади.

Абсолютну більшість населення країни становили селяни. Вони, в залежності від того, на якій землі жили, відбували повинності або на користь великих литовських князів чи польських королів, або на користь удільного князя, пана чи боярина, тобто шляхти.

Міщани мало чим відрізнялися характером своїх занять та способом життя від селян. Городяни займалися сільським господарством, бортництвом, мисливством, рибальством. Але поступово роль ремісничої та торговельної діяльності зростала. В середині XVI ст. налічувалося вже понад 130 міських спеціальностей, серед яких близько 80 ремісничих.

Схарактеризуйте
три стани
середньовічного
суспільства.

У XV ст. починає формуватися нова верства – козацтво. Слово «козак» – тюркського походження, мало воно кілька значень, але найбільш поширене – вільна озброєна людина. Спочатку козаками називали на Україні ухадників – степових здобичників і промисловців, які, об'єднуючись у ватаги, займалися мисливством, рибальством, добували мед, сіль, селітру на території Дикого поля.* Землі ці були неймовірно багаті, але там ніхто не жив – надзвичайно небезпечним було сусідство кримських татар. Хоча степові промисли й приносили чималу здобич, але вимагали бути завжди напоготові. З часом козаки-ухадники стали умілими воїнами, перейняли від татар методи їхньої степової війни і від активного захисту стали переходити до нападів на невеликі татарські загони.

З посиленням феодалного гніту все більше селян-утікачів поповнює ватаги козаків-ухадників. Багато хто з них уже не повертається на зиму в рідні землі, а залишається в степу, влаш-

* Дике Поле або просто Поле – так у XV–XVI ст. називалася малозаселена частина степу на Півдні України, у пониззі Дніпра, Південного Бугу і Дністра, яка охоплювала південні регіони сучасних Черкаської та Вінницької областей, повністю – Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську, Херсонську, частини – Одеську й Запорізьку області.

товуючи зимівники, бурдюги й хутори по островах, ярах і балках. Сутички з татарами стають усе частішими, аж поки козацтво зовсім не перебрало на себе захист українських земель від степових нападників.

Етнічна структура населення

Поясніть причини
етнічної
строкатості
населення
українських міст.

Внаслідок політики колонізації, що проводилася польським урядом на Галичині та Поділлі, тут з'являється велика кількість німців, чехів, угорців, румунів, а найбільше, звичайно, поляків. Майже в кожному місті існували вірменські та єврейські осередки. У Львові, Перемишлі та інших великих містах руське населення стає меншістю, його витісняють до передмість. У малих же містах руська людність складала основну масу населення.

У містах та містечках Волині й Київщини населення було більш однорідним – у ньому переважав руський люд. Міста поповнювалися здебільшого з навколишніх сіл або з інших регіонів Литовської Русі.

У другій половині XIII ст. – першій половині XIV ст. виробилися певні форми співіснування українців та татар. На Київщині осідали вихідці з тюркського степу, які наприкінці XV ст. вже повністю асимілювалися. У складі шляхти Південної Русі в XV–XVI ст. була значна кількість татарських родин.

У великих містах Волині – Володимирі, Крем'янці, Луцьку – існували єврейські громади. Показовим щодо характеристики складу міського населення Литовської Русі є приклад Крем'янця – одного з найбільш строкатих в етнічному відношенні міст. На середину XVI ст. тут прибулий люд становив не більш як 10% від загальної кількості населення (67 євреїв, 12 поляків, 3 німці, 1 чех).

Основні рис економічного життя

У XIV ст. населення українських земель займалося переважно традиційними промислами: мисливством, бортництвом, рибальством. Це пояснювалось, по-перше, занепадом сільського господарства внаслідок монгольської навали та небезпечного сусідства з татарами, по-друге, попитом ринку – хутро бобра цінувалось більше, ніж мірка пшениці.

Сільське господарство

У XV ст. ситуація змінюється. Після захоплення турками Константинополя у Західній Європі

Внаслідок яких
подій змінилася
ситуація
у сільському
господарстві?

зростає попит на продукти тваринництва і землеробства. На ярмарках у Львові, Луцьку, в інших містах основне місце посідала торгівля худобою. Польське місто Гданськ на узбережжі Балтійського моря стає важливим пунктом експорту зерна та інших сільгосппродуктів у країни Західної Європи. Це зумовлює збільшення посівів пшениці, розширення асортименту сільськогосподарських культур (з'явилися квасоля, петрушка, пастернак, селера, салат), зміни у технології господарювання (почали широко використовувати органічні добрива, з'явилися водянні, а згодом і вітряні млини, тощо).

**Земельні
відносини**

Прагнення польських феодалів мати як найбільші прибутки зі своїх володінь спричинило заміну старих феодальних дворів на фільварки – багатогалузеві господарства. Крім землеробства і скотарства, тут розвивалися різноманітні промисли – рибальство, винокуріння, пивоваріння, селітроваріння, млинарство, бджільництво. Використовувалась праця залежних селян, вироблена ними продукція продавалась на внутрішньому та зовнішньому ринках. Феодали захоплювали селянські землі, розширювали власні маєтки, збільшували панщину.

**Становище
селян**

У Галичині ще в 30-х рр. XV ст. вотчинний суд стає привілеєм шляхти. На середину XV ст. в окремих галицьких селах панщина становила лише один день на тиждень. У 1435 р. галицька шляхта постановила, що селянин міг піти із села тільки на Різдво, заплативши викуп панові. За постановою шляхти Холмської землі 1477 р. кожний кмет (селянин) з лану повинен був працювати один день на тиждень на пана, крім цього, виконувати додаткові роботи, що складало в цілому 2 дні на тиждень. Селянин не міг піти з маєтку, не «посадивши» на свій лан іншого селянина. Польський сейм 1496 р. допускав вихід обмеженої кількості селян і лише з дозволу пана.

Яким було
становище селян
у країнах Західної
Європи?

У Литовській державі право судити селян було затверджене привілеєм Казимира 1447 р. Судебник 1468 р. розширив ці права. Феодал судив навіть тих селян, які скаржилися на нього князю. Всі судові штрафи і збори йшли феодалові. У 1492 р.

литовський князь Олександр у земському привілеї підтвердив попередні права панам і шляхті. На українських землях у складі Великого князівства Литовського панщина на кінець XV ст. становила один день на тиждень.

Таким чином розпочався процес закріпачення селян – посилення їх поземельної, особистої, судово-адміністративної залежності від феодала, а одночасно руйнування селянського землеволодіння й общинного ладу.

Національні й соціальні рухи

Назвіть основні
форми протесту
селян проти
утисків панів.

Погіршення становища змусило селянство шукати вихід. Найпростішим і найпоширенішим вважалася втеча. Після того, як у 1457 р. великий князь литовський видав грамоту, в якій зобов'язувався сам і забороняв панам приймати чужих збіглих селян у своїх володіннях, стали набувати масового характеру втечі в східні та південні райони.

Неодноразово селяни бралися за зброю, протестуючи проти роздачі угідь польській шляхті, збільшення повинностей. Особливо гострих форм набуває боротьба там, де соціальний гніт поєднувався з національно-релігійним.

Великий виступ стався у 1490–1492 рр. на території Молдови, Буковини та Галичини.

«Якийсь Муха з Молдавії за короткий час зібрав військо із сільських людей в... Увійшов у ту частину руської землі, де лежить Снятин, захопив його і зруйнував. Потім він захопив багато міст і сіл аж до Галича і підкорив»,

– писав сучасник, перемишльський єпископ Ян.

Повстанці рухалися до Львова. Налякана польська шляхта звернулася по допомогу до короля. Той оголосив «посполите рушення» і навіть запросив пруських рицарів.

Чому повстання
під проводом
Мухи зазнавало
поразки?

Польське військо почало на повстанців під час їхньої переправи через Дністер. Багато людей потонуло, частина повстанців врятувалася втечею. Муха з частиною свого війська відступив до Молдови. Через кілька років він знову намагався підняти селян Покуття, але загинув через зраду.

У 1514 р. селяни Закарпаття брали активну участь у повстанні, очолюваному Д. Дожею. Він набрав військо із селян та міської бідноти для

хрестового походу проти Туреччини, але воно повернуло свою зброю проти феодалів у власній країні. Д. Дожа послав два загони на Закарпаття. Повсталі селяни, ремісники, міська біднота оволоділи Хустським та Невицьким замками. Міста Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст уряд оголосив «бунтарськими». Селянське військо зайняло значну територію і контролювало її кілька тижнів. Після поразки повстанського війська Д. Дожі в Угорщині королівські війська придушили повстання і на Закарпатті.

Міста

Порівняйте
політику верховної
влади
щодо міст
в Україні
і в Західній
Європі.

Політичними, адміністративними, економічними і культурними центрами були міста. Приблизно 20% із них належали державі, 80% – церкві та магнатам. Міщани, перебуваючи у феодалній залежності, постійно відчували тиск з боку землевласників. Вони відробляли різні повинності: підводну, військову, ремонтували замки, сплачували «серебщину», платили за шлюб. В українських містах духовні й світські феодали володіли великими земельними ділянками, які іноді охоплювали цілі ремісничі й торгові квартали. Ці володіння не підлягали міській адміністрації та суду. Верховна влада виступала на захист інтересів окремих феодалів, а не міст. Але, щоб забезпечити умови розвитку міст, литовські великі князі, польські королі, феодали змушені були надавати містам України права самоврядування.

Магдебурзьке право

Згадайте, що ви
знаєте про міське
самоврядування
у середньовічній
Європі.

Німецьке (магдебурзьке) право проникло на Україну разом із німецькими колоністами. Першим з українських міст його отримав Санок (1339), а на початку XV ст. воно вже поширилось у всіх значних містах Галичини й Поділля та на територію Великого князівства Литовського. При наданні магдебурзького права з міста стягалася певна сума грошей, визначена у привілеї. Населення звільнялося від натуральних повинностей і сплачувало грошові податки з торгівлі та промислів. Міське самоврядування – магістрат – складалося з лави на чолі з війтом (суд у кримінальних справах) і ради на чолі з бурмістрами (адміністративний орган і суд у цивільних справах).

Магдебурзьке право на українських землях було обмеженим. За міщанами зберігався обов'язок

Як ви думаєте,
до яких наслідків
мала привести
така політика
влади?

відбування численних повинностей. Королівські намісники самовільно втручались у справи міст. Війт призначався великим князем чи королем (право самостійно обирати його мало лише міщанство Львова).

На українське населення магдебурзьке право не поширювалося. У своїх містах, на своїй землі українським міщанам заборонялося займатися торгівлею, певними ремеслами, поселятися у зручних районах міста. Привілеї мали польські та німецькі колоністи, які були католиками.

Значна частина жителів міст займалася сільським господарством. Наприклад, у першій половині XVI ст. торгово-ремісничє населення Ковеля становило 36,5 % його мешканців, Констянтинова – 23,9%, Торчина – 20,2% і Овруча – 21,8%. У магдебурзькому привілеї Києва (1494) є статті, які детально регламентують користування міщан сіножатями, орними землями й бортним лісом.

На весь уклад життя міщан Київщини, Брацлавщини, Південної Волині накладала відбиток необхідність постійної оборони від татарських набігів. Обсяг і характер воєнних послуг у кожному регіоні були різними. Наприклад, кияни повинні були утримувати коня й мати зброю для раптової воєнної послуги. Покидаючи місто в справах, вони мусили залишати замість себе заступників (заміну). Мешканці Канева, Черкас, Білої Церкви, Переяслава, Корсуня, Богуслава та інших містечок повністю звільнялися від податків, але на перший виклик замкових влад повинні були «конно», «оружно» ставати проти ворога.

Ремесла

Подальшого розвитку набувають ремесла. 1386 роком датується перша згадка про ремісничі цехи на Україні – саме тоді була видана цехова грамота для шевців Перемишля. У Львові за першим реєстром ремісничих цехів 1425 р. існували такі фахові об'єднання ремісників: пекарів, ковалів, шевців, кравців, лимарів, сидельників, солодовників (пивоварів), гарбарів (виробників шкір), кожухарів.

Наприкінці XV ст. у Львові було 500 ремісників 36 спеціальностей, об'єднаних у 14 цехів. Цехова організація в Україні була така ж, як і в Західній Європі, за винятком, що вона об'єднувала ремісників

Згадайте,
що таке цехи.
Які причини їх
виникнення?
Які наслідки
мало поширення
цехової організації?

не лише за професійною ознакою, але й за національними та релігійними принципами. У багатьох уставах є засторога на зразок цієї:

«Львівські золотарі не мають між собою терпіти ані приймати жодного майстра-єретика чи схизматика, лише католиків, хіба б котрийсь єретик із русинів або вірменів поєднався з Римською церквою».

Які були
особливості
цехової організації
в українських
містах?

У цехи був обмежений доступ ремісникам не-католицької віри. Лише в тих містах, де українці та вірмени переважали чисельно, цехові установи передбачали рівноправність майстрів різних християнських конфесій (євреям взагалі заборонялося займатися ремеслом і торгівлею). Ремісники, не об'єднані в цехи (здебільшого це були українці), називалися партачами. Між ними та цеховими ремісниками точилася гостра конкуренція. Часто партачів переховували у своїх маєтках магнати і використовували для своїх потреб. На землях, що входили до складу Великого князівства Литовського, теж з'явилася цехова організація, але тут вона не набула значного поширення. Особливістю цехового життя на Київщині, Брацлавщині був його зв'язок з оборонними завданнями. Це призвело до виникнення дублетних цехів: одні підпорядковувались магістрату, а інші, такі ж самі, залежали від замкових влад. Між ними точилася боротьба за ринки збуту.

Найбільшими центрами ремісництва були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк.

Значних успіхів досягли залізорудна справа, ливарництво, будівництво. Ювеліри навчилися поєднувати різноманітні матеріали: золото, срібло, коштовне каміння, кістку, дерево, скло тощо.

Торгівля

Що на той час
являла собою
система
європейської
торгівлі?

Українські землі входили до системи європейської торгівлі. Дніпровський шлях з'єднував Крим та Північне Причорномор'я з Північно-Східною Руссю. Ще один торговельний шлях «полем» від Перекопу до витоків річки Коломак повертав на Путивль через Новгород-Сіверський або Новосилів до Москви. Чимало товару реалізовувалося і на українських ринках, зокрема у Києві, з якого йшли шляхи на Кавказ та в Середню Азію.

Михайло Литвин писав, що Київ був наповнений чужоземними товарами.

«Київські намісники, відкупники, купці, міняйли, власники човнів, візниця, провідники, корчмарі і постійно збагачуються, і досі ще ні москвитин, ні ту-рок, ні татарин на це не скаржились. Каравани приносять вигоду киянам і тоді, коли, простуючи через непрохідні степи, гинуть у зимову негоду під сніговими заносами. Тому трапляється, що в непоказних київських хижках (втім, переповнених плодами, овочами, медом, м'ясом і рибою) з'являються шовки, коштовності, соболіні та інші хутра і прянощі у такій кількості, що я й сам, бувало, бачив там шовк, дешевший за полотно у Вільні, а перець, дешевший за сіль».

Прослідкуйте на карті основні торговельні шляхи, що проходили через Україну.

Торговими шляхами через Галичину, Волинь та Поділля у Західну Європу вивозилися східні та московські товари, а також продукти місцевого виробництва.

Після здобуття турками-османами Константинополя через Львів проходив єдиний сухопутний шлях східної торгівлі Європи. Львів володів правом складу, тобто всі товари, привезені з інших країн, мали продаватися спочатку у Львові, а що не було куплене, розвозилося по інших містах. Центром міста була площа Ринок, яка до цього часу зберегла свій давній вигляд. «Ринок служить і для справ публічних, і для справ купецьких, — писав хроніст. — Тут розв'язуються адміністративні суперечки, а також виставляються на продаж усі необхідні товари. Це досить широка квадратна площа, оточена високими красивими кам'яницями. ...Тут можна бачити купців з усіх країн, вони прибувають у це місто як до торговельного складу з усієї Європи та Азії, а найбільше — греків, турків, вірмен, татар, молдаван, мадяр, німців, італійців». Конкурентом Львова у південній торгівлі був Кам'янець-Подільський. Луцьк підтримував торгові зв'язки з балтійським Помор'ям.

Що перешкоджало розвитку торгівлі на українських землях?

Уряди Польщі та Великого князівства Литовського проводили політику потурання магнатам і шляхті. Феодали отримали право стягувати мито. На короткій відстані від Турки до Яворова та від Дрогобича до Ярослава мито з купців було 174 рази. Стягнення були різноманітні: збирали прикордонне мито, шляхове, мостове, перевізне, гребельне, ярмаркове, торгове, ринкове та інші.

У другій половині XIV–XV ст. розширилася внутрішня торгівля. Її основними формами були торги, що відбувалися на місцевих ринках один-два рази на тиждень – поступово вони перетворювалися на постійну торгівлю та ярмарки. Великі ярмарки були у Львові, Києві, Перемишлі, Галичі, Луцьку, Ярославі. Торгівля регламентувалася численними правилами. Різноманітних утисків зазнавали купці православної віри (українські, вірменські, московські).

Словничок

Суверен – носій верховної влади.

Серебщина – державний грошовий податок.

Фільварок – багатогалузеве феодальне господарство, що ґрунтувалося на експлуатації залежних селян; частково пов'язане з ринком.

Конфесія – віросповідання; з появою протестантизму так стали називати релігійні общини.

Панищина – дармова примусова праця покріпачених селян у господарстві поміщика.

Погляд історика

«Зростання національного та релігійного шовінізму – явище нове для України. За княжої доби не було ні того, ні другого, навпаки, існувала повна толеранція, яку добре передавали слова: «сипо та ону віру Бог дав». Тепер шириться релігійний антагонізм, головним чином внаслідок нетерпимості поляків. Виявів його було багато...»

Наталія Полонська-Василенко.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

1489 р. – перша документальна згадка про українських козаків.

1490–1492 рр. – селянські повстання на Буковині та Галичині під проводом Мухи.

1528 р. – затвердження сеймом шляхетського перепису, за яким боярство перетворювалося на шляхту.

1. Які чинники впливали на формування української народності в XIV–XV ст.?
2. Схарактеризуйте соціальну структуру населення України в XIV–XV ст.
3. Які верстви українського суспільства в XIV–XV ст. були носіями національної державності?
4. Схарактеризуйте етнічний склад населення на українських землях у XIV–XV ст.
5. Чим обумовлене прискорення розвитку сільського господарства в XV ст.? Які це мало наслідки?
6. Які особливості мав процес розвитку міст в Україні у порівнянні із Західною Європою?
7. У чому полягає особливість цехової організації в Україні?
8. Які основні торговельні шляхи проходили через Україну? Яке значення для розвитку господарства на українських землях мала торгівля?

§ 35

КУЛЬТУРНЕ Й ЦЕРКОВНЕ
ЖИТТЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XIV–XV ст.

У другій половині XIV–XV ст. на українських землях відбулися суттєві зміни у всіх сферах життя, в тому числі й культурному та церковному.

Усна народна
творчість

Продовжує розвиватись усна народна творчість. Обрядові пісні – календарні та родинні, створені ще в давні дохристиянські часи, збагачуються новими темами, образами. Наприклад, в одній із весільних пісень відображено перебування українських земель у складі Литовської держави:

Не наступай Литва,
Буде між нами битва,
Будемо бити та воювати,
Мар'єчки не давати.

Які ви знаєте
календарні
та родинно-
обрядові пісні?

Часто звучать в обрядовій поезії, особливо календарній, соціальні мотиви:

Бодай пану у дворі страшно,
Як нам в полі сонце зашло.
Сонце зашло – ми ще жнемо,
При місяці снопи носимо,
При зіроньках копи кладемо,
Опівночі додому йдемо,
На світанні вечеряємо.
У день білий знову йдемо.
Бодай пана громи вбили,
Як ми ручки потопили.

Найглибше й найширше відображена в народних піснях тема нападів степових загарбників на українські землі:

Зажурилась Україна, що ніде прожити:
Гей вигоптала орда кіньми маленькі діти,
Ой маленьких вигоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Яким темам
присвячені
найдавніші
народні думи?

З'являються нові жанри, що відбивають тогочасне життя і побут українського народу, зокрема козацтва, – це дума та історична пісня.

Музика

З якими народними думами та історичними піснями ви ознайомилися на уроках української літератури?

Перша згадка про думи, що виконувалися козаками в супроводі кобзи, належить до 1506 р. (в хроніці польського історика XVI ст. С. Сарницького). Думи створювались і виконувалися кобзарями – безпосередніми учасниками бойових походів і народних повстань. Кобзарі, бандуристи та інші музиканти були в пошані як серед простого народу, так і при дворах великих феодалів. Наприкінці XIV – на початку XV ст. при дворі польських королів у Кракові були також українські музиканти: лірник, кілька гусярів, тимпаніст Білява, лютністи Ходько, Подолян та ін. У багатьох народів неабиякою популярністю користувалися мелодії українського гопака і козачка. Вони потрапили у ряд західноєвропейських органних і лютневих нотозбірок того часу. На весіллі польського короля Сигізмунда I з італійською принцесою Боною Сфорнек (1518) гості теж слухали ці мелодії.

Скомороство

Продовжує розвиватися таке явище, як скомороство, що поєднувало творчість народних лицедіїв, співаків, музикантів, танцюристів, клоунів, фокусників, акробатів, борців, дресирувальників.

Скоморохи поділялися на осілих і мандрівних. Осілі виступали головним чином на ігрищах під час свят, на весіллях тощо. Мандрівні об'єднувалися у ватаги й переходили з місця на місце, відвідуючи далекі країни. Наприклад, великий італійський поет Л. Аріосто у своїй поемі «Шалений Орlando» згадує про «руських або литвинів», які водили ведмедів по ярмарках.

Освіта

Як і раніше, освітою на українських землях опікувалася церква. У церковних школах учні здобували елементарну освіту – училися читати (по часослову й псалтирю), писати й рахувати. Бажаючи могли здобути ширшу освіту при великих монастирях. Однак вона мала церковний характер. Певної програми навчання не було, ченці вчили тому, що знали самі.

Яке значення мала поява латинських шкіл в Україні?

З кінця XIV ст. при костьолах та католицьких монастирях, протестантських церквах з'являються латинські школи з латинською мовою навчання. Незабаром деякі з них перетворилися на міські освітні заклади, що перебували під

опікою не тільки єпископів, але й магістратів. Найбільші з них (Львівська, Перемишльська, Ярославська, Красноставська), як і середні школи у Західній Європі, давали знання із арифметики, геометрії, астрономії, музики, граматики, поезики і риторики

Згадайте, коли
в Європі з'явилися
перші
університети.
Як проходило
навчання
в університеті?

Відсутність вищих навчальних закладів в Україні змушувала юнаків, здебільшого синів міщан – ремісників та шляхти, здобувати освіту в університетах Європи. Особливу роль у підвищенні освіченості й культури для всього слов'янства, в тому числі й для українців, відіграли Празький та Краківський університети. При Карловому університеті в Празі був створений навіть спеціальний «литовський» колегіум, де навчалися литовці, українці, білоруси. У списках студентів Краківського університету з 1400 по 1500 р. було зі Львова – 73, Перемишля – 28, Ярослава й Сянока – по 21, Преворська – 18, Самбора – 6 слухачів. Тут навчалися юнаки, котрі прибули з Києва, Львова, а також із малих містечок – Глинян, Мостищ, Городка, Свиржа та багатьох інших.

Писемність

У Краківському університеті навчався, а потім здобув ступінь бакалавра та магістра Юрій Котермак (1450–1494) з Дрогобича. Згодом він продовжив навчання в Болонському університеті, де став професором медицини й астрономії, викладав ці предмети й навіть певний час був ректором славного навчального закладу. Юрій Дрогобич (Котермак) – наш співвітчизник, який видав друком першу книжку (Рим, 1483). «Обшири неба для наших очей незбагненно великі, Розумом легко, проте, можемо їх досягнути», – писав Котермак у своєму творі «Прогностична оцінка поточного 1483 року», – відомому на ті часи астрологічно-метеорологічному календарі. Ця невеличка книжечка з десяти аркушів нині існує лише в двох примірниках, які зберігаються в Польщі (Краків) та Німеччині (Тюбінген). Вона цікава для нас і тим, що її автор зробив першу спробу визначити географічні координати кількох міст Польщі, Угорщини, Русі, й зокрема Львова, і що особливо зворушливо – рідного Дрогобича.

Згадайте, хто такі
гуманісти.
Коли і де набув
поширення
гуманістичний
світогляд?
У чому його суть?

Згадайте, який період в історії називається Відродженням. Яких ви знаєте видатних письменників-гуманістів?

Юрій Дрогобич підтримував тісні зв'язки з гуманістами різних країн. Ідеї гуманізму все глибше проникали в Україну. Першим відомим гуманістичним українським поетом вважається Павло Русин (близько 1470–1517 рр.) із Кросна (містечко біля Перемишля). У 1491 р. він записався до Краківського університету, у 1506 р. отримав ступінь магістра вільних мистецтв і десять років (з перервами) викладав тут римську літературу. Павло Русин коментував твори Овідія, Сенеки, інших авторів, сприяв вихованню молодих поетів, поширював літературу доби Відродження. У своїх книжках магістр Павло з любов'ю описує рідну землю, незмінно називає себе руським, означення «русин» для нього слово солодке, і він гордий з того, що носить таке ім'я. Павло Русин писав латинською мовою, на його творчості позначився вплив італійських гуманістів.

Студенти українського походження вже у XIV ст. навчалися в Паризькому університеті. Серед бакалаврів та ліценціатів, магістрів й докторів були й українці. Зокрема, з кінця XIV – першої половини XV ст. відомі імена «магістра з Рутенії» Петра Кордована, «ліценціата мов і бакалавра рутенської нації з Києва» Германа Вілевича, «докторів рутенської нації» Бенедикта Сервінуса та Івана Тишкевича.

Літописання

Староруська літописна традиція продовжувалась у західноукраїнських літописах, в яких подаються відомості про українські та білоруські землі у складі Великого князівства Литовського. Найбільше пов'язаний з українською історією й Супральський літопис, створений у Супральському монастирі поблизу м. Білостока. Його складовою частиною є «Короткий Київський літопис», що охоплює події 1480–1500 рр. Характерною особливістю цих літописів є наявність «повістей» – вставок, що відрізняються за формою та стилем від літописного викладу. Одна з таких повістей – «О Подольской земле». Її автор, розповідаючи про князів Коріатовичів, намагається обґрунтувати право Литви на Поділля.

Від XIV ст. літописання увійшло в нову добу – складання загальноруських зведень. Так виник Лаврентіївський літопис (близько 1377 р.),

Іпатіївський літопис (початок XV ст.) і багато інших, що дійшли до нашого часу в пізніших списках.

Літературні традиції Київської Русі продовжуються не тільки в літописанні, а й в інших видах письменства.

Згадайте,
хто в цей час
правив у Києві.

Чим відзначалася
політика цього
князя?

У 1460–1462 рр. у Києві було здійснено дві нові редакції «Киево-Печерського патерика». Перша редакція (початок XIII ст.) містить оповіді про будівництво Печерської церкви та про перших печерських чорноризців. Нові редакції «Патерика» були пов'язані з намаганнями послабити візантійські впливи, звернувшись до славного історичного минулого Києва.

Живою українською мовою помітно позначена нова редакція збірки житій святих «Четві-Мінеї» (1489), оригінал якої був складений, очевидно, у західноукраїнських землях і переписаний пізніше в Білорусі.

Мова

Як уже зазначалося, мовою управління, суду, літератури на території Великого князівства Литовського була тодішня літературна руська мова, що мала великі писемні традиції. У XIV–XV ст. у ній помітні два відгалуження: староукраїнської та старобілоруської мов, що живилися народною розмовною мовою. У творах світського призначення, зокрема в українській переробці «Сказання про Мамаєве побоїще», здійсненій невідомим автором у XV ст., цілком чітко простежується українська мова:

«Сам той Мамай еще барзо научен от диявола, умислив пойти на Руську землю, мовлячи: «Іж я всю землю Руськую барзей, ніж Батий, спустошу, тільки які ліпший, миліший городи собі оставлю, в которых буду з своїми татарами жити»... Собрал барзо велике військо татар, обіцяючи їм великий багатства руські, перевезеся через ріку Волгу, не кажучи своїм і хліба пахати, але на руський хліб до ситості всім надіятися. Дошов устія ріки Вороняти і розпустив свою облаву».

Світська література

З часом книжна мова дедалі більше зближалася з живою народною мовою. Найбільш яскраво це засвідчують грамоти XIV–XV ст. Поширюється світська література. Були популярними перекладені «духовні повісті» про трьох королів-волхвів, про Таудала-лицаря, світські повісті

«Олександрія», «Троянська історія», «Сказання про Індійське царство». В них історичне тло відступає перед фантастично-казковими й фольклорними елементами, внесені деякі риси місцевого колориту.

Коли і де княжив
Семен
Олелькович?

При дворі князя Семена Олельковича були вчені, які здійснили переклади трактатів із метафізики, логіки, медицини, астрономії, астрології з єврейської мови. Переклади «Шестокрыла» і «Космографії» мали важливе значення для формування наукових уявлень про будову Землі – вони пропагували вчення про кулястість нашої планети.

Із винаходом друкарства у слов'янських землях поширювалися книги, видані в Німеччині, Італії та інших країнах, переважно латинською мовою. У Львові та інших містах західного регіону виникають осередки регулярної торгівлі книгами. До масового читача потрапляють твори античних авторів, теологічні та філософські трактати, книги з медицини, посібники з юриспруденції, історії, географії.

Друкарство

Згадайте,
коли і ким
було винайдено
книгодрукування.

Наприкінці XV ст. в столиці Польського королівства м. Кракові, де на той час мешкало багато українців і білорусів, вийшли у світ перші чотири книжки, надруковані кирилицею (мова – церковнослов'янська). Дві з них (Часослов і Октоїх) мають позначку про закінчення їхнього друкування в Кракові 1491 р. міщанином-німцем Швайпсольтом Фіолем. Тим же шрифтом надруковані багослужбні книги Тріодь пісна і цвітна, що призначалися для православного населення України, Білорусі, Молдови. У 1491–1492 рр. Ш.Фіоль, звинувачений інквізицією в антикатолицьких поглядах, мусив припинити видавничу діяльність і виїхати з Кракова.

Архітектура

Назвіть ознаки
готичного
стилю?

У другій половині XIV ст. долалися тяжкі наслідки монголо-татарського нашествия. Відбудовувалися старі міста, споруджувалися нові. На українських землях у цей час поєднуються два напрями архітектури – візантійський і готичний. Такі міста, як Пряшів, Бардіїв, Берегове, Перемишль, Львів, особливо відзначалися готичною архітектурою.

Чому у XIV–XV ст.
провідним
стає замкове
будівництво?

У XIV–XV ст. провідним стає оборонне будівництво. Розвиток військової техніки, зміни в стратегії й тактиці ведення війни вплинули і на архітектуру оборонних споруд. Мури та вежі старих замків надбудовувалися й зміцнювалися – потовщувалися. Тепер укріплення будували цілком із цегли або каменю. Перебудова торкнулася майже всіх давніх кам'яних укріплень XII–XIV ст., зокрема в Кам'янці, Білгороді (Дністровському), Мукачеві, Кременці, Невицькому, Хотині, Луцьку. Старі укріплені боярські садиби поступово перетворюються на магнатські замки (Олеськ, Клевань, Острог). Більшість монастирів обводилися міцними мурами – з'являється монастир-фортеця (Межиріч – XV ст., Дермань – XV ст.).

Нові тенденції з'являються й у культовій архітектурі. Храми стають невеликими, підкреслено урочистими. Неабиякий інтерес у цьому плані становить маленька церква Трійці в Зимному (1465). Добре знану в дерев'яному будівництві баню із залом невідомий майстер уперше спробував втілити в мурованій архітектурі. Характерним стає перенесення типу українського народного житла в спорудження кам'яних храмів.

Муроване будівництво на Подніпров'ї та Сіверщині обмежувалося Києвом і Черніговом. У Києві після монголо-татарської навали були відбудовані споруди XI–XII ст. – Софійський, Михайлівський та Успенський собори, Печерський монастир, а в Чернігові – храми Спаса, Єлецький та П'ятницький. Крім цього, біля храмів споруджували невеликі каплиці – усипальниці. Але найбільше тут будували з дерева. На жаль, пам'яток тієї доби не збереглося, і ми можемо скласти певне уявлення про них лише з пізніших джерел – описів XVII ст.

Живопис

Образотворче мистецтво представлене фресковим живописом, іконами, мініатюрами.

Зразки українського фрескового розпису XV ст. можна побачити у соборах Кракова, Сандомира, Гнезно, Любліна, Вислиці (Польща). Про високі досягнення українського малярства того часу польський історик В. Подляха писав: «З ним Західна Європа у своєму інтелектуальному розвитку

Згадайте,
що таке фреска,
мозаїка.

через силу могла змагатись. Русь випередила в мистецькій продукції Польщу вже в XI ст. і могла пишатися не тільки творами письменства, а й монументальними мозаїчними і живописними художніми пам'ятками». Зразками великої художньої спадщини того часу є збережені до сьогодні фрагменти фрескових циклів Вірменської церкви у Львові та монастирської церкви св. Онуфрія у Лаврові (кін. XV ст.).

Що таке ікона?

У XV ст. в церквах замість невисокі передвітарної перегородки з'являється іконостас, де ікони розміщено в певному порядку. З цього часу на українських землях дедалі більшого поширення набувають ікони, намальовані на дошках.

У тогочасній українській іконі позначалися два художні спрямування: професійне та народне. Народна ікона переконливо відбивала все, чим жила людина: її побут і звичаї, розуміння добра і зла. Ось чому ікона поряд із думою та піснею стала складовою частиною народної творчості. Чи не найпоширеніший тип ікони – «Богоматір», зображення якої своєю людяністю і простотою було близьким народу й відповідало традиційним в Україні поглядам на місце жінки в суспільному житті, її високе призначення.

Під впливом народної творчості послаблюється аскетичний напрям, зображення святих наділяються особливою теплотою, палітра кольорів світлішає. В ікони вносяться побутові елементи, поруч із святими зображуються історичні діячі або замовники ікон.

Що таке
мініатюра?

Подальшого розвитку набуває мініатюрний живопис. Про його рівень наприкінці XIV ст. свідчать мініатюри псалтиря (1397), написані Спиридоном. У них багато народних жанрових сцен: будівництво веж із пристроєм для підняття вантажу; гончарі розписують посуд; люди смажать м'ясо на рожах; вершники у бою; воїни під час облоги міста.

Загалом, у XV ст. в українському живопису помітне прагнення більш життєво й правдиво зобразити людей, наділити їхні образи виразністю й гідністю.

Художні
ремесла

На українських землях високого рівня розвитку досягли художні ремесла. Вироби київських ювелірів-золотарів користувалися незмінним попитом на всіх східнослов'янських землях. За

десяток київських стріл для луків із залізними наконечниками та орлиними перами кримські татари давали віз солі.

Пам'яткою високого художнього рівня ливарництва є дзвін, котрий нині зберігається у львівській церкві св.Юра. Чітко виведений напис вказує, що дзвін виготовлений у 1340 р. майстром Яковом Скорою при князеві Дмитрі та ігумені Євтимії. З XV ст. у Львові була ливарня, де виготовляли високого гатунку гармати, кулі, дзвони не лише для власних потреб, а й на замовлення польських королів, господарів Молдови.

У XIV ст. відроджується монетне виробництво. У Львові монети почали карбувати між 1351 та 1354 рр., у Києві – в 60-х рр. за князя Володимира Ольгердовича.

Високого рівня майстерності досягли ремісники, котрі займалися різбленням печаток різних типів, що використовувалися для засвідчування документів.

У багатьох містах, зокрема у Львові, в XV ст. були палітурники, які майстерно опрацьовували книги у шкіру і пергамент. Оправи прикрашали золототканим крамом, металевими накладками з емаллю.

Православна церква

Становище православної церкви в Україні було послаблене із втратою незалежності Галицько-Волинського князівства. Захопивши частину українських земель, Польща почала силою насаджувати католицизм. У 1361 р. у Львові було створене католицьке архієпископство. Після Кревської унії у 1387 р. католицтво було проголошено державною релігією в Литві, хоча ще тривалий час багато князівських і боярських родин Великого князівства Литовського залишались православними.

Згадайте зі змісту попередніх параграфів, яким було ставлення правлячих кіл Литви до православної церкви в перші десятиліття після приєднання українських земель.

У 20-х рр. XIV ст. з Києва до Московського князівства переїхав митрополит Київський і всієї Русі. У 1347 р. митрополіча кафедра була скасована в Галичині. За клопотанням великого князя московського і митрополита московського патріарший собор у Царгороді вирішив, що митрополит Московський (у титулі по-старому значилося: «Київський») може управляти православними і в Литві, і в Галичині. Кілька

Чому польський
король
і литовський князь
прагли мати
у межах своєї
держави
самостійну
церковну
організацію?

Подумайте, чому
реакція польських
релігійних кіл
та литовських
феодалів
на Флорентійську
унію була
негативною.

десятиліть точилася запекла боротьба за відкриття митрополій у Галичині та в Литві. Польський король Казимир на вимогу православних ченців та бояр «натиснув» на Царгород і домогся впровадження митрополії в Галичині. Тоді литовські князі Ольгерд, а пізніше Вітовт, рішучіше повели боротьбу за впровадження митрополічної кафедри в Литві. Не отримавши позитивної відповіді від Константинопольського патріарха, Вітовт у 1414 р. скликав у Новгородку собор єпископів, який висвятив на митрополита ігумена Дечанського монастиря Григорія Цамблака. Таким чином князь добився, щоправда ненадовго, незалежності від Москви православної церкви в межах Литовської держави.

Докладалося чимало зусиль до відновлення єдності католицької та православної церков. Для переговорів про їхню унію Вітовт відрядив на Констанський собор (1414–1418) київського митрополита Григорія Цамблака. Проте унія у Константинополі укладена не була, і після смерті Григорія Цамблака питання окремої української митрополії та унії були відкладені, а Вітовт тимчасово погодився визнати єдиним митрополитом Київським промосковського Фотія.

Наприкінці 30-х рр. XV ст., опинившись перед смертельною загрозою з боку турків, Візантійська імперія в надії на допомогу західного світу знову порушила питання унії. Вона була підписана в 1439 р. у м. Флоренції. Київського митрополита і всієї Русі Ісидора, який брав участь у соборі, папа (за умовами унії він мав бути главою єдиної церкви) висвятив на кардинала і апостольського легата для Литви, Лівонії та українських земель у складі Польщі. Повертаючись через Вільно до Москви, Ісидор проповідує ідеї Флорентійської унії, палким прихильником якої він був. Проте вони не дістали підтримки з боку держави ні в Польщі, ні в Литві.

На українських же землях Ісидор дістав підтримку і від київського князя Олелька, і від Свидригайла, і від багатьох українсько-литовських православних князів.

Московський князь Василь II рішуче виступив проти укладеної у Флоренції унії. Ісидор, який приїхав до Москви, був ув'язнений. Згодом, звільнившись, він виїхав до Рима. В 1451 р., після

політичних змін – смерті ініціаторів унії – Константинополь засудив Флорентійську унію, її так і не було втілено в життя. Деякий час фактичним митрополитом «усієї Русі» був митрополит Іона. У 1458 р. в Римі на київську митрополію призначили учня Ісидора Григорія Болгарина. Йому підпорядковувались усі православні литовські єпархії. Таким чином, за словами сучасника, «оттоле сотворишася два митрополита в Руси, один на Москве, а второй в Киеве».

Самостійна українська православна церква проіснувала до 1686 р. Утворення незалежної Київської митрополії поклало початок новому етапу культурного, релігійного і політичного життя. Київ знову стає центром тяжіння для українських земель. Цьому значною мірою сприяє й політика князів Олельковичів.

Словничок *Тимпан* – стародавній ударний музичний інструмент, вид литавр.

Бакалавр, ліценціат, магістр – учені ступені в середньовічних західноєвропейських університетах.

Аскетизм – релігійно-етичне вчення, що полягає в проповіді відлюдництва і «умертвіння плоті» для досягнення моральної та духовної досконалості.

Аскет – у давнину християнський подвижник, який виснажував себе постом; пустельник.

Унія – об'єднання церков.

Погляд історика

«На тлі постійного змагання української та польської культури, український народ, як то було й за попередньої доби, охоче сприймав чужоземні впливи, якщо вони відповідали його власним смакам. В ліпших університетах Європи вчиться українська молодь і несе на батьківщину культурні досягнення, якими були так багаті XIV та XV віки. Сувора готика, ренесанс, гуситський рух, реформація в усіх її формах, католицька реакція – все це разом із Західною Європою переживала й Україна, і все це залишало більший або менший вплив. Пам'ятки цих впливів, перетоплені в горнилі народної творчості, дало головним чином мистецтво, в якому готика і ренесанс, у сполученні із споконвічним українським мистецтвом, дали блискучі твори архітектури, різьбярства, малярства».

Наталія Полонська-Василенко.

«Це були віки (XIII–XV), в яких наша Церква з державної, якою була від початку при князі Володимирі Великому, стає національною, народньою. Самий

упадок державности мимоволі вплинув на витворення такої ролі в житті народньому Церкви. Бо ж з упадком державности Церква затишилася як єдина об'єднуюча народ установа; вона ж заховувала й передавала придбану у попередніх часах духовну культуру.

З другого боку, затишившись без опіки, яку до того Церква мала скрізь на українських землях від своєї державної влади, наша Церква цілком природньо наблизилася до громадянства, до народнього життя, в якому збільшила свій моральний авторитет і придбала культурно-організаційну роль, заміняючи до деякої міри в житті громадському й втрачену народом власну державність, а сама стаючи одночасно під опіку громадянства, під опіку народу. Так в ході історичного життя українського народу православна його віра й Церква ставали вірою й Церквою батьків і прадідів».

Іван Власовський.

Перевірте себе!

Запам'ятайте дати!

1458 р. –
відновлення
Київської
митрополії.

1491 р. – Фіодем
Швайпальтом
надруковано перші
чотири книжки
кирилицею.

1. Які найхарактерніші особливості притаманні українській культурі другої половини XIV–XV ст.?
2. І. Франко зауважував, що наприкінці XV ст. «повіяло на Україні новим європейським духом». Підтвердьте цю думку фактами.
3. Схарактеризуйте розвиток образотворчого мистецтва в другій половині XIV–XV ст. на українських землях.
4. Схарактеризуйте становище православної церкви на землях Великого князівства Литовського та Польського королівства.

Зробимо висновки

У другій половині XIV ст., коли в Західній Європі утворювалися централізовані держави, українські землі опинилися у складі кількох сусідніх держав – більша частина (Чернігово-Сіверщина, Київщина, Поділля, східна частина Волині) були приєднані до Великого князівства Литовського; Галичину, західну Волинь, а пізніше ще й західне Поділля підпорядковувала Польща; Закарпаття відійшло до Угорщини, а Буковина увійшла до складу Молдовського князівства.

Захоплення українських земель іноземними державами призвело до змін у поземельних відносинах. Виникла і поступово зростала земельна власність литовських, польських, угорських,

молдовських феодалів, відбувався процес закріпачення села. Поряд із соціальним українське населення Західної України зазнавало ще й національного та релігійного гніту, що породжувало невдоволення, прагнення звільнити свою землю від поневолення.

Становище українських земель у складі Великого князівства Литовського не можна розглядати однозначно – воно змінювалося, особливо під впливом польсько-католицької політичної та духовної експансії, що дедалі більше відмежовувала литовську знать від руської.

Загалом, незважаючи ні на які перешкоди, у всіх сферах життя – соціальній, культурній, політичній, у сфері національної свідомості – український народ у XIV–XV ст. зробив важливий поступ уперед.

Погляд історика

«...Під тиском сильніших сусідів український народ загартується до боротьби за своє національне «я», не втрачає своєї національної свідомості і, за невеликим винятком, не зрікається своєї національності, хоч за цю твердість доводилося дорого платити – відмовленням від політичних та громадянських прав. Український народ рішуче бореться за свою церкву, за своє право, за свою мову».

Наталія Полонська-Василенко.

Перевірте себе!

1. Чому на території України за доби пізнього середньовіччя не виникло централізованої держави?
2. Які основні риси та особливості розвитку українських земель у складі Великого князівства Литовського?
3. Виділіть окремі історичні періоди перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського.
4. Багато українських істориків розглядає Велике князівство як Литовсько-Руську державу. Як ви думаєте, чому?
5. Схарактеризуйте роль православної церкви в житті українського народу в XIV–XV ст.
6. Які наслідки для України мало захоплення турками-османами Константинополя:
 - а) для розвитку культури;
 - б) для розвитку господарства?
7. У чому полягали особливості магдебурзького права та цехової організації на українських землях?
8. Яку політику провадили Польща та Угорщина щодо українських земель, які входили до їхнього складу?

**Дати.
Події.**

1340 р. – утвердження на Волині литовського князя Любарта.

1340–1349 рр. – правління Дмитра Дедька в Галичині.

1340–1382 рр. – війна Литви і Польщі за українські землі.

1362 р. – перемога литовського князя Ольгерда в битві з татарами на р. Сині Води. Перехід Київщини та Поділля під владу Литви.

1385 р. – укладення Кревської унії.

1387 р. – остаточне захоплення Галичини Польщею.

1393–1394 рр. – ліквідація Вітовтом удільних князівств в Україні.

1399 р. – поразка литовсько-українського війська від татар на р. Ворсклі.

1410 р. – Грюнвальдська битва.

1413 р. – укладення Городельської унії.

1430–1440 рр. – боротьба великого князя Свидригайла з литовсько-руськими феодалами проти впливу Польщі.

1435 р. – поразка Свидригайла під Вількомиром.

1452 р. – перетворення Волині на литовську провінцію.

1458 р. – відновлення Київської митрополії.

1471 р. – остаточна ліквідація удільного Київського князівства у складі Литви.

1482 р. – перший великий напад кримських татар на Україну; спустошення Києва.

1489 р. – перша документальна згадка про українських козаків.

1490–1492 рр. – селянські повстання на Буковині та Галичині під проводом Мухи.

1500–1503 рр. – війна між Литвою та Московським князівством, що закінчилася приєднанням до Москви Чернігівщини та Сіверщини.

1508 р. – збройні виступи української шляхти на чолі з Михайлом Глинським проти Литви.

СЛОВНИК-ДОВІДНИК

- Анімізм** – уявлення первісних людей, згідно з яким кожна річ має свого духа, душу; уособлення сил та явищ природи.
- Антропологія** – наука, що вивчає біологічну природу людини, її походження та розвиток.
- Антропологічна періодизація** – періодизація, в основу якої покладено фізичну еволюцію людини. Історію людства поділяють на три періоди, пов'язані з існуванням: архантропів (найдавнішої людини – пітекантропа, синантропа та інших антропологічних типів); палеоантропів (давньої людини – неандертальця), неоантропів (викопної сучасної людини – кроманьйонця).
- Археологія** – наука, яка вивчає історію суспільства за матеріальними залишками життя та діяльності людей – речовими пам'ятками. Слово «археологія» вперше використав Платон. Дослівно – «знання про старожитності».
- Археологічна періодизація** – розподіл минулого людства на періоди за ознаками матеріальної культури, в основному – за матеріалами, з яких виготовлено знаряддя праці.
- Археологічна культура** – група споріднених пам'яток, які належать до одного відтинку часу і займають певну територію. Передбачається, що це матеріальні залишки окремого етносу або етнічної спільноти. Окремі культури називають за назвою місцевості, де було вперше відкрито й досліджено пам'ятки цього типу (трипільська, черняхівська); за типом поховань (ямна, катакомбна, зрубна); за формою або орнаментом кераміки тощо. Групи споріднених культур утворюють етнокультурні області.

Шнурова кераміка– археологічна культура раннього періоду доби бронзи (XXI – XVII–XV ст. до н.е.). Назва походить від оздоблення глиняного посуду шнуровим орнаментом. Пам'ятки шнурової культури репрезентовані поселеннями, ґрунтовими і підкурганними могильниками, а також похованнями в кам'яних скринях. Основними заняттями населення були землеробство та скотарство.

Тшинецька археологічна культура середнього періоду доби бронзи (XVII–XII ст. до н.е.). Назва походить від с. Тшинець (Східна Польща), де вперше було виявлено пам'ятки цієї культури. Досліджено багато поселень, курганних могильників та окремих курганів тшинецької культури. Населення займалося скотарством, землеробством, полюванням і рибальством.

Білогрудівська археологічна культура пізнього етапу бронзового віку (XIII–IX ст. до н.е.). Назва походить від перших пам'яток цієї культури, досліджених у Білогрудівському лісі біля с. Піківці на Черкащині. Характерною особливістю пам'яток білогрудівської культури є наявність курганоподібних насипів – зольників. Основне заняття населення – землеробство і скотарство.

Чорноліська археологічна культура епохи раннього залізного віку передкіфського періоду (IX–VII ст. до н.е.). Назва походить від перших пам'яток, виявлених у Чорному лісі на Кіровоградщині. Там було досліджено Чорноліське городище, укріплене трьома рядами валів і ровів. Відомі також і неукріплені поселення, курганні та безкурганні могильники, окремі скарби. Населення займалося землеробством, скотарством, ремеслами.

Ямна археологічна культура раннього періоду епохи бронзи (XXVII–XIX ст. до н.е.). Названа так за типом поховань у простих ґрунтових ямах під курганним насипом. Відомі укріплені й неукріплені поселення. Основою господарства було скотарство. Займатися також землеробством, мистивством, рибальством. Знахідки в похованнях залишків найдавніших возів свідчать про наявність у племен колісного транспорту.

Багатоваликівська археологічна культура середнього періоду епохи бронзи (XVII–XV ст. до н.е.). Назва походить від оздоблення посуду орнаментом із кількох наліпних валиків або прокреслених ліній. Мотиви візерунка включають прямі ряди ліній, заштриховані або чотирикутні поля. Пам'ятки багатоваликівської кераміки репрезентовані поселеннями, курганними похованнями. Носії багатоваликівської культури жили родовими селищами, займалися скотарством, землеробством, рибальством.

Зрубна археологічна культура пізнього періоду епохи бронзи (XVI–XII ст. до н.е.). Назва походить від типу поховань у дерев'яних зрубках, виготовлених із колод дерева. Відомі поселення, могильники, скарби, майстерні. Основними заняттями населення були скотарство і землеробство.

Білозерська археологічна культура пізнього періоду епохи бронзи (XI–IX ст. до н.е.). Назва походить від поселення на березі Білозерського лиману в м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької області. Пам'ятки цієї культури репрезентовані поселеннями, могильниками, бронзоливарними майстернями, скарбами. Вчені визначають великий внесок білозерських пам'яток у формування кіммерійської культури.

Сабатинівська археологічна культура пізнього періоду епохи бронзи (XIV–XII ст. до н.е.). Назва походить від поселення, поблизу с. Сабатинівка на Кіровоградщині. Відомі поселення, курганні та ґрунтові могильники, скарби бронзових виробів, бронзоливарні майстерні. Населення займалося землеробством, скотарством, бронзоливарним ремеслом.

Мар'янівська і бондарихінська археологічні культури епохи бронзи. Ці культури генетично зв'язані між собою, інколи їх вважають однією, мар'янівсько-бондарихінською культурою. Мар'янівська культура датується XVIII–XII ст. до н.е., бондарихінська – XII–VIII ст. до н.е. Назви походять від поселень біля с. Мар'янівка на р. Сейм у Сумській обл. та в урочищі Бондариха поблизу міста Ізюм Харківської обл. Основою господарства населення цих культур було землеробство та скотарство.

Зарубинецька археологічна культура репрезентована безкурганними могильниками, поселеннями, зрідка городищами (II ст. до н.е. – II ст. н.е.). Назва походить від поселення поблизу с. Зарубинці на Київщині. Населення вело осілий спосіб життя, займалося землеробством, скотарством, ремеслами. Більшість дослідників вважає, що носіями зарубинецької культури були предки давніх слов'ян.

Пшеворська археологічна культура (II ст. до н.е. – IV – поч. V ст. н.е.) свою назву одержала від м. Пшеворськ у Польщі. Відомі поселення та могильники переважно безкурганні. Основу господарства населення пшеворської культури становили землеробство і приселищне скотарство. Більшість дослідників вважають, що з пшеворською археологічною культурою пов'язане формування однієї з груп східнослов'янських племен.

Київська археологічна культура (III–V ст. н.е.) – репрезентована поселеннями та безкурганними могильниками. Перші пам'ятки було виявлено на території м. Києва та його околиць, звідки і пішла назва культури. Соціальна організація носіїв київської культури відповідає розвитку територіальної сусідської общини. Населення займалося землеробством, скотарством, ремеслами. Дослідники розглядають київську культуру як генетичний попередник ранньосередньовічних слов'ян V–VII ст. н.е.

Вельбаркська археологічна культура (I–IV ст. н.е.) свою назву одержала від могильника у м. Вельбарк у Польщі. Пам'ятки вельбаркської культури репрезентовані безкурганними могильниками та поселеннями. Більшість дослідників пов'язує вельбаркські пам'ятки з готами та іншими германськими племенами.

Культура **карпатських курганів** одержала назву від курганного могильника на території Карпатського передгір'я (кін. II–сер. V ст. н.е.). Відомі курганні могильники та поселення. На думку дослідників, населення культури карпатських курганів було генетичним попередником східнослов'янських літописних племен – білих хорватів.

Пеньківська археологічна культура (V–VIII ст. н.е.) свою назву одержала від поселення поблизу с. Пеньківка у Потьминні. Пам'ятки цієї культури репрезентовані поселеннями, безкурганними могильниками, скарбами мартинівського типу, до складу яких входили пальчасті фібули, браслети з потовітніми

кінцівками, частини поясних і головних уборів. Вчені вважають населення пеньківської культури належним до антського (східнослов'янського) напівдержавного союзу V–VII ст. н.е.

Празько-корчацька археологічна культура (V–VII ст. н.е.) одержала назву від могильника поблизу с. Корчак у Житомирській обл. та подібних пам'яток у передмісті Праги (Чехія). Відомі поселення, могильники як без курганні, так і курганні – на Волині. Дослідники пов'язують корчацькі пам'ятки зі східнослов'янськими племенами Полісся на Волині.

- Археологічні пам'ятки** – всі матеріальні рештки діяльності людини. Умовно поділяють на кілька груп: місця проживання людей (стоянки, поселення, городища та ін.), окремі житла; поховальні пам'ятки; культові споруди (храми, святилища); місця для роботи (майстерні, шахти); окремі предмети.
- Археологічні розкопки** – дослідження археологічної пам'ятки з метою збору матеріалу та його опису. Проводяться з великою обережністю, щоб не пошкодити знахідки, робляться графічне замалювання та фотозйомка усіх об'єктів. По закінченні роботи складається докладний звіт, який довічно зберігається у науковому архіві. Археологічний матеріал, одержаний під час розкопок, передається до державного музею. На проведення розкопок фахівці (археологи) повинні мати «Відкритий лист» – документ, який дозволяє проводити археологічні дослідження (видається Інститутом археології НАН України).
- Гомініди** – родина людських (від лат. «гомо» – людина). Включає людину сучасного типу і викопних людей – пітекантропа, неандертальця та інших, а також деяких викопних вищих приматів типу австралопітека.
- Гончарство** – виготовлення з глини посуду та ін. виробів.
- Городище** – поселення, укріплене одним або кількома валами та зовнішніми ровами. В Україні відомі з III тис. до н.е.
- Господарство** – сукупність усіх видів діяльності людини, спрямованих на забезпечення її життєвих потреб. Учені розрізняють два типи господарства: **привласнююче**, яке характеризується переважанням роллю збиральництва, мисливства, рибальства та тим, що людські колективи кидали свої «кормові» території, не намагаючись їх поліпшити; **відтворююче**, в якому головним джерелом існування людини є вирощування культурних рослин та розведення свійських тварин і яке з плином часу стає основою для розвитку цивілізації.
- Гурт** – форма суспільної організації, характерна для раннього періоду первісного суспільства.

Держава – форма політичної організації суспільства, де існує майнове та соціальне розшарування; характеризується визначеною територією, має систему органів влади та управління, систему законів та систему податків.

Етнос – історично складена на окремій території стійка сукупність людей, які мають загальні, відносно стабільні особливості мови, культури й психіки, а також усвідомлюють свою єдність та відмінність від інших подібних утворень і фіксують їх у самоназві.

Збиральництво – одна з форм господарської діяльності людини, яка забезпечувала їй харчування. Люди збирали їстівні плоди, ягоди, горіхи, насіння, зерна злаків і трав, корені, стебла, гриби, квіти, водорості, дрібних тварин, молюсків, яйця птахів, плазунів, мед диких бджіл. Це було головним заняттям жінок та дітей.

Землеробство – вирощування рослин людиною для одержання плодів, насіння, листя або волокна. Перші елементи землеробства на території України з'являються у неоліті, але першою землеробською культурою вважається трипільська. Виділяються дві стадії розвитку землеробства – безплужне та орне.

Безплужне характеризується застосуванням ручних ґрунтообробних знарядь – землекопалон, палат, мотик. При цьому використовуються запашна, переложна або підсічно-вогнева системи землекористування (залежно від природних умов). Характеризується відсутністю спеціальних знарядь збирання рослин (крім жнивних ножів), найпростішими способами молотби, невеликими розмірами ділянок, що обробляються.

Землеробство орне – обробка ґрунту з використанням рал поряд із ручними знаряддями обробки землі, переложна і підсічно-вогнева системи землекористування, застосування під час збирання зернових серпів, складних методів молотби, постійне розпирення посівних площ. (Найдавніша знахідка плуга у лісостеповій зоні Східної Європи датується добою бронзи).

Переліт – найдавніша система землекористування. При ній обробляється невелика ділянка землі: спалюється травостій, земля обробляється найпростішими знаряддями, поле засівається кілька разів, а коли виснажується – запускається у переліт, використовується як пасовище і повертається в обіг через 10–15 років або зовсім не повертається.

Підсічно-вогнева система землекористування – перетворення на поле звільнених від лісу територій. Характерною для лісової зони. Деревя підсікали, палили.

Двопільна система землекористування – розподіл поля на дві частини: одна обробляється, а друга відпочиває. Стало можливим із використанням тягової сили.

Трипільна – ділянка поділяється на три частини, кожна з яких періодично відпочиває.

- Культура** – сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії. **Духовна** культура – те, що створюється для задоволення духовних потреб людини (живопис, література, архітектура, скульптура, музика). **Матеріальна** культура – це те, що створюється для задоволення життєвих потреб людини та процесу праці (знаряддя праці, предмети побуту, житло, ювелірні прикраси тощо).
- Культурний шар** – шар землі з рештками людської діяльності, який вивчає археологія (датування, співвідношення).
- Магія** – сукупність прийомів та обрядів, які за уявленнями людей мають чудодійну силу; **чаклунство**.
- Матріархат** – форма первісного родового суспільства, при якій родинні зв'язки визначаються по жіночій лінії.
- Мистецтво** – творче відображення дійсності у художніх образах.
- Місто** – адміністративний, ремісничий, культурний центр, що виникав на основі переважно великого городища.
- Осілість** – спосіб життя, пов'язаний із тривалим мешканням людей на одному місці.
- Патріарх** – глава роду за родового ладу.
- Патріархальний** – такий, що належить до патріархату або означає вірність старим традиціям.
- Патріархат** – форма первісного суспільства, при якій родинні зв'язки визначаються по чоловічій лінії.
- Племя** – організована група первісного населення, що має визначені органи влади та керівництва, які регулюють відносини цієї групи із зовнішнім світом. З'являється на дуже пізньому етапі розвитку первісного суспільства, коли виникла необхідність організації оборони та розширення спільної території, потреба регулювання відносин між родами у самому племені, координації трудової діяльності. Виникнення племен прискорювало етнічне зближення людей. Племена були основою розвитку державної організації.
- Поселення** – місця осілого проживання з житловими та робочими приміщеннями.
- Полювання (мисливство)** – одне з найбільш давніх занять людини, що відіграло важливу роль у її розвитку. Існують два види: м'ясне та хутрове.
- Протоміста** (трипільської культури) – гігантські поселення, що існували напр. IV – у першій чверті III тис. до н.е., напр. V – у першій пол. IV тис. до н.е. у межиріччі Бугу та Дніпра. Відомо близько 20 поселень площею понад

100 га. Були економічними, суспільними, військовими та культовими центрами з досить розвинутою архітектурою – оборонні споруди та громадські будівлі. Основу економіки протоміст становили землеробство і скотарство. Домашні ремесла орієнтовані на виготовлення знарядь праці, зброї, предметів побуту. Навколо великих поселень існували невеликі селища площею 2–10 га. Головною причиною утворення протоміст була необхідність у контролі над земельними угіддями і робочою силою. Зникли внаслідок кризи, викликаній глобальними кліматичними змінами, що поступово підірвали сільську економіку трипільців.

- Селище** – неукріплене давнє поселення.
- Скотарство** – тип господарства, заснований на утриманні й розведенні свійських тварин; підрозділ тваринництва. Типи скотарства: кочове, напівкочове, відгінно-пасовищне, пастівне, утримання і розведення нечисленних тварин в общинах землеробів. Спочатку тварин утримували задля м'яса, використовуючи шкіру, кістки, роги, шерсть як сировину для виробництва. Пізніше виникло доїння, яке отримало важливе господарське значення з IV тис. до н.е. З IV–III тис. до н.е. сфера використання тварин розширилася завдяки застосуванню їх у землеробстві як тяглової сили.
- Соціальний** – такий, що пов'язаний із життям та стосунками людей у суспільстві.
- Стоянка** – місце тимчасового проживання людей кам'яного віку.
- Суспільство** – сукупність людей, об'єднаних суспільними відносинами.
- Суспільні відносини** – відносини між людьми, що виникають у процесі їхньої діяльності.
- Тотемізм** – одна з первісних форм релігійних вірувань, за якою нібито існує надприродний зв'язок між родовою групою людей і тотемом.
- Тотем** – міфічний родоначальник, охоронець роду (тварина, рослина, явище природи).
- Цивілізація** – рівень суспільного розвитку, матеріальної та духовної культури певних епох та народів.

КОРОТКИЙ ДОВІДНИК ЗГАДУВАНИХ ІМЕН

- АЛЬ-МАСУДІ** – арабський географ та мандрівник X ст.
- БРАЙЧЕВСЬКИЙ Михайло** – сучасний український учений, археолог та історик, лауреат премії ім.М.Грушевського, фундації Антоновичів.
- ГЕРОДОТ із Галікарнаса** – бл. 484 – бл. 425 рр. до н.е. – грецький історик, якого називають «батьком історії». Автор відомої праці «Історія», в якій він зібрав унікальний матеріал з історії Півдня нашої Батьківщини.
- ГОМЕР** – VIII–VII ст. до н.е. – легендарний давньогрецький поет, автор відомих поем «Одіссея» та «Іліада».
- ГОНЧАР Олесь** – 1918–1995 рр. – український письменник.
- ГРЕКОВ Борис** – 1882–1953 рр. – російський історик.
- ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло** – 1866–1934 рр. – український історик.
- ГУМІЛЬОВ Лев** – 1912–1992 рр. – російський учений-етнолог.
- ДІАКОН Лев** – візантійський історик X ст., автор хроніки, яка описує події 959–989 рр., полишив важливі відомості про війну князя Святослава з Візантією у Болгарії.
- ДОРОШЕНКО Дмитро** – 1882–1951 рр. – український історик.
- ДРАГОМАНОВ Михайло** – 1841–1895 рр. – український громадсько-політичний діяч, історик.
- ІЛАРІОН** – київський митрополит часів князя Ярослава Мудрого.
- ЙОРДАН** – готський історик, церковний діяч VI ст. Перебував на службі в аланського воєначальника Гунтигеса, полководця Візантії. Автор праці «Про походження та діяння гетів» («Гетики»), в якій містяться свідчення про давніх слов'ян.
- КАРАМЗІН Микола** – 1766–1826 рр. – російський історик-письменник.

- КОСТОМАРОВ**
Микола – 1817–1885 рр. – український, російський історик, фольклорист, етнограф. Професор Київського та Санкт-Петербурзького університетів. Автор низки праць з історії України та Росії. Один із перших довів окремішність українського народу з його історією, мовою та культурою.
- КОТЛЯР**
Микола – сучасний український історик.
- КРАВЧЕНКО**
Надія – сучасний український археолог.
- КРИП'ЯКЕВИЧ**
Іван – 1886–1967 рр. – український історик.
- КРИСАЧЕНКО**
Валентин – сучасний український учений-філософ.
- КУРІННИЙ**
Петро – 1894–1972 рр. – український археолог, музеезнавець.
- МАВРИКІЙ** – 582–602 рр. – візантійський імператор, історик, автор праці «Стратегія», яка є одним із найдавніших джерел про життя слов'ян.
- МАКСИМОВИЧ**
Михайло – 1804–1873 рр. – український учений, етнограф, історик.
- МАЛАНЮК**
Євген – 1897–1968 рр. – український поет, прозаїк, публіцист.
- МАНДЗОНІ**
Алессандро – 1785–1873 рр. – італійський письменник.
- МОЗОЛЕВСЬКИЙ**
Борис – 1936–1993 рр. – учений-археолог, поет. Відкрив цілу низку визначних пам'яток археології, зокрема «знахідку століття» – золоту царську пектораль. Перший лауреат премії «Золотий скіф» (по смертю).
- НЕСТОР** – чернець Києво-Печерського монастиря, який жив на початку XII ст., автор літопису «Повість минулих літ».
- ОВІДІЙ** – 43 р. до н.е. – 17 р. н.е. – римський поет.
- ОГІЄНКО**
Іван – 1882–1972 рр. – (митрополит Іларіон) – український історик, поет, прозаїк, церковний діяч, мовознавець.
- ПАВЛІВ**
Дмитро – сучасний український історик.
- ПЕТРОВ**
Віктор – 1894–1969 рр. – український історик та археолог, етнограф, письменник.

- ПОТЕБНЯ** – 1835–1891 рр. – український мовознавець.
Олександр
- ПРОКОПІЙ** – VI ст. н.е. – візантійський історик.
КЕСАРІЙСЬКИЙ
- ПТОЛЕМЕЙ** – давньогрецький учений, математик, фізик, астроном, географ. Жив і працював у Александрії у II ст. н.е. Помер близько 168 р. Найвідоміша праця – «Керівництво з географії».
Клавдій
- РИБАКОВ** – сучасний історик, академік. Певний час очолював Інститут археології АН СРСР, автор ряду фундаментальних праць з проблеми походження слов'ян, становлення державності у східних слов'ян, історії Русі IX–XII ст.
Борис
- РИЛЬСЬКИЙ** – 1895–1954 рр. – український поет, літературознавець, академік.
Максим
- СМОЛІЙ** – сучасний український історик, академік НАН України, директор Інституту історії НАН України.
Валерій
- СОЛОВЙОВ** – 1820–1879 рр. – російський історик.
Сергій
- СТРАБОН** – 64 р. до н.е. – 24 р. н.е. – грецький учений, автор загальновідомої «Географії» – найвагомішої і змістовно найбагатшої праці з географії в античній науці.
із Амасії
- СУХАРЄВ** – сучасний російський історик.
Юрій
- ТАЦИТ** – римський історик другої пол. I ст. – поч. II ст. н.е.
- ТОЛОЧКО** – сучасний український учений, історик та археолог, академік НАН України, директор Інституту археології НАН України.
Петро
- ФОТІЙ** – 810–891 рр. – константинопольський патріарх, лишив вагомому літературну спадщину. Серед його творів найцікавішими для дослідників вітчизняної історії є дві його бесіди щодо нашестя русичів на Візантію.
- ЧЕХОВ** – 1860–1904 рр. – російський письменник.
Антон
- ЧМИХОВ** – 1953–1994 рр. – український учений-археолог.
Микола
- ЩЕРБАКІВСЬКИЙ** – 1876–1957 рр. – український історик, мистецтвознавець.
Вадим
- ЮСТИН II** – VI ст. н.е. – візантійський імператор.
Молодший

ДОПИТЛИВИМ У ВІЛЬНИЙ ЧАС МИ РАДИМО ЧИТАТИ

Теми: Найдавніша
людина. Людина
розумна

Грушевський Михайло. Предок*.
Логвин Юрій. Останній мисливець на мамонтів*.
Хорунжий Юрій. Мелодії кам'яної гори*.
Історія стародавнього світу в літературних творах.
Розділ I. Життя первісної людини. – К.: Перун, 1998.

Теми: Киммерійці.
Скіфи. Сармати.
Готи. Гуни

Логвин Юрій. Останній камінь Гарпата*.
Хорунжий Юрій. Скіфи*.
Хорунжий Юрій. Багатий і мудрець*.
Хорунжий Юрій. Скіфова журба*.
Хорунжий Юрій. Розбрат*.
Мозолевський Борис. Скіфський степ. – К., 1983.
Білик Іван. Дарунки скіфів*.
Білик Іван. Похорон богів. – К., 1986.
Королева Наталена. Скитський скарб*.
Дніпрова Чайка (Василевська Людмила). Мара*.
Історія України в художньо-літературних образах.
Андрусишин П.І., Борисенко В.Й. – К., 2000.

Тема: Київська
держава

Літопис Руський. – К., 1989.
Повість минулих літ. – К., 1989.
Слово о полку Ігоревім. – К., 1986.
Іванченко Раїса. Клятва. – К., 1971.
Іванченко Раїса. Гнів Перуна. – К., 1982.
Іванченко Раїса. На горі Перуновій*.
Іванченко Раїса. Золоті стремена. – К., 1984.
Іванченко Раїса. Зрада, або як стати володарем. – К., 1988.
Іванченко Раїса. Отрута для княгині. – К., 1995.
Крालицький Анатолій. Князь Лаборець*.
Плацинда Сергій. Хлопець з обротькою*.
Плацинда Сергій. Київські фрески. – К., 1982.
Скляренко Семен. Святослав*.
Скляренко Семен. Володимир*.
Чмир Валерій. Росичі. – К., 1986.
Опільський Юліан. Іду на Вас. – К., 1989.
Опільський Юліан. Ідоли падуть. – К., 1989.
Босович Василь. Володимир, син Святослава. – К., 1989.

Тема: Галицько-
Волинська
держава

Опільський Юліан. Золотий Лев. – К., 1984.
Хижняк Антін. Данило Галицький. – К., 1990.
Гриневичева Катря. Шестикрилець. – К., 1990.
Гриневичева Катря. Шоломи в сонці. – К., 1990.

Тема: Українські
землі у другій
половині XIV–XV ст.

Лотоцький Антін. Тоді як Галич на Галич
налігала*.
Валерій Шевчук. Дерево пам'яті.*
Ніна Бічуя. Дрогобицький звідар.*

* Надруковано у виданнях:

Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання: У 4-х вип. – К., 1990–1993;
Скляренко Семен. Твори в 4-х т. – К., 1990.

ЗМІСТ

Будьмо знайомі! 5

РОЗДІЛ 1. ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

§ 1–2. Походження людини. Найдавніше населення на території України 7

§ 3–4. Поява скотарства і землеробства 20

§ 5. Трипільські племена 29

§ 6–7. Занепад родового ладу. Кіммерійці 38

§ 8. Скіфи 48

§ 9–10. Античні міста-держави Північного Причорномор'я 62

§ 11. Сармати. Готи. Гуни 78

§ 12–13. Слов'яни 87

§ 14. Вірування та звичаї слов'ян 99

Зробимо висновки 110

РОЗДІЛ 2. КИЇВСЬКА РУСЬ

§ 15. Українські землі у VII–IX ст. 113

§ 16. Становлення держави з центром у Києві 121

§ 17. Зміцнення Київської держави в середині X ст. 132

§ 18. Київська держава за Володимира Великого 143

§ 19. Утвердження християнства в Україні-Русі 151

§ 20. Ярослав Мудрий. Розквіт Київської держави 157

§ 21. Соціально-економічний та політичний устрій України-Русі за княжих часів (IX – перша половина XIV ст.) 164

§ 22. Міжкнязівські усобиці. Володимир Мономах 173

§ 23. Феодальна роздробленість Русі 184

§ 24–25. Культура Київської Русі 196

§ 26. Монголо-татарське лихоліття 217

Зробимо висновки 223

РОЗДІЛ 3. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА РУСЬ

§ 27. Утворення Галицько-Волинського князівства 227

§ 28. Занепад Галицько-Волинського князівства.
Останні князі 235

§ 29. Культура Галицько-Волинської Русі 241

Зробимо висновки 254

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XIV–XV ст.

§ 30. Українські землі у складі Великого князівства
Литовського, Руського і Жемайтійського 257

§ 31. Польська експансія на українські землі 263

§ 32. Політичне становище українських земель
після Кревської унії 268

§ 33. Українські землі у складі Угорщини, Османської імперії
та Московської держави 279

§ 34. Соціальний устрій та господарське життя в Україні
у XIV–XV ст. 290

§ 35. Культурне й церковне життя у другій половині
XIV–XV ст. 301

Зробимо висновки 312

Словник-довідник 315

Короткий довідник згадуваних імен 322

Допитливим у вільний час ми радимо читати 325

Навчальне видання

КРИЛАЧ Катерина Іванівна
КОЛЯДА Ігор Анатолійович
ЮРЕНКО Світлана Павлівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу
середніх загальноосвітніх
навчальних закладів

Видання 2-ге, доповнене

Редактор – *Олександр Винокуров*
Художній редактор – *Юлія Ясінська*
Коректори – *Євгенія Оратовська,*
Олександра Тищенко
Комп'ютерна верстка – *Ольга Котєнєва*

Здано до виробництва і підписано до друку 15.08.2001.
Формат 70 x 100/₁₆.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Century-Schoolbook.
Фіз. друк. арк. 20,5. Ум.вид. арк. 26,65.
Вид. № 211.
Наклад 5000 прим.
Зам. 1698

Видавництво «Генеза»,
04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.

Свідоцтво № 25 серія ДК від 31.03.2000 р.

Віддруковано в Брошнівській друкарні приватного підприємства «Талія»
77611 Івано-Франківська обл., смт. Брошнів, вул. Шкільна, 2
Тел.: (03474) 2-04-57, 2-06-44